Драгиша Божић

Црвени МЕТАК

ДРЖАВНИ ЗЛОЧИНИ 1944–1957.

СВЕДОЧАНСТВА

Оцу Боривоју и стрицу Љубинку
из Бранчића

Бранимир и
Станимир Јанковић
Енглеска

Драгиша Божић
ЦРВЕНИ МЕТАК

Издавач
Драгиша Божић
Моравци, 14240 Љиг
Tel. +38114/344-34-87
+38164/294-28-21
dragisabozic@hotmail.rs
www.dragisabozic.rs

Тираж
500 примерака

Штампа
„Топаловић", Ваљево

Драгиша Божић

ЦРВЕНИ МЕТАК

Треће проширено издање

Моравци, 2018

УВОД

Ова моја књига Црвени метак после два појављивања (2002. и 2003.) поново је пред читалиштем у трећем знатно проширеном издању. Књига говори о „малим људима“ и њиховим великим страдањима у веома мрачном и недовољно описаном револуционарном периоду 1944-1957 године.

Крајем рата 1944. године, односно 1945-те одласком окупатора нашим просторима су овладали комунисти. Већ од првих дана почели су чинити разна нечовештва. Велики суров терор над сопственим народом трајао је све до Стаљинове смрти, марта 1953-ће, а у нешто блажој форми још 3-4 године, тачније до делимичне дестаљинизације Совјетског савеза 1957-ме. Јер, и после „братске свађе“ 1948. и 1949. године Југословенски комунисти су својом унутрашњом политиком у свему примењивали бољшевичке методе и тиме показивали и доказивали Русима да су на истом „пролетерском путу“ у комунизам да нису прешли у „империјалистички табор“ како су их „браћа“ Руси оптуживали.

Овај 13-огодишњи период репресије могао би се поделити у четири крвава поглавља – нечовештва.

Прво нечовештво „Чистили терен упрљали душу“ почело је већ првих дана партизанске, комунистичке власти. Било је то тзв. Чишћење терена – ликвидација на хиљаде невиних, мирних и голоруких грађана, цивила, на која је

рецимо партија, ОЗНА (касније УДБА) политички комесар или једноставно комшија, често и рођак близак „црвенима“, упро прстом и рекао „народни непријатељ“. То је било довољно да често, без суда и писане пресуде пресуђује метак у најближој јарузи. Новодошла партизанска власт била је немилосрдна према сваком за кога су претпостављали да им неће беспоговорно служити. Било је то право бољшевичко гесло: Боље је погубити и сто невиних, него да један кривац остане у животу. У књизи су и тужна, потресна казивања и оних који су избегли „црвени метак“, али их није мимоишао терор ОЗНЕ и УДБЕ. Међу таквима су биле, често и малолетне особе.

Друго нечовештво „Смрт кулацима глад народу“ (1947. – 1953.) била је насилна колективизација, тј. „добровољно“ организовање Сељачких радних задруга по угледу на совјетске колхозе. Ко није хтео добровољно, а већина није, поготову боље стојећи домаћини, на њима је спровођена невиђена државна пљачка. Увели су принудни откуп. Отимали су сељацима жито, стоку, маст, вуну, дрва … Ако и после тога нису хтели у Сељачку радну задругу проглашавали су их кулацима, саботерима, шпекулантима, народним непријатељима, па их као такве масовно трпали у затворе, понегде и по троје из куће. Тукли су их и злостављали на разне начине, конфисковали имовину, терали на вишегодишњу робију и принудни рад. У овој књизи, за ово поглавље издвојили смо потресна казивања из Долова код Панчева и Новог Козјака код Алибунара. Доловачка трагедија је једна од тридесетак сличних које су објављене у мојој књизи Црвени јарам, а у којој говоре преживели сељаци и њихови мучитељи из разних крајева, Шумадије, Колубаре, Тамнаве, Посавине, Мачве, Срема, Баната, Бачке, Славоније, Црне Горе, Метохије …

Треће нечовештво „Чистили редове морили другове“ било је типично за све „црвене“ на свету – чишћење соп-

ствених редова. Код нас је чишћена партија од стаљиниста тзв. „ибеоваца“, али стаљинистичким методама. У овом нечовештву највише су страдали Црногорци и Срби, па су и главни јунаци, страдалници, наши исповедници један Црногорац и један Србин за које би се најмање могло рећи да су били стаљинисти.

Четврто нечовештво „Смрт Швабама срамота народу“ је трагедија швапске мањине у Југославији (1944. -1948.). У овом поглављу се ради о Немцима – Швабама, староседеоцима који су област садашње Војводине насељавали и пре више од два века, одмах после изгона Турака. Били су држављани Краљевине Југославије све до њене капитулације априла 1941-ве, а као бројни народ у Војводини све до јесени 1944. године када почиње њихова четворогодишња трагедија. Језива сведочанства у овом поглављу су узета – позајмљена од других аутора.

При крају књиге уместо поговора износим неколико цртица узетих из новинарске бележнице, а односе се на, такође, несрећно „црвено доба“ 1944-1957. Напослетку износим и свој лични став.

Моравци, јун 2018 Драгиша Божић

ЧИСТИЛИ ТЕРЕН – УПРЉАЛИ ДУШУ

ПОЖУРИТИ СА ЛИКВИДАЦИЈОМ

Партизани су у околину Белановице, Љига и Брајковца продрли већ у септембру 1944. године. Неких већих сукоба са малобројним четницима није било. Успостављала се нова власт по селима, у срезовима је почело деловање Озне и тзв. народне милиције.

Четници, растурени у мање групе, избегавајући борбу са партизанима, селили су се од села до села. Где вечерају, ту не осване, само да би заметнули траг. Сваки сеоски домаћин коме би закуцали на врата морао им је дати вечеру. Ако је четничка група била већа, храну им је морао спремати цео комшилук у засеоку. Код кога су четници увече вечерали, већ сутрадан није била тајна, јер такве посете нико није могао да избегне и да се томе супротстави, па и није било разлога и бојазни да се то крије од нове власти. Већини људи, који су тих дана морали нахранити четнике, није фалила ни длака са главе, јер и партизани су били војска, па су знали да сила бога не моли.

Али у неким местима, око Качера и Љига, оваква ситуација је добро дошла за обрачуне и ликвидацију, по правилу најбоље стојећих и најутицајнијих сеоских домаћина. Партизанске јединице, па и Народна милиција, су често у тим случајевима преузимале улогу власти и судова. Тамо где Озна и Суд не би могли да нађу кривицу , а „требало" је извесне људе ликвидирати, пресуђивао је метак, по кратком поступку.

Тих октобарских дана 1944, тачније 10. октобра, велику трагедију доживело је Липље, мало питомо село смештено између Качера, Оњега и Љига.

Нека врста преког партизанског суда Првог шумадијског одреда „Милан Благојевић", којим је командовао Душан Павловић, познатији као Бора Ранилац, (родом из села Раниловић код Аранђеловца), у селу Трбушници је ликвидирала пет угледних сељака из Липља. Стрељани су: Гвозден Лакић и његов син Сава, Миливоје Јефтић, Драгић Антонијевић и Тихомир Стевановић. Заједно са тих пет несрећника црвени метак је покосио и двојицу Трбушничана: Војишу Јанковића и Јовишу Ранђића.

Данас, после 46 година, записујемо шта каже родбина убијених и понеко од учесника тих догађаја.

Тихомир Јефтић, 77-огодишњак, син ликвидираног Миливоја, са тугом се сећа свега:

– Били смо тада пуна кућа, народа и имовине. Моја отац је имао, нас, четири сина. Била му је и мајка жива – баба Јела. Најстарији брат, Драгољуб је био активни четник, и тада нисмо знали где се налази. Он је био активан само зато, што смо се договорили да нас четири брата не идемо, оно обавезно, на смену, свака два-три месеца по 15 дана – него да он буде стално а ми да будемо мирни.

– Тог 7. октобра отац Миливоје је био у Љигу, терао кола и волове на преглед за мобилизацију, за фронт. Било је хладно и кишаво време. Отац је дошао касно, тек око десет сати увече, брижан и уморан. Двојица браће, Витомир и Сретен, отишли су били у позајмицу, на брање кукуруза и остали тамо на комишању. Ја сам био болестан и лежао сам у кревету, лечио сам бубреге.

– Изгледа да сам једино ја био будан, када се, нешто испред поноћи, зачуло лајање псију. Чујем команду: „Опколи, опколи!" Отац отвори врата, чујем неко пита: „кога имаш у кући?" Отац каже: „Само мој народ!" Упадоше војници, партизани, у кућу, врше претрес.

– Мислили смо да је то због Драгољуба, али они њега и не помињу. Наредише оцу да се спреми да иде с њима. Један уперио пушку у мене и виче: „Зашто ти не устајеш?" Ја кажем да сам болестан, покажем лекова и они ме оставише на миру. Можда ме тада болест спасила те и мене нису повели, ко зна? Наредише да угасимо светло и да се нико никуда не миче.

– Осећали смо да се нешто страшно догађа у селу, јер пси лају, гризу земљу.

– Прође једно два-три сата ноћи, ето их опет, опкољавају кућу. Упадоше са упереним пушкама и један приђе мом кревету и каже: „Друже, немој ништа да се буниш, терамо све покретно и непокретно!" Пита, где су нам кола и волови? Ја кажем да су на километар далеко. Оду тамо три-четири војника и мајка Јана. Ови што остадоше износе све из куће; од кашике и виљушке до сата на зиду. Оставили су нам само голе кревете и сламарице. Покупише посуђе , ћилиме, поскидаше и фиранге са прозора.

– Стигоше наша кола и волови, товаре наше ствари. Блато, не могу јадни волови све да повуку, па су мобилисали волове Јаћима Цокића да учетворе.

– Свањава, а ја, иако болестан, устајем да видим шта се дешава. Чујем путем ричу говеда. Пут усечен, ја се скријем иза врзине и видим: један партизан јаше коња а Гвозден Лакић води другог и пред собом гоне близу двадесеторо говеда. Ту су још три војника. Видим да се нешто опасно догађа, вратим се кући. Стигоше и браћа, Витомир и Сретен. Мајка кука и каже: „А што сте вас двојица дошли, одвешће и вас?!" Они побегну у поток „Гемовац". Тек су се вратили пред подне.

– Нико није смео да иде горе код школе да види шта је са оцем Миливојем. Чујемо да су их отерали у Стевановиће, заједно са Гвозденом Лакићем и Драгићем Антонијевићем.

Драгић Антонијевић је тог октобра 1944-те имао 61 годину. У Липљу је уживао велики углед као учесник Бугарског и Швапског рата, солунац, носилац Албанске споменице, а још више као један од најбољих сеоских домаћина. Са миразом своје прве жене Анђелије имао је 33 хектара земље. Што се порода тиче, био је први у околини; имао је, што са првом супругом, што са другом – Зорком, пет синова и пет кћери (Момир, Мира, Борика, Десимир, Десанка, Боривоје, Љубинко, Роса, Загорка и Богољуб).

У време трагедије, најмлађем Богољубу је било девет година а најстаријем Момиру – 30. Сећа се Момир:

– Негде на три-четири дана пред хапшење оца, код наше куће је на вечери било 25 четника. Дошли су изненада и цео комшилук је доносио храну: Богољуб Јованчић, Драгољуб Гајић, Радојко Стевановић. То исто вече је једна десетина партизана вечерала у нашој школи.

– Међу четницима је био и неки Спасоје, Циганин из Пољаница, који је после два дана ухваћен од партизана. Прича се да је он, наводно, рекао партизанима где су вечерали, и да је као то разлог што су одвели оца Драгића. Мислим да то не може да буде разлог јер то и није била тајна – ко ти дође са оружјем, мораш му дати што тражи.

– Партизани су упали усред ноћи и отерали оца Драгића и брата Боривоја. Успут, до Стевановића кућа, тукли су их и псовали мајку четничку.

– Сутрадан ујутру су пустили Боривоја а оставили оца Драгића. Отерали су нам и коње са свим прибором.

* * *

У липљанској трагедији зла судбина је највише задесила кућу Гвоздена Лакића. Гвозден је био једини жив од петоро браће који су настрадали у Првом светском рату. Био је, у земљи, стоци и иметку, најјачи у Липљу и околи-

ни. За време окупације радио је као мрав а што се политике тиче услуге је чинио комунистима. У његовој кући су боравили, као илегалци за време рата, Милка и Милош Минић, Слободан Крстић – Уча, Сретен Читаковић, Миленко Миловановић – Брка... Може се рећи да су се партизани најбезбедније осећали баш код Гвоздена јер ко би посумњао да он, богаташ, чува комунисте. Сарадник партизана је био и Гвозденов брат од стрица Јован Лакић.

Чим је, у септембру 1944-те, у качерски крај дошла партизанска власт, Милено Брка је, као заменик шефа опонумоћства љишке Озне, узео у Команду места и Гвозденовог сина Саву. Млађи син, 22-огодишњи Иван је мобилисан у НОВ и тих дана је био негде пред Београдом.

У кући их је било остало десеторо: Гвозден, супруга Савка, две снахе – Љубинка и Олга, две кћери – Радмила и Ивана и четворо унучади од две до пет година; Иванов – Радојко и Савини – Радован, Селена и Славка.

Радмила је била удавача и сећа се неких детаља, када су усред ноћи у кућу упали партизани:

– Питали су оца и мајку где су им синови, а они кажу да је један при Озни, у Команди места, а други на фронту. Онда питају за стоку, а отац вели да је доле у „Крчевини". Неколико војника поведе оца доле, штали, а они остали ударише у пљачку. Биле су и неке партизанке и оне посебно бацише око на моју девојачку спрему.

– Покупили су нам, између осталог, и сву обућу, па смо сутрадан, у хладну јесен и блато, морали боси.

– Стиже отац са стоком, коњима, и све потоварише: губере, ћилиме, чаршафе, постељину сву, однеше и Савино чувано одело. Товаре чабрице са сиром а један каже: „Никада у животу нисам видео више сира и кајмака! Имали смо, тада, шест или седам крава. Покупили су и остале кућевне ствари, посуђе, спрему од моје две снаје.

– Међу војницима, који су били опколили нашу кућу, био је и Жика Петровић из Брајковца, са којим сам често одигравала коло на вашарима и игранкама. Нешто ми је, тада, говорио, тешио ме нешто, али ја сам била толико уплашена, да се ничег не сећам. Отерали су оца Гвоздена, сву ону стоку и оне кућевне ствари.

– Неко је сутрадан јавио Сави у Љиг и он је одмах дошао, имао је пушку и објаву, коју му је дао Миленко Брка. Отишао је у Стевановиће да види шта је са оцем. Исти дан нама су вратили стоку; овце, говеда, али коње и кућевне ствари нису. Увече смо чули да су их све некуда потерали из Стевановића, са њима и Саву.

За време окупације у Липљу је командант села био Јанићије Антонијевић а четовођа Тихомир Стевановић. Касније се дознало да је Јанићије сарађивао и са комунистима – партизанима, што се није могло рећи и за Тихомира, као што се може рећи да ником ништа није на жао учинио. Тихомир је био млад – 31 годину, и волео је оружје. Живео је са мајком Персом, супругом Косаном и ћеркицама: Милицом, Даринком, Цаком и Бранком.

Даринка, данас после 46 година, прича:

– Били смо те ноћи на комишању, код татиног стрица Радојка. Ја, Милица и мама Косана. Опколи војска комишиоце, питају ко је Тихомирова жена? Потераше нас нашој кући. Тамо пуна авлија партизана, утераше нас у кућу. Видимо, јадног оца везали, лежи на земљи, ноге дигнуте преко клупе. Чим ударе оца баба Перса писне као црв. Отераше нас у собу, чујемо хоће оца да ставе на врућ шпорет. Туча, кукњава, па опет тишина.

– Иако сам била дете, памтим да су пре тога, на 10 – 15 дана долазили партизански војници и из наше сламе отерали четнички топ. Ту је, тада, био и отац, и због тога га нису дирали нити теретили.

– Мајка је причала да је отац једино хтео да утаји пиштољ, и да су га због тога мучили. А знали су да има пиштољ, причала је мајка касније, јер им је то рекао Михаило Јефтић, који је био активни четник цело време а тих дана пришао партизанима у сеоску милицију.

– Мајка је, касније, увек говорила да је оцу Тихомиру дошао главе Михаило Јефтић. Ко зна, можда је тако а можда и није, јер зашто побише оне друге људе из Липља!? Био је то, изгледа, нечији план да смакну неколико добрих људи из села, па су само тражили разлог.

– Сутрадан ујутру, видимо у авлију дотерали и ове друге липљане. Ту је дошао био и Сава Лакић, нешто се споречкао са партизанским командантом, па су и њега везали и све заједно отерали у Трбушницу.

– Нама нису дирали никакве ствари, али су очево све покупили. Узели су му сву обућу а њега потерали босог. Остаде у кући нас шест женских глава: баба, мајка, ја и моје три сестре.

У другом батаљону Првог Шумадијског партизанског одреда „Милан Благојевић", којим је командовао Бора Ранилац били су и двојица из Брајковца: Жика Петровић и Милинко Ивковић. Жика се сећа добро липљанске трагедије:

– Случај, или је судбина тако хтела да ја будем у акцији на кућу... Гвоздена Лакића, Радмилиног оца, са којом сам се дружио по вашарима. Радмила се тада била толико избезумила да уопште није примећивала да јој нешто говорим. И мени је било непријатно и тешко. Оне две партизанке само черупају Радмилину девојачку спрему. Узеше и ципеле на штикле, које су онда биле реткост у селу. Хтео сам да спасим шта било, па не знам шта ћу, питам их, шта ће њима, партизанкама, ципеле са штиклом а оне се, богами, наљутише и оставише. После ме тужиле Бори.

Срећа да није дознао комесар батаљона, или онај виши што је био уз команданта Бору, мислим да се звао Бошко, или Бошковић, стрељали би ме пред стројем, такви су били ти политички комесари.

– Шта је било са оном силном девојачком спремом и свим оним стварима, које смо потерали, немам појма. А само из Лакића куће отеране су две шиваће машине – Ол- гина и Љубинкина.

И други Брајковчанин, Милинко Ивковић, је био у јединици која је направила масакр липљанских сељака, прича:

– Био сам десетар пратеће десетине при батаљону. Колико се сећам, на два-три дана пре липљанске рације били смо ухватили једног четника – Спасоја, Циганина, из Пољаница. Да не би био тучен, Спасоје је одавао и причао и што јесте и што није. Свеједно, одмах су га стрељали партизани – Милоје и Данило. (Касније, та двојица, се буде усред ноћи, скачу и вичу, а ја их дирам: „Ето вам Спасоја Циганина!")

– Пита ме комесар знам ли где је кућа Тихомира Стевановића, ја кажем да знам, скоро да смо комшије, село до села. Пођемо по ноћи, упаднемо код Тихомира, који беше тек легао, пекао био ракију. У Тихомировој кући су били: командант Бора Ранилац и политички комесар Бошковић. Била је и другарица Зага, политички радник. Колико се сећам, можда је био и комесар батаљона, неки Уча из Срема!?

– Пита комесар Тихомира шта све има од оружја, опреме, или било шта из времена четниковања а Тихомир се куне у четворо деце да је топ већ однет и предат и да више нема ништа. „Све знам!" виче на њега комесар Бошковић и удари га дршком од пиштоља. Нареди да вежемо Тихомира, да га положимо на под а ноге подигнемо на клупу.

Тукао га је мој пушкомитраљезац, неки Росић из Петке. Признаде Тихомир да има још три пушке у јаслама пред „Булашом". Одем и донесем. Опет притисак и батине. Опет Тихомир – нема, па – има. Кад доби батине по табанима, признаде да има још једна пушка и три метка код комшије Животе Симеуновића. Донесемо и то а да Живорада нисмо дирали јер је рекао да је то оставио четник Добривоје Поповић из Липља и запретио да ником не сме рећи нити предати. Опет туча по табанима, потече и крв, све док није Тихомир признао да има и један митраљез „тулумбаш" сакривен код Миломира Никодијевића, у гомили шаше. Нађосмо у шаши митраљез и шест оних „тепсија" са по сто метака. Росић и ја смо донели и то, чича Миломира нисмо дирали.

– Нисам био присутан када су Тихомира тукли због пиштоља. За тај пиштољ ни наш командант нити комесар нису знали, већ је то јутро, кажу, дошао неки њихов Липљанац и накнадно оптужио Тихомира.

– Цео батаљон се следећег јутра беше искупио око куће Тихомира Стевановића, и баш када смо се постројавали за покрет и потерамо везане: Тихомира, Драгића, Гвоздена и Миливоја, неко викну: „Ево Саве!" Гвозденов син Сава је био наоружан и стигао је са објавом Озне или Команде места из Љига. Сећам се добро, Бора је већ био узјахао своју белу кобилу, комесар је, такође био на коњу. Почне се Сава са њима двојицом нешто расправљати. Можда Саву не би дирали, да се њему не омаче, нешто као претња: „Обрачунаћемо се, чију кућу пљачкате!" Комесар рече нешто Бори, овај извади пиштољ и са коња командова: „Одложи оружје!" Скочише војници, разоружаше Саву, везаше, и све их онако са заплењеном стоком потерамо у Трбушницу. Шта је са осталим заплењеним стварима било у току ноћи и зоре, то нико не зна.

Партизанска јединица се сместила у Трбушници у школи и по кућама а петорицу Липљанаца су затворили у подрум Воје Бркића. Следеће ноћи затвореницима су придодали и двојицу сељака – мештана, Војишу Јанковића и Јовишу Ранђића.

Сутрадан је у Трбушницу стигла група од око 40-ак сељака, Липљанаца, углавном старијих људи, дошли да спасавају пет својих комшија. На челу Љубисав Јованчић, солунски ратник, Адам Павловић, Љубисав Гајић... све сами домаћини и људи од угледа и поштења. Дошли су били да кажу и гарантују, да су ухапшени и опљачкани, њихове комшије, невини. Молили су команданта и комесара да им верују, да људе пусте или спроведу у Љиг, па ако су криви нека им суди суд, ако има зашто.

Сви, који се сећају тог догађаја, се слажу у једном: да су партизански руководиоци били неумољиви, чак веома дрски. Причају да је Бора Ранилац претио чичи Љубисаву, да ће, ако се не окане „ћорава посла", и њега ухапсити.

И данас, после, скоро пола века, сви у овом крају – тврде исто: Групи угледних домаћина из Липља недостајала су три кључна човека; Јаниићије Антонијевић, Јован Лакић и Радисав Јефтић. Да су они били у „делегацији", кажу данас Липљани, петорица ухапшених би били спашени. Јер, Јаниићије, иако за време рата командант села, био је симпатизер комуниста. Јован Лакић, (познавао Бору Ранилца), је Гвозденов брат од стрица, и могао је да потврди да су обојица илегално сарађивали и помагали комунисте. И трећи, који је могао да спасава, био је Радисав Јефтић, који је, такође, био црвен.

Покојна Јана, Миливојева супруга, није ни звала свог рођеног девера Радисава да спасава Миливоја, јер су браћа већ годинама били у свађи због наследства. Јана је касније тврдила, чак, да су, Радисав и његови синови – Милорад и Михаило и дошли главе брату, односно стрицу.

Савка Лакић, Гвозденова супруга је молила девера Јована да и он иде са људима у Трбушницу, али он није хтео. По причању покојне Савке, био је толико бездушан, да је на њену молбу, одбрусио: „Немам времена, морам да берем кукуруз!"

Да ли је Јован Лакић био само пасиван посматрач, или је, чак, био међу онима који су упрли прст у оне које „треба" ликвидирати, остаће тајна: Зна се само да је он последњих година живота, мало „цикнуо" и често се у самоћи ударао у прса, кукајући за Гвозденом и Савом.

Предосећајући шта им се спрема, Тихомир Стевановић и Драгић Антонијевић су, кришом, кроз прозорче подрума, молили своје комшије, брајковачке партизане, Милинка Ивковића и Жику Петровића, да пораде нешто за њихов спас. Сећа се Милинко:

– Вели мени Драгић: „Ти си се, Милинко, некад шалио са мојом Зорком!" А Тихомир, ме молио да апелујем на Видосаву Мартиновић, партизанку из Брајковца, која је, такође, тада била ту, у Трбушници. Вели Тихомир: „Кажи Видосави, нека се само сети, како смо живели њен муж Момир поткивач, колико смо појели и попили заједно, нек се заузме да останем жив."

– Нађем Видосаву у батаљону а она слеже раменима и вели: „Знаш шта, Милинко, бих, али не вреди, све је решено, нема им спаса!"

Са Видосавом Мартиновић је разговарао и Жика Петровић, али је одговор био исти: „све је решено". Шта су друго могли, двојица обичних бораца – партизана, Жика и Милинко. Да се сами заложе за спас својих комшија из Липља, нису смели ни да помисле, јер, како кажу, ако није могла ништа да учини Видосава, која је нешто значила у одреду, онда смо ми само могли да навучемо гнев комесара и команданта па да погубимо главе, за пример другима.

У ноћи између 9. и 10. октобра 1944. године, негде пред зору, тишину јесење ноћи прекинуо је дуг митраљески рафал.

– Спавали смо у сеоској школи и ја сам био будан – прича Жика Петровић – Милинко скочи, пробудише се још неки борци, а ја кажем: „Лезите, није борба, него побише Липљанце. Другови продужише спавање, навикли на борбу и пуцњаву, а ја и Милинко дочекасмо свануће, будни.

– Сутрадан на Војином подруму отворена врата. Кад смо се постројавали, видим на неким борцима друго одело, препознајем да је од стрељаних Липљанаца.

Кад су партизани отишли, сељаци из Трбушнице су се полако и бојажљиво скупљали у центру села. Место где су Липљанци ликвидирани, и њихових двојица, брзо је пронађено, убијени су поред Трбушничке реке, у њиви Глише Ерића. Заједничку раку су, вероватно, сами себи ископали, а затрпани су веома плитко, једва два ашова.

И дан, данас, се у Трбушници прича да је Војиша Јанковић, иначе веома ситан и плашљив човек, жив сахрањен, јер сви су имали смртоносне ране од митраљеских метака сем њега. Био је Војиша без иједне огреботине или било каквог ударца, претпоставља се да је пао и онесвестио се од страха, па су војници преко свих седморице на брзину, набацали земљу.

Бора Ранилац, ондашњи командант Првог шумадијског партизанског одреда имао је тада, 21 годину. Живи данас, ове 1991. године, у својој кући у Аранђеловцу. О липљанској трагедији каже да су Липљани Липљанима одсекли главе:

– Мој одред је остао у Шумадији да чисти терен. Није лако говорити о људима који нису живи, али Душан Петровић – Шане је нама, тада, у јесен 1944, издао наредбу да треба пожурити са ликвидацијама свега што је четничко,

пре него што се успостави легална власт и закон, јер, говорио је, многи ће тада да се извуку некажњени.

– Ја сам био командант и моје није било да размишљам зашто тога и тога треба ликвидирати! То су знали само политички комесари, који су тај списак и миг добијали од партијске организације дотичног терена.

– Пада мрља на мене – Бору Ранилца – што сам побио толике људе по Шумадији, и те Липљанце. Па ја сам само војнички извршавао оно што је политички комесар одлучио и партија на терену, срески комитети. Партија је за мене била бог, она је руководила радом и животима на терену. Ја, иако командант одреда и члан партије, нисам смео да знам, нити да питам, откуда комесарима подаци и спискови које људе треба ликвидирати.

– Политички комесар одреда је био Мома Станковић, учитељ, и тада је био са једним батаљоном на терену између Аранђеловца и Крагујевца. Ја сам са замеником комесара – Добривојем Бошковићем, био на терену око Оњега. Да је Добривоје жив, можда би се и сетио како је донео одлуку да се побију ти Липљанци. Свакако да то није урадио он сам.

– Чудим се да Миленко Миловановић – Брка, који је био тада помоћник шефа повереништва Озне и члан Среског комитета, неће да каже ко је пружио прст на оне несрећне људе, које је и он познавао и пре и за време рата, био је њихов комшија из суседног села.

– Сигурно је одлуку о ликвидацији донео Срески комитет, на миг партиских радника из Липља. Тим људима се веровало. А дешавало се, знам из других случајева, да су и ти партиски другови бивали субјективни и осветнички расположени, недовољно свесни. Ко зна из каквих побуда, због неких ранијих рачуна, који најчешће нису имали везе са политиком и ратом, четницима и партизанима, користили су ситуацију, и своју власт, да те људе скину. Верујте

ми, да ниједна наша партизанска јединица на терену не би могла ништа урадити без тих партиских људи по селима и варошицама! Ако би ја, као командант, дошао до неког податка, да је неко, рецимо, четнички јатак, ништа не бих смео да предузмем, док претходно одлуку о казни не донесу политички комесари са друговима на терену.

– Давно је то било и ја се не сећам детаља, није то био случај само са Липљанима. Не сећам се како смо разоружали тог Саву Лакића. Али ако смо их држали у Трбушници затворене три дана онда сигурно да смо нешто чекали, да се потврди или одложи ликвидација. А да је неко, за та три дана, од званичне власти, партијске или Озне, из Љига или Белановице, дошао и затражио да их преузме на даљи поступак, сигурно их ми не бисмо побили, него би их предали њима.

– Зашто се Миленко Брка није интересовао шта му је са војником коме је дао објаву?! Качерска, односно Љишка партија и Озна су могле да спасу те људе а не да долази делегација од 40 до 50 сељака из Липља! Могло је да дође још стотину, цело село, ко је њих тада за нешто питао и слушао! Више је вредела једна реч једног члана сеоске партије него цело село да прича цео дан!

– Могуће је да смо те људе из Липља невине побили. Али понављам по стоти пут: нисмо их ми, партизани, и ја Бора Ранилац, побили, него њихови људи, комшије. А зашто, то ја не знам!

Михаило Јефтић из Липља, за кога понеко од његових мештана каже да је, можда, допринео липљанској трагедији, каже:

– Ја сам у време ликвидације петорице мојих сељака, био члан Команде места у Љигу, заједно са Савом Лакићем. Неко је пријавио да Тихомир Стевановић крије неко оружје, заостало од четника, па мене, као познаваоца терена, одреде да поведем десетину у ноћни претрес. Међу-

тим, тамо, у Стевановића авлији, затекнемо партизанску јединицу, која је дошла истим поводом, а којом је командовао Бора Ранилац. У разговору са политичким комесаром, кога сам тада упознао, не сећам му се имена, дознам да је један партизански вод отишао кући Гвоздена Лакића. Ја кажем комесару: „Ко вам је рекао за Лакиће, они су сарадници комуниста?!"

– Дадне мени комесар написмено и ја са десетином кренем и затекнем војнике како се спремају да поведу Гвоздена и да терају стоку и кућне ствари. Преставим се ко сам и шта сам, и ону цедуљу, што ми је дао комесар, пружим командиру. „Грешка је била!", каже командир, пусти Гвоздена, остави заплењену стоку и ствари, нареди јединици покрет. Још пре сванућа вратио сам се са десетином у Љиг, у Команду места, полежемо да спавамо.

– Зашто су се партизани у току ноћи поново вратили по Гвоздена, заиста не знам. Не знам ни ко је јавио Сави, који је, док сам ја спавао, отишао да види шта се то дешава са његовим оцем Гвозденом. Да сам био будан, да сам осетио када је пошао, не бих му дао да иде сам, пошао би с њим, вероватно би данас био жив.

А зашто Михаило, када је полазио у ноћни претрес, није повео са собом и Саву Лакића, када и он познаје терен? Постоји ли могућност да је орган, који је организовао ликвидацију Липљана, намерно те ноћи изоставио Саву?

– То заиста не знам! – каже Михаило. – Не сећам се добро, можда је и Сава те ноћи био са нама (!?). Такође се не сећам баш добро али чини ми се то јутро, када је Сава отишао да види шта му је са оцем, неко из Команде места Љиг је телефонирао у Аранђеловац и питао шта је са људима који су ухапшени у Липљу, тражено је да их пусте као невине. Отуда је јављено да је све касно, да су сви петорица већ стрељани. Исти дан смо, телефоном, тражили војну је-

диницу у којој је био млађи Гвозденов син Иван Лакић, али су нам отуда рекли да је погинуо дан раније. (!?)

Михаило се не сећа ко је од љишких руководилаца разговарао са Аранђеловцем, нити ко је отуда одговарао, а не може да објасни чињеницу да су одведени људи стрељани тек две ноћи касније. Такође је спорна и друга чињеница: Лакић су обавештени да је њихов Иван погинуо два месеца касније, крајем децембра 1944. године.

Уз помоћ супруге Надежде, која је такође родом из Липља, дошло је присећање Михаилу, да је и његов отац Радисав Јефтић ишао у Трбушницу да спасава петорицу својих сељака, међу њима и брата Миливоја, са којим је био у завади, али да је стигао касно – били су већ ликвидирани.

По овоме изгледа тачна прича да Радисав није ишао у Трбушницу одмах, сутрадан по хапшењу, са оном великом групом липљанских домаћина, да спасава брата и комшије.

Михаило, такође, није у могућности да се присети бар једног живог другара, који су тада били са њим у Команди места у Љигу, а који би, можда, отклонили неке очигледне недоумице у казивању.

Са уздахом закључује:

– Давно је то било, тешко се сетити свега, али знам сигурно да су сви петорица побијени а да нису криви. Ако су четницима и дали вечеру, морали су, то смо сви радили, свим војскама када упадну у кућу. Стриц Миливоје није могао бити убијен због сина Драгољуба, одметнутог четника, јер када је он касније ухваћен није стрељан већ само осуђен на робију. Тихомир Стевановић јесте био четовођа у селу, али није имао никаквих недела, то могу и сада, после пола века, да тврдим сто посто.

Ово Михаилу Јефтићу треба веровати (сто посто) пошто је и он сам био активни четник више од годину дана,

као лични пратилац команданта батаљона Слободана Јокића, коме је, при крају четничке пропасти, окренуо леђа и пришао комунистима, којима је, вели, припадао и све раније време.

Само два-три месеца касније, после стрељања петорице невиних Љипљана, Лакићи и Јефтићи су поново завијени у црно: Иван, Гвозденов син, Савин брат, погинуо је на Сремском фронту а Сретен, син Миливоја Јефтића, изгубио је живот негде код Брчког. Обојица као мобилисани припадници Народноослободилачке војске. Погинули су под петокраком, под којом су били и они који су им побили њихове најмилије.

Завршавајући ову тужну причу о трагедији која је, октобра 1944. године, задесила село Липље, треба додати и то да су ове четири несрећне куће биле прве које су осетиле, претрпеле и истрпеле, све будуће терореи који су сналазили богатије и угледније сеоске породице: аграрна реформа, принудни откуп, конфискације, гладовање, терање на „добровољни" рад, Закон о земљишном максимуму.

Завијени у црно, одмах по доласку партизана, касније терорисани и пљачкани, заплашивани и обележавани као народни непријатељи, нису смели ни да помисле да траже да се поведе неки судски процес којим би се доказало да су погубљене главе отишле са овог света нечијом намерном грешком.

Једино су, много година касније, потомци Лакића добили судску рехабилитацију својих. У томе су им помогли и они који су ћутали она судбоносна три октобарска дана, од хапшења до ликвидације.

Да ли су овим накнадним гестом умирили своју савест, то они најбоље знају и осећају.

(1990)

СПАСИОЦЕ ПРЕД ЦЕВ

У Качерском селу Ивановци за време окупације углавном су власт држали четници. Они су одређивали ко ће бити командант села и деловођа у сеоској општини. Срећа по село што су обично на те положаје бирали угледне људе, добре домаћине. Јер од ове две „функције" много тога је зависило – добро или зло.

Деловођа општине Ивановци – у којој су била још три села: Пољанице, Козељ и Бранчић – био је Александар-Лека Станојчић, сељак средњих година, мало већи кицош, али веома бистар , писмен и доброћудан човек. Цео тај посао морао је, по четничком наређењу, за цело време, да ради бесплатно. Имао је шесторо деце. Никада није био актив- ни четник.

Командант села најдуже је био млађи угледни домаћин Миломир Савић. Миломир није имао деце, у кући још супруга Ната и мајка Селена. Без оца је остао у Првом светском рату, када му је било седам година.

Ако би се у Ивановцима издвојила два човека, којима је у време четника било најтеже, сигурно су то били ова двојица – Лека и Миломир. Ако четницима треба било шта, траже да то обезбеде њих двојица. Срећом, кад је неког требало батинати или још горе – убити понекад су питали за мишљење Леку и Миломира. А њих двојица често ризикујући и своје главе, гарантовали су за своје мештане

да нико од њих није сарадник комуниста. И данас ће сваки старији човек из качерског краја рећи да су Лека и Миломир сачували живе главе комунистичким помагачима из Ивановаца: Војиславу Савићу, Милутину Аћимовићу, Добривоју Бушићу – Белом, Ранку Павловићу – Багану, Сретену Милосављевићу и другима.

За Аћимовића и Багана, када су се из партизана вратили кући, су гарантовали да нису отишли добровољно него да су их, тобоже, партизани мобилисали присилно што је обојици спасило главу.

Све ово памти и прича. најстарији човек у Ивановцима, деда Милован Гајић. Иако има деведесет две године, сећа се свих детаља из тог проклетог времена, када је Србин Србину о глави радио.

– Ко зна, шта би све било, на пример, са фамилијом Милосављевића, да није било Миломира и Леке. Али кад пропадаше четници, дођоше партизани, наши Ивановчани, којима су ова двојица чувала главе, све заборавише. И не само они. Партизански првоборац из Пољаница, Миленко Миловановић – Брка је захваљујући Миломиру неки пут јео из из истог лонца из кога и четници. Четници вечерају код Миломира а Брка скривен на тавану код комшије Љубисава Весића. Могао је Миломир да четницима каже само три речи и одоше главе – Миленку и Љубисаву. Али уместо четника, Миломир је Љубисављевој кући слао део вечере за скривеног партизана. Сад се зна, ја сам то и тада знао, да је једном приликом Миленко Брка лежао болестан у Козељу, на Врлају, а да га је Лека Станојчић посетио и однео теглу меда коју је послао Миломир. Ко је други спасавао Миленкову родбину, фамилију и тазбину сем команданта села Миломира и деловође Леке!

– Е, тај Брка је то све заборавио, кад је он овде дошао до власти. Тако и ови из села. Али камо среће да је остало

само на забораву, нису Лека и Миломир тражили неку награду за човечност.

Уместо захвалности, оптуже Леку и Миломира за тешку сарадњу са четницима. А тих дана, септембра четрдесет четврте, то је значило глава са рамена. Један дан стиже Слободан Крстић – Уча са својим партизанима. Ја сам тада био у Месном одбору и приметио сам да се Миломиру не спрема добро. Кришом пошаљем човека да му јави да се некуд склони на пар дана, док не почне да функционише судска власт а не она војна – партизанска.

Уча је био искусни партизански лисац, па је одредио мене да идемо код Миломира, јер је дознао да смо, Миломир и ја, рођена браћа по мајци Селени. Успут сам био расположен, рачунао сам да ме Миломир послушао, да се склонио. Али, ми тамо, он код куће, чека. Мајци Селени и жени Нати је рекао да није ништа крив, да нема због чега да бежи од своје рођене куће, из свог рођеног села, где је само добра чинио.

– Отерали су га у Љиг, тамо је ваљда тек била основана чувене Озна. Четвртог дана отерају и Леку Станојчића и истог дана спроведу у Ваљево. У Ваљево је ишла група из ова четри села и Љига, око шездесет људи, да гарантује за Леку и Миломира да ништа нису криви, да нису чинили никаква рђава дела, већ напротив да су људе спасавали. Али нас тамо питају зашто нису дошли да то потврде и они које су њих двојица спасавали. А нису хтели да иду, ниједан од оних које сам поменуо, ни ови наши ни Миленко Брка. Било им је изгледа важно да се отарасе Леке и Миломира, да би могли да доказују како су у време окупације били немилосрдно прогањани од стране четника и да им нико од такозване реакције није помогао. У то време је била довољна само једна истинита реч неког од ових, нарочито Брке, па да их пусте из затвора.

– Уместо тога, после десетак дана, Миломира и Леке више није било у ваљевском затвору. Никада нисмо сазнали шта је било са њима зашто су стрељани, како и где, нити где им је гроб. Можда на Петом пуку или у Маљевачким јаругама? Интересантно, прву вест да су побијени чули смо од једног овдашњег Милосављевића – Светомира, али ми у тај мах у то нисмо могли поверовати. На жалост, било је истина и ту страшну и тужну вест саопштио нам је баш Миленко Брка. Зао човек, желео је да баш он буде тај који ће мајци Селени задати бол. Дошао је овде у Ивановце, у Месни одбор, и послао курира – Нестора Бушића да лично дође мајка Селена. Онда се окомио на мене: Извадио беше пиштољ и прети зашто сам у Белановици пред властима причао како су Миломир и Лека знали да се он скрива о на тавану Љубисава Весића, да га нису одали, и да је јео из истог лонца одакле и четници. Сикће на мене а ја, ту пред људима кажем: „Убиј ме, али то је истина. И не само то; једном сам тачно знао када си био на тавану воденице твог стрица, јер сам био доле млео жито. Да сам хтео, могао сам да те откријем четницима, па да зајазиш поток! Једва ме оставио на миру.

– Сећам се добро, улази мајка Селена и стаје ћутке пред астал за којим седи Брка. Тако јој је грубо саопштио, да јој је син стрељан као народни непријатељ, да је то могао да уради само много зао човек. Мајка Селена је прекрстила руке и само тихо рекла: „Хвала вам."

– Чудни су људи, променљиви, или су увек исти, само се претварају. Сећам се, касније, речи мајке Селене: „Наша авлија је увек била пуна људи, али кад отераше Миломира, нигде никог." – Правили смо молбу маршалу Титу, да нам се саопшти шта је било са Миломиром и Леком. Стигао је званичан одговор да у ваљевској Озни нема више никаквих података о њима двојици, да су задњи пут

виђени у Ваљеву, да је сву документацију и списе из Ваљева однела Шеста Личка. Као да је Шеста Личка војска из друге државе!

– Али није им било доста што су убили Миломира него у пролеће четрдесет пете Срески суд у Љигу донесе пресуду да се Селени Савић одузима жито и стока, један воћњак од хектара и две њиве у Качеру, све под образложењем да је њен син био народни непријатељ. Питају збор ко ће од сељака да узме ту земљу.

– Прво се јавише баш ти Милосављевићи које је покојни Миломир сачуваво. Кад ја рекох да земљу не треба дати нерадницима и онима који су и своју прокоцкали, неки се тргоше и одуставше. Остадоше Гроздан и Бошко Весић, узеше воћњак тамо до Дића. Кад видесмо шта ће да буде, мајка Селена ће рећи: „Види, Миловане, да узме неко од наших Савића, уз њихово је, биће људи па ће вратити". Предложим да оно ресто, оне две њиве, што су преостале, узму неки наши рођаци, велим годину-две, вратиће, биће ваљда толико захвални да нешто од рода дају Селени и Нати. Сећам се Радојица Савић се заплака и не хтеде да прими. Не хтеде ни његов синовац Будимир. Њиву у Лугу узеше Чедомир Савић и Драгомир Данојлић. Ону другу у Козељици узеше два брата од стрица, Савићи – Богосав и Бранисав.

– Мислиш да је неко од ових дао нешто Селени и Нати! Корпу шљива, џак жита или кола дрва од оноликог дрвећа што је било око врзина! Јок, бога ми, ништа од тога! Ево, сада после више од четрдесет година, кад се земља враћа, ја сам овако стар покушао преко људи да опоменем децу и унуке оних које сам поменуо да су узели ту земљу, да би био ред да је врате Миломировом наследнику – посинку Љуби.

Нема ништа од тога, чим су примили поруку, отрчали су брже-боље те узорали и засејали на брзину, само да не уђе прави власник и наследник.

– Мој синко, како човеку да верујеш? Своји људи а тако. Онда тај Ранко Баган. У време откупа посебно кидисао на кућу покојног Миломира. Исто и Сретен Милосављевић. Дошао у претрес код Нате и Селене и узео седло. Не држави, него себи. После иде по селу па се хвали како је од њега пенцетирао опанке. Заборавили свог спасиоца, ставили га пред цев и још му кућу пљачкају.

– Било је то време када се често прво извршавала казна а после се судило. Неколико година касније, дошао овде један судија из Љига, неки Вулетић (погинуо од мајданског камена на љишком мосту), и прича како се судило у Ваљеву, кад су дошли партизани. Вели: председник преког суда био бивши ваљевски адвокат Живота Ђермановић а ја члан већа. Дођу партизани и донесу акт и податке о човеку кога треба осудити на смрт. Судимо по свршеном послу, они су га пре тога већ убили и бацили негде у поток. Ми смо, причао је Вулетић мени и покојном Аци геометру, морали да пресудимо онако како су од нас тражили партизански команданти и политички комесари. Да нисмо тако и нас би појео мрак, други би писали пресуде и онима којима ми не би хтели, и нама.

Деда Милован, док говори, сузи очима, одахне понекад, као да са себе скида неки огроман терет. На крају разговора каже:

– Од човека нема веће звери! Што човек може да уради, то ниједна звер не може!

(1991)

ПЕТОРО ЗА ЈЕДНОГ

Ако је тачно да је у Југославији задњи рат био грађански, онда је он у Попадићу селу смештеном изнад Бање Врујци, према Мионици, трајао дуже него у читавој Србији.

У овај крај партизани су дошли 11. септембра 1944. године, а целих 267 дана касније – 5. јуна 1945, „чистећи терен", убили су петоро људи без суда – по кратком поступку. Не фермајући Озну, и већ увелико успостављене судове, Народна милиција из Горње Топлице и Мионице, потпомогнута Народном одбраном, узела је „правду" у своје руке и за један дан и ноћ ликвидирала три мушкарца и две жене: Драгишу Николића, Милована Бојића и троје Михаиловића: Миломира, Јуцу и Зорку.

Од својих кућа одвели су их, и побили, припадници милиције, махом њихови познаници и суседи из Берковаца, Команица, Маљевића... Главе су им узели само зато што су род са одметнутим четницима, или једноставно зато што су им такву судбину одредиле њихове комшије, које су хтеле да „среде" своје село и „сперу љагу" да је Попадић „краљево и четничко" село.

Милена Ђурић, ћерка убијене Зорке и синовица Миломира и Јуце, живи данас у Команицама, и са тугом се сећа трагедије куће Михаиловића у којој се родила.

– Била сам девојчица од 14 година. Оца нисам запамтила, умро је млад, а у кући смо живеле: петоро женскиња и једно мушко дете; ја, баба Спасенија, моја мајка Зорка,

сестра Љубинка, снаја Милена (моја имењакиња) и њен синчић од две године, мој братић Дражa. Стриц Миломир и стрина Јуца са троје мушке деце живели су у истој авлији, али у другој кући – одељени.

– Браћа, Драгољуб и Радиша, крили су се од нове власти, по околним шумама и јаругама, као одметнути четници. Драгољуб је био предратни подофицир и за време окупације активан четник, а млађи Радиша у шуму је доспео као војни бегунац са Сремског фронта, на који је био упућен мобилизацијом у јесен 1944-те када су дошли партизани. Драгољубова жена је била Милена а синчић Дражa, а Радиша је од нас живео одвојено са женом Борком и троје деце: Бошком, Вељком и Златом.

– Брата Драгољуба је партизанска војска ухватила негде око Равне Горе, и баш на Светог Саву, 1945-те, по снегу и мразу, из Љига, босог, у чарапама, спровела у ваљевски затвор. На суђењу пред војним судом у Ваљеву није могло да му се припише ниједно недело сем што је једног мобилисаног четника, Властимира Јовића, коме је био претпостављени, ошамарио зато што је заспао на стражи. Осуђен је на смрт, али је ноћ уочи стрељања провалио затвор и побегао. Тих дана је дезертирао и брат Радиша. Тада је у нашем крају било још доста четника из околине, најпознатији неки Боца из Маљевића.

– Наша кућа, као и сви Михаиловићи, а скоро и цело село Попадић, било је под присмотром и опсадом. Стално нам је војска и милиција била за вратом; упадала у кућу, претресала, саслушавала. Мајку Зорку и стрица Миломира су често терали у Мионицу у затвор, држали по два-три дана. Нећу да кажем криво, говорили су да их нису тукли, само што су их терали да одају где се крију Драгољуб и Радиша, да би их похватали. Та партизанска војска нас је и пљачкала – носили су све из куће. Живели смо бедно и у сталном страху.

– Једне ноћи, милиција, одавде из Топлице, опколи кућу Драгише Мијаиловића – „Крџе", неко је био јавио да се ту скрива Драгољуб. У пуцњави погине Јоксим Јовановић. Касније су ови причали да је погинуо од својих – од милиционера – грешком, с леђа. Драгољуб успе да се извуче а комунисти изведу Крџу ту исту ноћ и убију у оближњем потоку.

– Крајем априла, баш на Цвети, у једној потери у Вировцима, брата Драгољуба тешко ране и ухвате. Исту ноћ је умро у мионичкој Озни. То нам је јавио један човек у поверењу, и саветовао да не смемо да кукамо, а камоли да тражимо да га дотерамо и сахранимо; ни до данас нисмо дознали где су му кости.

Тог пролећа, 1945-те, потере за четницима, по колубарским селима, трајале су непрекидно и жестоко. У једном пушкарању, 4. јуна, четник Боца убије милиционера Богдана Николића из Струганика.

Сутрадан, одмах после сахране, милиција из Горње Топлице и Мионице, потпомогнута Народном одбраном, кренула је на село Попадић, у претрес, потеру и одмазду. Пошто је био дан, у отворену акцију одмазде прво је ступила Народна одбрана у којој скоро и да није било мештана.

Ни данас, после 49 година, нико не може ни да претпостави зашто су војници упали у најсиромашнију кућу у Попадићу, свезали њеног домаћина Драгишу Николића, одвојили од супруге и троје мале деце, и после пола сата мучења и пребијања, убили изнад куће, на брду „Камаљ". Очевици тврде да би га вероватно, одвели и даље, али од силног кундачења није могао да иде, био је пао, па су га војници свукли са пута, само два корака, и дотукли метком.

Онда је на ред дошла Јуца Михаиловић, која је тог поподнева чувала говеда у „Долинама" заједно са синовицом Миленом која наставља причу:

– Војници су опколили цео крај села где смо ја и стрина чувале стоку. Сећам се, дођоше до нас са упереним пушкама и митраљезима, и питају стрину, где су јој четници?! Она каже да нема појма а они је свезаше и потераше. Мени кажу да никуд не мрдам. Била сам се много уплашила и чим се мало измакоше, кренем трком, и плачући, кући. Онда војници оспу паљбу на мене. Боже, како је праштало око мене, као жито. Плакала сам и врискала и само трчала, трчала, трчала...

– Мајка Зорка је чула пуцњаву у „Долинама", истрчала преда ме, пита са стрину Јуцу. Испричам, а мајка поче да кука. Стриц Миломир, Јуцин муж, је био тада код куће, пекао креч. Баба Спасенија била је у Ракарима код ћерке Ковиљке а моја старија сестра Љубинка и снаја Милена, удовица покојног брата Драгољуба, биле су отишле да праше кукурузе код стрица Милана, исто тамо у Ракаре.

– Сећам се, почела падати нека кишица, и она тројичица, моја браћа од стричева; Славко, Радојко и Тимотије, дошли из школе и суше одећу и обућу поред шпорета. По селу се чује понеки пуцањ, нико не сме да мрдне од куће, да пита шта се дешава, куда су отерали стрину Јуцу?

– У неко црно доба ноћи, заспали смо, мајка и ја, а између нас две братић – мали Дражa. Пред зору нас пробуди пуцњава у нашем дворишту. Убили су нам куче које смо звали „Цуле". Вичу:

„Зорка, отварај! Отварај, да не бацамо бомбу!" Мајка не сме да отвори, ја вриштим од страха, држим се за њу, а они осуше рафалом по зиду и прозорима. Онда ми мајка каже да легнем у кревет, поред малог Драже, и да се не мичем, ма шта се догодило.

– Упадоше у кућу, чујем питају за Љубинку и Милену. Мајка каже да су заноћиле на копању. Онда питају, која је са Јуцом чувала краве. „Ова мала, што лежи!", каже мајка

а они вичу: „Дижи је, водимо и њу!" Моли их мајка, вели да сам дете, да сам се престравила од пуцњаве и да не могу да устанем.

– Тај страх, када ми је живот висио о концу, никада не могу да заборавим. Чула сам мајку како моли: „Пустите ме да кажем овом детету две речи, и да се обучем!" Нису јој дали, само су викали: „Излази, излази, не треба да се облачиш, нећеш далеко!" Одведоше је. Сва сам претрнула од страха, стисла сам оно дете уз мене, не смем да устанем ни врата да затворим. – Не прође дуго, учини ми се као мајчин јаук. Онда тишина, па рафал. Плачем и дрхћем, чекам да се врате по мене и малог Дражу. Дочекам тако свануће, изађем напоље, чудим се да нема стрица Миломира код кречане. Врата на њиховој кући отворена. Ноге ми клецају од страха, уђем унутра, они тројичица спавају. Пробудим их, они ништа не знају, обучем их и одведем у нашу кућу. Сами, нас петоро деце, нико нема да нам дође, а ми никуд не смемо. Нема ни бабе Спасеније, нема ни сестре Љубинке, ни снајке Милене, нити да се врати мајка, стрина и стриц. Ја сам се јадна и пуста све надала да их нису побили, да ће се живи вратити, банути у авлију.

– Дођоше у неко доба Љубинка и Милена, ја причам шта се догодило, оне почеше кукати. Ја идем за њима и молим их да не кукају, велим, доћи ће па и нас побити. Пред подне оде мали Тимотије да тражи овце, али се убрзо врати и каже: „Видео сам маму и тату, спавају у Радивојевића шуми а мало више њих стрина лежи на леђима." Ударисмо у кукњаву, деца вриште, из комшилука још нико не долази, не смеју. Сећам се још да смо ја и Љубинка пале у несвест кад смо видели мртву мајку.

Да у несрећи има и среће говори и случај да то трагично вече нису дошле, са копања, Љубинка и Милена. Кажу да је план био, да и њих две убију и да оставе само петоро деце и бабу Спасенију.

Милена, удовица покојног Драгољуба, живи ове 1991. у Попадићу, и сећа се свега:

– Пала кишица и ми, рано, с' вечера, кренемо са прашења кукуруза, од стрица Милана из Ракара. Дођемо до у Крстиће а тетка Симка нам каже: „Децо, тамо код ваших кућа се данас чула пуцњава, ко зна шта се дешава, немојте ићи, ноћите овде код нас у новој кући! Послушамо је и то нам спаси главе.

– Моја заова Милена је заборавила да исприча, да то јутро, чим смо стигле кући, нисмо ни могле да тражимо своје, које су отерали, јер је ишао неки човек од куће до куће и наређивао да сви, сем детета у колевци, морамо на сеоски збор. Скупило се цело село а војска око нас са упереним цевима и митраљезима. Ту сам дознала да су ми ту ноћ убили оца Милована Бојића. Стисла сам и уста и срце; човека ми убили, оца ми убили, још само мене да убију, куд ће дете од две године без оца и мајке. А тада још нисмо знали да су и оно троје побијени. Чинило ми се да ми се цео свет окреће у глави, нисам имала појма шта су комунисти причали и претили на збору.

– Ја сам се грешна надала, да ће после погибије мога мужа Драгољуба, да нас оставе на миру. А много смо препатили од топличке и мионичке милиције, од наших људи одавде, док је Драгољуб био у шуми. Претресају, саслушавају, воде свекрву и стрица у Озну у Мионицу. Траже од мајке да изда своје синове, од стрица да изда синовце и од мене да издам мужа и девера. Онда су нам покупили све из куће: брашно, маст, сир, кајмак, орахе, ракију, чаршафе, јастуке, ћилиме, покриваче, однели су астал и две столице. О мојој спреми и заове Љубинке и да не говорим. Задњи пут, то када су нам покупили све од реда, један од њих се поврати и пита ме, има ли још обуће? Ја кажем: „Нема, сем ови опанци на мени!" Он викну: „Скидај!" Ја скинем и он однесе.

– Било је разних провокација и кушања док је још Драгољуб био жив. Једну ноћ, сећам се, лупа неко на врата и зове свекрву Зорку по имену. Отвори она, кад упаде човек унутра, са кокардом на челу. Извади писмо из цокула са печатом Драже Михаиловића. У писму, као, Дража тражи да се састане са нашим Драгољубом. Ми кажемо да не знамо где се Драгољуб налази, а он ће, као, брижно:

„Јој, мајко и сестро, шта да кажем Дражи, не смем му на очи изаћи, док не нађем Драгољуба!" А није имао појма да сам га препознала, био је то неки Милан Стефановић из Вртиглаве, партизан. Сутрадан видимо, око куће, по снегу, много трагова, све пулије до пулије од војничких цокула, кућа била опкољена.

– Једном, одмах пошто је погинуо Драгољуб, упадоше у воћњак да хватају свиње. Свекрва Зорка иде по дворишту и кука а један од њих, неки Аца Аћимовић из Кључа, дере се: „А, кукаш за сином, кукаш?

Ни данас, после 46 година од трагедије, нико од настрадале куће Михаиловића од плача и туге не може, и не жели, да прича о сахрани Зорке, Јуце и Миломира. Једино Драгиња Михаиловић, из ближе фамилије убијених, хоће о томе да говори детаљније:

– Много смо препатили и зла својим очима видели. Мени су партизански војници, по наговору ових наших одавде, гурали цев у уста и питали кога кријем на тавану и у качари. Ноћу су нам пуцали по прозорима, па смо често спавали под клупама.

– Јадну Јуцу су, пре него што су је стрељали, много мучили. Живу су је секли. Кад смо је нашли, леви образ и мишица од леве руке су јој били скроз исечени и испарани ножем. Сазнало се касније, да су са везаном Јуцом дошли по Миломира, и тек пошто су њих побили, дошли су по Зорку. Провели су је поред ово двоје мртвих, па је

Зорка тада закукала из свег гласа а један од ових наших јој је рекао""Ајд, ајд, не дери се, нећеш ни ти далеко!"

Касније је један од тих што су их побили причао: „Секли смо Јуцу, није хтела да призна где се крије Боца из Маљевића и девер јој Радиша!"

– Гледали смо, тужни, онако побијене, и исечену Јуцу, а нисмо смели кукати, тако је било наређено. Из Месног одбора у Попадићу наредили су да мртве морамо сахранити тамо где су и стрељани, не смемо их облачити, нити стављати у сандук, не смемо доводити попа да их опоји, нити кукати.

Косана Бојић је напунила 95 година и пола од тих година је провела као удовица убијеног Милована Бојића. Милована су често одводили у Мионицу у затвор и тражили да призна где му се крије његов зет, Драгољуб Михаиловић. Нису престали да га одводе ни после Драгољубиве погибије.

Бака Косана прича:

– Дошли су као и увек у сред ноћи, њих тројица. Двојицу смо познавали, обадва су одавде из Берковаца – један од Игњатовића, други од Радовановића, још су живи. Предосећала сам шта му се спрема чим не дају да се обуче. Милованова мајка, јадна свекрва Милева, пита: „Куда га водите, кад је јуче дошао из затвора!?" Поведоше га према потоку а ја тужна видим зло, кажем: „Куда ћете кроз то трње, зашто не идете путем!?" Један се окрене и вели: „Иди натраг, иди, да и ти не би добила своје!" Не прође дуго, зачуше се рафали као да стрељају вод војске а не једног човека. Не смемо никуд да мрднемо, све се опет надамо да можда није убијен, велимо, наши људи га одвели.

– Ујутру, ћерка Миловина, била дете од 12 година, и нашла мртвог оца у речици „Копљаници", сав исечен рафалима.

Јадно дете како му је било кад је угледало мртвог родитеља, онаког.

– Свекар Милорад и син Момчило, имао је тада 15 година, упрегну волове и оду те дотерају убијеног Милована, сутрадан да буде сахрана. Али дође милиција, кажу да ће и нас све побити ако чују да кукамо, и отераше нас све на збор, где су говорили како су ту ноћ кажњени зликовци и непријатељи народа и да то неће бити крај уколико Попадићани и даље буду чували четнике.

– Колико су били зликовци, натерали су нас да мртвог Милована, вратимо у поток и закопамо тамо где је и убијен, без сандука и попа. После три дана смо, кријући, довели попа Радослава из Рибнице те га опојао а тек након 15 година смо га откопали, ставили у сандук и сахранили у гробљу.

Само два дана после ликвидације Драгише Николића, Милована Бојића, Миломира, Јуце и Зорке Михаиловић, милиција и Народна одбрана су решили да не излазе из Попадића, да се ту настане на дуже. Где би него у највећу кућу у селу – из које су убили троје. Дошли су а Михаиловићима наредили да иду куда знају.

Милена, ћерка убијене Зорке, прича:

– Баба Спасенија је отишла код ћерке Ковиљке у Ракаре. Ја, сестра Љубинка, снаја Милена и њен синчић Дража одемо код стрица Тихомира Михаиловића, трговца, у Горњу Топлицу, а она тројичица: Славко, Радојко и Тимотије, оду сиротани код стрица Милана у Ракаре. Узели су нам, тада, и десет хектара земље, веле, „по кривици".

– Идуће године, 1946-те, у једном бункеру у Палежници убили су ми и другог брата, Радишу. Ко зна, можда га је убио и неки од оних који су становали у нашој кући?

– Пуне три године смо живели растурени код других. Љубинка се и удала од стрица Милана.

Снајка Милена, са малим Дражом, се врати у Бојиће, мајци Косани, останем само ја код стрица.

– Кад је, 1948-ме, милиција напустила нашу кућу, дође код мене баба Спасенија и каже: „Хоћеш ли ти, Милена, да узмемо ону тројицу и да се заједно вратимо нашим кућама, нек нам се пуши оцак? И урадимо тако, вратимо се нас две, и она тројица сиротана; Славко, Радојко и Тимотије, нас петоро као једна кућа.

– Кад је одлазила, милиција је, скоро све полупала, па смо ми, прозор по прозор, врата по врата, стављали стакло, богами и хартију и некако, како-тако, довели кућу у ред, да се дими из нашег оцака, да се не запусти. Баба Спасенија, она је била стрина мога покојног оца Јездимира, била је много добра, паметна и способна жена. Мени и оној тројици била је и отац и мајка, и домаћин, и све.

Идуће године, 1949-те, из обновљене куће Михаиловића удала се Милена. Исте године умрла је и баба Спасенија, па су она тројица поново остали сами. Али најстарији, Славку, било је већ 17 година, па се ожени Јеликом, нешто старијом од себе.

И иза убијеног Радише Михаиловића остало је, данас већ скућене, деце. После много тешких, и у сиромаштву мучних година, скућила су се деца убијеног сиромаха Драгише Николића.

Прича опомиње да је пре пола века у Колубарском селу Попадић, владало насиље, да су комшије пуцале на комшије.

За крај ове трагичне приче нека дође реч једног старог чике, (вели да није био ни на једној страни) који каже:

– Главе су летеле, говорили су, зато што је село Попадић, као, било за краља и четнике. А ево, после толико година, није постало ни комунистичко. Срећа да време лечи све, па није постало, и остало, осветничко.

(1991)

ТРИ МЕТКА У НЕВИНОГ

Степојевац је за време окупације важио више за четничко него за партизанско место. О тим временима, када је глава могла да одлети за трен ока, данас после четрдесет шест година, разговарајући са мештанима који то памте, долази се до закључка: Степојевчани су доста међусобно родбински и пријатељски повезани, па су једни друге чували и спасавали. Било је довољно да неко, ако је јавно волео и помагао четнике, гарантује четничком команданту да извесни није комуниста (и ако јесте), па да му не фали ни длака са главе. Комунистички јатаци су то памтили, па истим аршином враћали, касније, када су они узели власт.

Ипак, неке главе су пале а да се нико за њих није заузео, или можда није довољно, и на време. Поравнавање рачуна је трајало још дуго – читаву годину дана од доласка партизана, све до краја хиљаду деветсто четрдесет и пете године.

У ноћи између осамнаестог и деветнаестог јуна четрдесет пете у речици Бељаница убијен је Светислав Срећковић. Светислав је имао педесет три године, био је солунски ратник, између два рата дворски жандарм, за време окупације држао кафану у Степојевцу. Као бившег краљевског жандарма, четници су га узимали за члана неког свог одбора, а једно време је био и цивилни командант места – Степојевца.

Данас, скоро после пола века, сви у Степојевцу се слажу у једном: да је Светислав имао било каквих недела на

души, оне јесени, 1944-те, када су дошли партизани, био би, као и многи „криви и прави", без суђења убијен на Умци и бачен у Саву. Али за две недеље које је провео у Озни на Умци, није му се могла наћи ниједна кривица, па је пуштен кући, где је наставио да ради са кафаном, све до погибије.

Светисављева кћерка Нада прича:

– На Умци га је спасила Лула Петровић, ћерка убијеног комунисте Драгомира Петровића, која је знала да мој покојни отац није низашта крив, а камоли за смрт неког комунистичког јатака, већ, напротив, многе је спашавао.

– Али пошто се рат завршио, све се смирило, после осам месеци душмански га уби нико други него Лулин брат од стрица, Милан Петровић – звани Качмин. А све због тога што је био убеђен да је Светислав крив што су његовог оца Љубу стрељали четници.

– Сећам се када су оца одвели. Таман смо затворили кафану и полегали: отац, мајка Лепосава, сестра Десанка и ја – девојчица од петнаест година. Куцали су тихо, као да неко нешто хоће најобичније. Отац је ћутке изашао, у кошуљи и панталонама, бос. Чули смо неколико тихих неразговетних речи пред кућом и ништа више. Врата су остала отворена, нико није улазио унутра, наступила је тишина и страх. Нас три нисмо смеле да мрднемо до сванућа.

– Два дана смо очекивали да нам неко јави где је отац отеран. Мислили смо да је у затвору. Али трећег дана нашла га мртвог у потоку Косана Стевановић. Косана је причала да је крава отишла не речицу да пије воде, вратила се, дошла код ње, почела рикати, није хтела више да пасе, била је сва узнемирена. Косана је отишла на речицу и нашла јадног Светислава. Убијен је са три метка: у уста, у срце и стомак. Био је сав испребијан, босе ноге пуне трња, ко зна куда су га све водили док га нису убили. Више главе

су му у земљу заболи крстић од прутова и на њега ставили шешир. Све је пријављено милицији али, колико ја знам, никаква истрага није вођена, нити је ко нас саслушавао.

– Знам засигурно да је Лула Петровић питала свог брата од стрица Милана „Качмина", зашто је убио Светислава и да је он рекао, да то њу није брига.

– Кафану смо морале затворити и дуго година после тога нас три смо туговале и живеле као три мученице.

Човек, за кога већина у Степојевцу мисли, и тврди, да је убио Светислава Срећковића, Милан Петровић – Качмин, умро је прошле године – осамдесет осме. Деведесетогодишњи Драга Кузмановић, који је једно време био четнички командант села, каже:

– Светислав је био душа од човека. Џабе изгуби главу, као што би и ја, да се нисам чувао, и по ноћи се крио од тих осветника. Исту ноћ кад су убили Светислава, долазили су и по мене, али ја сам, по обичају, био далеко од куће.

Владислав – Влада Ранковић, његова супруга Љубинка, партизански сарадници и јатаци из времена окупације, тврде: Ако је Качмин убио Светислава, онда је то грешка. Влада прича:

– Светислав је био добар и поштен човек. Њега четници нису питали хоће ли или неће да буде у њиховом одбору или командант села, морао је и квит. Ја мислим да је он све учинио да Качминов отац Љуба не буде стрељан од четника. Али вероватно је онај који је пружио прст на Љубу, био већа зверка од Светислава. Ипак, мени је Качмин стално говорио да је убиство његовог оца „Светисављево масло". Владина супруга Љубинка се присећа да је њихов комшија, бивши четник Никодин Лукић, пре ове године, пред смрт, „одахнуо" и рекао, да је Милан Качмин џабе убио Светислава јер његовог оца Љубу није стрељао

Светислав него Анђелко месар, четник, тамо у Великом Борку, уз један кош.

– Светислав је и мене једном спасао да ми четници не ударе двадесет пет батина. Њега су, као команданта села питали и он је могао да пресуди, да бију или не бију. – каже Влада. – Што се тиче Качмина, просто ме чуди да је он убио Светислава. Качмин је увек био тих и повучен, просто затворен човек. Мада је говорио да је он то урадио сам, не могу да верујем, није ни Светислав био јагње, па да послушно иде на клање. Ако је то урадио Милан Качмин, то мора да је урадио још са неким и питање је колико је у томе његова кривица, можда је неко вршио притисак на њега, да он то уради, тобоже освети оца. Јер, занимљиво је да нико није вршио озбиљну истрагу око Светисављевог убиства.

И ако већина Степојевчана и дан данас мисли, и тврди, да је Качмин убио Светислава, то никада није доказано (истина није ни доказивано) а и сам, наводни убица – Милан је то до своје смрти негирао. Његова супруга, удовица Радмила, са пуно узбуђења и туге прича:

– Мој Милан никог није убио. Мени би то рекао, бар пред смрт. Кад је умирао, бог да му душу прости, видим хоће да испусти душу па га питам: „Деда, видим да ти је тешко, реци ми за Светислава", а он ће мени, једва, полако: „Рајо, немој да ме питаш, ја нисам то урадио, џаба су ме набедили."

– А био је несрећан човек. Одмах после доласка партизана узму га у КНОЈ. Тамо негде иза Крагујевца, код Сабанте, преврне се камион и Милану пукне кичма и срце му страда од страха. Био је у гипсу више од пола године, до пролећа четрес пете. До смрти је био стално болешљив, ћутљив и тужан. А како и не би. Стално ми је говорио да никако не може да заборави слику пред очима, када је,

под храстом у дворишту, било шест мртвачких сандука његове браће и рођака, страдалих од четничке руке.

– Ја сам Милану веровала да он не би могао да убије човека. Он није могао прасе и кокош да закоље, чим види крв пада у несвест.

Пре него што је умро, дао је сину Аци аманет, да се не меша у политику и син, хвала богу, слуша, ради и гледа своја посла. А тако и треба. Све се мења, само небо и земља остају исти.

(1991)

СТРАДАЊЕ ЛАЗИЋА

Црвени метак није мимоишао ни село Бошњановић, мало село недалеко од Љига, чак га је „окрзнуо" два пута. Оба пута главе су погубили Лазићи, њих петоро.

Партизани су у овај крај дошли септембра 1994. године. Убрзо су успоставили власт и почели „чишћење терена". На листи за ликвидацију нашао се и Драгојле – Драга Лазић који је за време окупације у селу био четовођа. Од куће је отеран крајем септембра 1944. а да се ни дан данас не зна његов гроб. Да ли га је појео мрак на Петом пуку у Ваљеву, или у Маљевачким јаругама, то је тајна јер никаквих судских докумената нема, а суђења није ни било.

Али таман су Лазићи скинули црни барјак и мараме за Драгом, крајем новембра 1945. године, кад ето ти опет несреће.

Милашин Лазић, 70-годишњак, прича:

– Био сам у војсци у Бачини поред Варварина. Негде пред сам Божић, 1946-те, добијем писмо од куће. Отворим, у њему слика моје ћеркице Милице, имала је четири године. Позади слике пише: „Нека те и ова слика блажи на сваком кораку." Прво што сам помислио било је да је дете умрло и то ме толико погоди, паднем у несвест.

– Кад су ме освестили војници око мене, командир држи писмо и пита ме: „Где ти је отац?" Одговорим да је умро још 1938. године. Онда ме пита какав су ми род Срећко, Милосава, Радивоје и Јездимир, а ја велим да ми

је Срећко – рођени брат, Милосава – снаја (Срећкова супруга), а Радивоје и Јездимир – браћа од стричева. Командир мало поћута, па каже: „Овде у писму пише, за њих четворо, да су однели воду твом оцу."

– Било ми је јасно да им се нешто страшно догодило, а чим су овако написали, знао сам да су побијени, али нисам могао слутити зашто.

– Добијем одмах 15 дана одсуства. Кренем возом и само мислим зашто ли их побише. У Бошњановиће сам стигао по ноћи. На нашој кући вије се црни барјак. На прозорима пољаве, тишина као да су сви мртви. Лупам, нико се не одазива. Лупам поново, ноге ме не држе, хоћу да паднем, чујем мајку како тихо пита ко је. Не познаје ми глас, не сме да отвори. Одем код стрица Јована, пробудим га, па са њим овамо. Туга невиђена. Њих деветоро ми се обесило око врата, вриште. Мајка Босиљка, супруга, Госпава, моје двоје деце и петоро Срећкових и Милосавиних сирочади. Њихова Надежда је имала 18 година, Зорка – 17, Милена – 14, Светомир – 11 и Бранислав – 8. Душмани, како се бар на децу не сажалише – каже Милашин и грца од плача.

Прошло је од страдања Лазића пуних 49 година, али туга и плач обузимају сироту Надежду и Милену које су удате ту у село. Милена каже да и дан данас кад види војника, дрхће као прут. Сећа се тог трагичног 19. новембра 1945. године.

– Било је после подне кад у авлију бануше војници, питају оца Срећка: „Где ти је жена?" Отац вели да је у соби – шије на машини. Уперише пушке у оца, после и у мајку. Почеше да их вежу. Плаче јадна мајка Милосава, ми деца вриштимо а баба Босиљка нас вуче и склања. Било је хладно време, па је баба узела шал и стигла их успут, тамо код чикине куће где су везали чику Јездимира и Радивоја. Кад јој је баба везала шал, мајка је плакала и последње што је рекла баби Босиљки било је: „Мајо, чувај ми децу!"

Војници који су их отерали ником нису рекли зашто су их повели, сем да их, наводно, терају у Мионицу, где је било седиште Колубарског среза. Било је то 14 месеци након доласка партизана, па су Лазићи рачунали да ће их прво у Озну, тамо им рећи зашто су ухапшени, па на суд, ако треба.

Рођени брат Радивојев, Стеван, који је тих несрећних дана већ ходао са дрвеном ногом (рањен на Сремском фронту), прича:

– Сутрадан, пошто су ово четворо отерали, отац Богдан, Срећкова мајка Босиљка и Јездимиров брат, Војислав, крену у Мионицу. Тамо у Озни им нису хтели ништа рећи сем да су „можда, отерани у Ваљево". Врате се кући и договоримо се да сутрадан рано ујутро идемо по шумама и јаругама, да их тражимо.

– Ујутру, баш на Светог Аранђела, зачу се кукњава из Ђорђевића шуме. Нашли су Јездимира, Срећка и Милосаву на једном месту а Радивоја мало даље, на једном пању. Поред њега нађена је мотка а веселом Радивоју остао је само један образ и једно уво. Митраљез му је из близине однео пола главе а и сав је био у модрицама. Када смо га сахрањивали оно пола главе смо му направили од вуне, па је поп Богољуб говорио: „Ово људи још нисам видео!" И оно троје су били тучени моткама. Јездимиру је рафал разнео лобању а Срећку су пуцали баш у срце, беше му одваљена плећка. Јадна Милосава је изгледа била највише мучена. Нађена је са исеченим дојкама.

Зашто је ово четворо Лазића, после више од годину дана од доласка партизана, без суда и тако свирепо, убијено? Ако нису били симпатизери комуниста, не може им се рећи да су били активни четници. Срећко је те године, у мају, дошао из заробљеништва у коме је провео цело време рата. Био се сав посветио кући и деци. Његова кћи На-

дежда, којој је тада било 18 година, каже: „Што ми је било живота, било ми је и то од Спасовдана до Аранђеловдана, од када је отац дошао из ропства, па до погибије."

Цела околина зна, и то није тајна, да су четири главе Лазића отишле за главу Селимира Павловића, који је само два дана раније изгубио живот. Селимир је син Момира и Росе Павловић муж Ковине који су за време рата помагали партизане. Селимир је у мају 1945. дошао из заробљеништва и одмах се укључио у нову власт као сеоски активиста. Имао је и пушку.

Тог 17. новембра кућа Момира Павловића је нападнута усред ноћи од стране наоружаних људи. Тукли су Момира и Росу и тражили да им дају Селимирове ствари донете из заробљеништва. Селимир је чуо гужву и из друге куће са пушком пошао родитељима у помоћ, али је смртно рањен од једног нападача, који је у дворишту чувао стражу.

Сутрадан је војска (народна одбрана) дошла на лице места. У селу је настао мук. Од уста до уста преносило се шапатом да је Момир причао како је у нападачима препознао моравачке четнике: Исаила Марјановића, Бранислава Недељковића, Светислава Петровића, Милисава Митровића и Душана Миловановића. Најстарији међу њима, Исаило, био је рођени брат, два дана касније убијене, Милосаве Лазић.

На Селимировој сахрани активисти и присутни војници нису крили, гласно су говорили да ће се убрзо осветити. И дан данас у Бошњановићу кажу да је тада истрагу водио суд, не би се трагедија завршила овако.

Неки, чак, доводе у сумњу да су Селимира убили четници. Има друга верзија, веома раширена међу неким мештанима Бошњановића: Селимир је, по тим причама, долазећи из заробљеништва похарао у возу неке своје другове родом из околине Чачка. Кажу, док су они спа-

вали, Селимир је сишао у Латковићу и поскидао и њихове ствари: енглеске цокуле и одело, у којима су тих дана долазили повратници из заробљеништва. По тој причи, покрадени су дошли по своје, и ко зна да ли би убили било кога да Селимир није излетео у помоћ оцу, наоружан пушком.

Они који су склони тој верзији догађаја тврде да ниједан повратник из заробљеништва није донео толико ствари као Селимир. Од поменутих пет четника ништа се није могло дознати јер нису ухваћени, већ су касније, један по један, ликвидирани у борби са припадницима Озне и КНОЈ-а. Ако је тачна верзија да су Селимира Павловића убили моравачки четници, онда је то њима било прво убиство, јер су тада, у тих првих годину и по дана од доласка партизана, били уствари обични дезертери и одметници који су избегавали сукобе са влашћу и војском. Али, и тој верзији, неке чињенице, ако им је веровати, говоре, да су Лазићи, изгледа, невино погубили животе, јер зна се да је четник Исаило Марјановић избегавао де борави у Бошњановићу, знајући да му је кућа сестре Милосаве и Срећка под присмотром, а и да им сачува главу која је тих дана имала цену обичних војничких цокула.

Томе у прилог говоре два детаља: покојни Тихомир Обрадовић из Липља, који је понекад хранио и чувао одметнуте четнике, пред смрт је причао да Исаило уопште није учествовао у убиству Селимира Павловића. То му је, наводно, говорио Исаилов колега Бранислав Недељковић. Да ли су они, без Исаила, убили Селимира, нису рекли, или то Тихомир, пред своју смрт, није открио.

Да Исаило Марјановић ту ноћ, кад је убијен Селимир, није био у Бошњановићу, трвдио је касније и Милорад – Муца Радојевић из Бранчића, казивањем да је тада био код њега у кући.

Да су у то време цокуле и одело биле велика ствар говори и чињеница да ни Народна одбрана, по том питању, није била нека нарочита „цвећка".

Срећкова кћи Надежда прича:

– После неколико дана, од када су нам убили оца, мајку и стричеве, упадоше у авлију три војника и питају јесам ли ја најстарија кћер Срећка и Милосаве. Сва сам претрнула од страха, мислила сам да ће и мене тада одвести у поток и убити. Тражили су од мене да им покажем све ствари остале од оца. Покупили су и однели: цокуле, кошуље, шалчић, џемпер, који смо били опрали од крви.

У Бошњановићу живи Миодраг Јовановић са супругом Натом. Примају тзв. борачке пензије, признато им је активно учешће у народноослободилачком покрету од пре 9. септембра 1943. године.

Обадвоје доста знају о трагичним догађајима, али не желе много да говоре а нарочито да се опредељују за неку од верзија свега што се тих дана догађало. Миодраг пристаје да говори само, како каже, о ономе у шта је сигуран и што је лично видео и доживео.

– Ја сам Селимиру рођени кум, ја сам ге крстио. Његова супруга Ковина ми је касније причала да је у ноћном нападу препознала Милосавиног брата, четника Исаила. Други тврде, да су Лазићи побијени само зато да би се спрала љага са Селимира Павловића, што је покрао своје другове из заробљеништва.

– Једно је сигурно и то треба рећи искрено: Лазићи су били добри људи, нормални сељаци и сеоски домаћини. У четнике су их терали силом, мобилизацијом, као друге, оно по 15 дана, као и мене. Ја сам био у четницима укупно три месеца. Тај Драга Лазић, што су га партизани ликвидирали одмах по доласку, с јесени 1944-те, био је у селу четовођа, тачније четнички слуга. Морао је да одређује ко

ће и колико да нахрани четника за време окупације а то нико није смео да одбије, оде глава.

– Иако је знао ко све у Бошњановићу сарађује са комунистима, покојни Драга никога није проказао, и упро прстом, него их је бранио и за њих, чак, гарантовао. Сећам се, једном је због тога, и ако четовођа, добио 25 батина од четничког команданта, чувеног Гарагана.

– Батине је Драга Лазић добио пред скупљеним народом, јер тако су хтели неки четници, и Гараган му је после батинања јавно рекао пред свима: „Само ти чувај комунисте, доћи ће они теби главе!" Као да је слутио, оца му четничког.

– Једном је тај Гараган хтео да смени Драгу са места сеоског четовође, али сељаци не дадоше. Срећом Гараган то прихвати са напоменом: „Кад је вама добар, добар је и мени!" Кажем, ту сам имао срећу јер сам дознао да је хтео да смени Драгу и постави мене. Право је да кажем да ми је Драга спасао главу. Он је посигурно знао да ја сарађујем са партизанима, па он пред крај рата дође код мене и каже: „Миодраже, овог пута се клупче одмотало, па се склони!"

– Одем у четнике и ослобођење ме затекне чак на бугарској граници. А да није било Драге да ме упозори, сто посто би ме четници ликвидирали при крају рата.

– Ја сам у време тих страшних догађаја, када је убијен кум Селимир и побијени Лазићи, био председник Месног народног одбора у Бошњановићу. Верујте ми да мене нико није питао на кога сумњам да је убио Селимира! Није ваљда ни било потребе јер је међу припадницима Народне одбране било доста наших људи одавде и као бораца и као функционера. Да је било мало више стрпљења и памети, не би данас Срећков син Бранислав говорио: Ех, што ми не оставише бар једног родитеља, него побише обоје!"

– Било је то време када је тако мало требало да човеку одлети глава. Четворо људи је изгубило главу, можда само због војничких цокула и енглеске блузе. У време погибије Драга Лазић је имао 47 година, Срећко и Милосава по 42, Јездимир и Радивоје по 38. И Селимир Павловић је био у најбољим годинама.

(1990)

ПУЦАЊ У КРСТОНОШЕ

Године хиљаду девет стотина деведесет прве, на Свете Тројице, у селу Бањевац код Барајева, поново су ишле крстоноше. А пре тога нису ишле тачно четрдесет и четири године – од 1947, када су прекинуте у крви.

Те тешке године, на очиглед неколико стотина мештана који су први дан Светих Тројица побожно обилазили сеоске записе, носећи црквени барјак, убијен је Љубомир – Љуба Михаиловић звани „Мацаревић". Убио га је један од комунистичких активиста који су донели одлуку да у Бањевцу растуре крстоноше за инат Богу и народу.

Убице су после биле тужиоци и сведоци, па су све оне, који су тог трагичног дана били на страни Бога (и убијеног Љубе), потерали на робију.

Један од њих, Миливоје Марковић, имао је тада двадесет три године и тек је био дошао из војске у којој је провео три године, све од одласка на Сремски фронт. Сећа се свега, прича:

– Наше село Бањевац је у политичком погледу, било некако у равнотежи – пола је било наклоњено комунистима а пола такозвана „реакција". Комунисти су држали сву власт у селу а нама осталима било је само да радимо, да предајемо држави немогуће обавезе и да се молимо Богу. Али кад прођоше две-три године од рата, када се још више осилише, решише да нам укину и Бога. Сеоски комунисти из Бањевца потпомогнути активистима из суседних

села, нарочито из Великог Борка, одржали су партијски састанак у суботу увече, у очи Духова и донели одлуку да нам на силу растуре крстоноше.

– Рано изјутра, у недељу, искупимо се пред црквом. Било нас је око пет стотина душа, претежно младих, ђака и деце, да са свештеником, три црквена барјака, крстовима и иконама, обиђемо село и да код традиционалних записа одржимо молитву за здравље, за родну годину, да не буде леда. Док смо ми пред црквом обављали молитву и формирали поворку, приметили смо около неколико комунистичких активиста. Нико нам тада није рекао да се крстоноше не смеју одржавати и ми смо, ништа не слутећи, кренули ка првом запису. Напред црквени барјак у рукама Љубе Михаиловића а поред њега Љубивоје Благојевић, да се мењају. На десетину корака у поворци други барјак, па трећи, који сам ја носио. Свих нас шесторица, које је поп одредио и одабрао да носимо барјаке, били смо скоро демобилисани војници – борци са Сремског фронта.

– Провокације су почеле већ после поласка од првог записа. Миливоје Ивановић, партијаш (дошао из заробљеништва у Немачкој) сео је на мотоцикл са својим зетом Лазом Пандуревићем, и почели су да нас облећу, ону поворку, са обадве стране, дижући прашину и плашећи жене и децу. Остали смо мирни, рачунали смо да ће се све на томе и завршити, нисмо ни смели да им се нешто замерамо.

Група активиста чекала нас је на мељачком путу, па кад су видели да смо ми ударили доњим путем, ка Липару, почеше да трче, па пред нас, препречише нам пут. Било је неколико наших партијаша из Бањевца и познати активисти из Великог Борка – Радисав Јелић и Драга Миловановић. Они при крају поворке не верујем да су и знали о чему је реч, зашто смо застали. Чујемо кад Љуба Михаи-

ловић каже: „Другови, ако ћете са нама, скините капе, а ако нећете склоните се са пута да прођемо." Али момци у титовкама ни макац, још се примакоше челу поворке. Љуба крете према њима, пођосмо сви полако. Одјекну пуцањ из пиштоља, Љуба закука, испусти барјак и паде. Настаде метеж.

Женскиње и деца вриште, бацају иконе и крстове, беже куд стигну. На Љубу је пуцао, и ранио у врат, Драга Миловановић из Борка. Хтео је да пуца и даље, али му се заглавио метак те он и његови пајташи кренуше у бег. (Касније смо дознали да су имали намеру да убију и попа). Мој пиштољ је био код рођака Златомира Гајића и он опали три метка за зликовцима који побегоше у јаругу звану „Бучије".

– Било је то страшно видети и доживети. На највеселији, најсвечанији и најпобожнији дан Бањевца, на Свету Тројицу, стотине чељади бежи, прескачу међе, не знају куд ће нити шта се дешава, по прашини побацане црквене ствари. Из Љубиног врата лије крв. Превисмо му рану неком марамом, нађосмо запрежна кола те га потераше у болницу.

– Сећам се: Станимир – Стаца Јанковић се попео на неки брешчић и виче народу: „Турци су владали пет стотина година, па су наши одржали веру, ваљда ћемо и ми!" Поврати се нешто од оног народа, узесмо оне барјаке, крстове и иконе и уз попово појање кретосмо поново као крстоноше.

– Онако узнемирени обиђемо некако све сеоске записе, свратимо у цркву, оставимо црквене ствари и узбуђени кренемо кући да дочекујемо госте, да славимо литије. У свим кућама само се причало о догађају код „Липара".

– Око три по подне, баш у време ручка, видим кроз прозор, води милиција везаног Златомира. Командир

пред гостима уперио цев од пиштоља у мене и виче: „У име народа, изађи!" Предам им пиштољ из кога је Златомир испалио она три метка. (Било остало још у шаржеру) Отерају нас везане у Месни одбор. Тамо су већ били везани, Љубивоје Благојевић и, чини ми се, Драгољуб Танасијевић.

– Тукли су нас, ту у месном одбору, а још више у току ноћи када су нас отерали у Барајево. Тражили су од нас да признамо и потпишемо да смо крстоноше организовали као манифестацију против државе, да смо чланови некакве илегалне четничке организације. Најгоре нас је мучио шеф Удбе, неки „Бановац", родом од Смедерева. Мени су, ево, образ испекли цигаретом. Газили су нас чизмама као сламу. Златомир је умро са ожиљком од чизме.

– Из Барајева, тукући нас успут, отерају нас на место догађаја. Доведу ту везане још: Алексу Петровића, Стацу Јанковића, Радована Јаковљевића, Миливоја Ненадовића, Николу Гајића, Миливоја Благојевића... Ми причамо како је било, они нас туку и пишу шта они хоће, ми немамо шта да признамо, ништа не потписујемо.

– Држали су нас затворене у Београду, пуна два месеца. Није то био затвор него тамница за мучење. Једино нас нису тукли суботом и недељом, када иследници оду на викенд. Онако испребијане, голе и босе, држали су нас целу једну седмицу у неком подруму а доле на поду летве и вода.

– Осуде нас на робију, као народне непријатеље. Љубивоја три године, Златомира и Драгољуба на по годину и по а мене на годину дана. Оне остале који су били затворени осуде на по два месеца, таман колико су били у истрази и мукама.

Шта је било са рањеним Љубом Михаиловићем, прича његова сестра Марија Весић:

– Мој брат је рањен у врат, испод јабучице. Ја сам, са њим рањеним, била у колима када су га потерали у болницу. Успут нас је стигао Удбин џип и пребацио у Београд. Љуба је цело време кукао: „Маро, сестро, зашто ме убише!" Молио ме да му трљам ноге, каже да га боле и да су му хладне. Из болнице су ме грубо истерали напоље. Мислим да намерно нису хтели да га оперишу, оставили му метак унутра.

Нас су обавестили да је сутрадан умро. Ужасно је то, без правде. Мој брат убијен без разлога, ови остали робијали џабе, а човек који га је убио није одговарао ни дана, још је напредовао. Сада је лекар у Београду. Њему и његовим није фалила ни длака са главе.

Док је Љубу Михаиловића оплакивала његова родбина и она четворица робовала, у Бањевцу је завладао терор од стране Удбе. Један од такозваних реакционара, који је пролазио кроз Удбине шаке је и Светомир Петровић, коме је тада било тридесет седам година. Прича:

– Мене нису дирали једну годину дана од доласка са Сремског фронта. Али после трагедије на Духове, када су убили Љубу, и пошто сам потпуно џабе лежао у затвору и мучен у истрази, удбаши, и ови, њихови сарадници из Бањевца, нису ми дали да живим. Прво су почели на ситно да ми загорчавају живот, ноћу ми кућу гађају камењем. Ћеркици Даници било тек три године, па се дете плаши, вришти ноћу. Супруга Радмила је тада добила стресове а да се никада није опоравила, умрла је млада. Замислите, мене ноћу бију у воћњаку а она и дете кукају и вриште у кући. Ја стегнем зубе, ћутим, велим биће бар њима двема лакше. Терају ме да потпишем да имамо у селу илегалну четничку организацију, да сам њен члан. Знали су они да то не постоји, али им је то, ваљда, требало да оправдају злочин који су направили њихови пајташи.

– Кад су видели да ја нећу да потпишем и признам нешто што не постоји, прећу на веће мучење. Једно дуже време морао сам сваку ноћ, тачно у поноћ да идем у шуму звану „Букве". Ту су ме тукли и мучили како им кад падне на ум. Најгоре је било када су ми забијали шиваће игле под нокте.

– А све је то било масло ових наших из села. Најгори су били: Ђорђе Гајић, (умро од срца), Миливоје Николић (нађен убијен у Београду), Милинко Николић (умро од рака), Велимир Гајић (жив).

– Што се мучења тиче, овде у Бањевцу, највише ме убијао неки од Космаја из Сибнице. Али све је то била „песма", како је тек било у затвору Удбе на Умци. Вежу ми руке и ноге у један чвор, провуку дрвену мотку, а крајеве обесе о греду а одоздо бију по леђима и дупету, по табанима. Држе ме тако док се не онесвестим, онда спусте доле у каду хладне воде, да дођем себи и да вода извуче модрице. Тако два дана и две ноћи: један сат на греди, један сат у кади, душа да ти испадне. Дође иследник и каже овима што ме муче: „Спремите штранку, вежите бандита, па у Саву!"

– Пусте ме усред ноћи и нареде да идем кући да ником не смем ни реч да кажем где сам био, нити шта су ми радили. Веле: „опет ћемо доћи кроз пет дана, све док не признаш".

– Оставили су ме на миру тек наредне године, када је избио онај Информбиро. Тек тада су нас „четнике" оставили, били су заузети другим „непријатељима".

(1991)

НАЈМЛАЂИ РОБИЈАШ

У лето 2006. године записивач се два пута срео са седамдесетпетогодишњим Станишом Марковићем из Новог Београда. Тих, смирен, нарушеног здравља. Да није тужног осмејка никада човек не би помислио да је Станиша имао пађеничко детињство и упропашћену младост. Из дугих разговора, боље рећи Станишиних монолога и писаних присећања, износимо његову муку дугу 13 година, од 1944. до 1957. године – време највећег црвеног терора спровођеног над својим, српским, народом.

-Муке моје и моје породице започеле су у јесен 1944, одмах по доласку партизана у мој родни крај, у околини Ивањице. Моје село је Косовица, горе уз Моравицу ка Голији. Наша кућа била је најбоље стојећа у селу: девет хектара обрадиве земље и скоро толико шуме и пашњака. Отац ми се звао Ђиро, мајка Ангелина – Гина од Богда- новића из Сивчине. Имао сам два старија брата, Милана 21. и Милију 22. годиште. Сестре Станимирка (била већ удата), Наталија и Коса биле су, такође, старије од мене. Ја сам рођен 1931. и доласком партизана 1944. било ми је 13 година, таман дорастао да чувам стоку. Наша кућа је била некако на искрајку села, заклоњена шумом, али ипак, на удару путева и пролаза. Као дете се сећам да за време окупације није било војске које нису туда ударале; свима је мој отац морао давати што траже, највише храну, неки, бога ми, волели и домаћу ракију, нарочито Бугари који су до јесени 1943. боравили у том крају.

Када су Бугари почели припреме за одлазак из нашег села, неко је на њих припуцао; ни дан данас се не зна које то био и са којом намером. Бугари покупе 73 човека из села и отерају у затвор у Ивањицу. За њима су одмах отишли: учитељ из Косовице, Десимир Ранђић и сељак, Маринко Ђокић, да моле бугарског команданта Цветка Влачкова да ове људе пусте, јер нису ништа скривили. Цветко је обојици рекао да се врате у село и доведу мог оца, Ћира и да он посведочи и гарантује да затворени људи нису ни у каквим наоружаним групама, да су обични сељаци, поштени, мирни домаћини. Сва тројица су одмах отишли у Ивањицу и мој отац је ставио свој потпис што је Влачков тражио. Бугарски командант је рекао да су тројица већ стрељани: Гаго Пантовић и браћа Радомир и Цвеле Мартиновић, а да ће остали, њих 70, бити пуштени сутрадан ујутру. Тако је и било. Овај детаљ из 1943. наводим, јер ће се касније видети како нам се један од спасених одужио.

Те јесени, 1943, мог брата Милана одреде четници да са још двојицом сељака ненаоружани држе стражу на једној сеоској раскрсници. У ноћи, наиђу четници и њихов командант, поручник, Манојло Милосављевић, звани „Мудерез", нареди мом брату да скине цокуле и преда њима, а њему, босом – само у вуненим чарапама, утрпају неки акт у руке и да по снегу оде осам километара до села Станиће. Тамо га други четнички командант упути преко 10 километара у село Братљево, па одатле натраг код Мудереза у Косовицу. Целу ноћ је ишао по снегу и хладноћи; чарапе су већ у првим километрима биле подеране, онако бос, неких 25 километара. Брат је дошао кући тек ујутро и одмах легао у кревет. Добио је запаљење плућа и зглобова.

Долазе партизани

У пролеће, у априлу 1944, нека партизанска јединица се беше пробила отуд из Босне у Моравички крај. Тада сам

први пут видео партизане и запазио њихово понашање; запамтио сам добро када су питали мајку, где ти је муж, а она каже да је отишао у Ивањицу код доктора Божидара и Драге Спасовића да препишу лекове сину који лежи у постељи. Смешка се партизан цинично и каже мојој мајци: „Јес, јес, отишао је да нас пријави Немцима". Изгледа да је већ тада неко пружио прст на нашу кућу. Тада су нам узели једно јуне, једну свињу, две овце, масти, сира, кајмака, брашна, нешто око десетак литара ракије, веле да испирају ране. За све одузето су нам дали писану потврду и рекли да ће све то бити плаћено кад земља буде ослобођена од окупатора. Наравно да од тог обећања, касније, није било ништа.

Брат Милија се био склонио да га не мобилишу, а за мене моја мајка једва измоли партизанског команданта да ме, као дете од 13 година, не отерају да им показујем путеве до неких села. После неколико дана, на сам Ђурђевдан, брат Милан је умро.

Дође јесен, 1944. године. Стигоше опет партизани, овог пута коначно, као ослободиоци. Кажем „као" јер за мене, нашу кућу и многе друге у наредних 13 година почеле су највеће муке и прогони. Мобилишу Милију и отерају на фронт у Босну. Са њим је био и Живорад, син Радосава Марковића. У току зиме, почетком 1945. Милија дође кући због рањавања руке и исприча какве све муке преживљавају у борбама у Босни. Радосав одлучи да иде да тражи сина: понесе хране, одело, џемпер, рукавице, чарапе... Нађе јединицу, али не и сина, а у команди нису хтели да кажу, или нису знали, где је Живорад, ни шта је с њим. Радосав се врати кући убеђен да му је син погинуо. Одмах се пропио од туге за сином. Кад су га једном позвали у Месни одбор био је убеђен да ће му тамо и званично саопштити за Живорадову погибију, па се толико напије и

успут упадне у једну јаругу и ту сконча свој живот. Касније је испало да је син жив.

Е, да се вратим тамо где сам стао са причом. Те јесени, кад су дошли, партизани су одмах, ту на брду села, одузели кућу неким добростојећим Перковићима. Доле је био камени подрум, горе собе брвнаре. На спрату Месна Озна, у подруму затвор. Главни ознаш са надимком „Шљука", до њега исто тако озлоглашени „Јоваш", права имена су, ваљда, скривали. Тада, у почетку, лов на људе, углавном добре домаћине које су називали реакционарима и народним непријатељима, вршила је нама непозната, партизанска војска. Говорило се да међу њима има доста Шиптара са Косова, а зна се да је највише њих било из нашег краја – земљака из Брезове, родног села Стамболића. Чуо сам од старијих кад су за њих говорили да „куда прођу, ту трава не расте". Наше село Косовица није имало неке предратне комунисте, па је Озна за своје сараднике придобијала највеће сеоске скитнице, олош, голаће и нераднике; ти су нас највише и тужакали код Шљуке. Мало, мало па оца зову на саслушање. Оптуживали су га да сарађује са заосталим четницима којих је тада било још на нашем терену. Малтретирали су и брата, рањеног Милију.

Током 1945, када се очекивало да терор попушта, наилазило је све горе и горе. Намножило се улизица, па је и тужакања било све више и више. Знали су ознаши да напусте браде и косе, ставе кокарде и реденике и да свраћају код домаћина, бивали су и код мог оца. Отац је знао ко су, те их није ни пријављивао, па га је, наводно због тога, Шљука позивао и пребијао.

За две године три конфискације

У страху и под сталним претњама и малтретирањима догурасмо до пред крај 1945. Али, 13. децембра, на Светог

Андреју, када је био велики снег и мраз, нама изврше прву велику конфискацију; рекоше 30 посто имовине: намирнице, сено, шашу, алат, прибор за рад, покућство... Мобилисали су тада преко 30 сеоских запрега да санкама и воловима све одузето отерају у Ивањицу у магацин Даринке Петровић, којој су пре тога све опљачкали. Од тих тридесетак рабација био сам и ја са својих 14 година. Цео дан су товарили нашу имовину и пред мрак је цео караван кренуо ка Ивањици. У неко доба ноћи, чим смо прошли Међуречје у Мањаномском пољу нас зауставе. Нису дозволили да ико изврзе волове из јарма, они јадни онако са јармовима на врату уморни лежу у снег. Свако је морао да стоји пред својим воловима да се мрзне, нису дали ни да ходамо. Издвојили су неке људе да скупљају дрва и да њима – спроводницима ложе ватру. Мени су ноге биле скроз укочене, чудим се како сам се сутрадан вратио у село.

Друга конфискација: опет 30 посто, опет од ока и опет на празник, на Ускрс, 21. априла 1946. године. Тада су у Ивањицу отерали оца и брата, а мајку, сестре и мене у Перковића кућу у Озну, не знам, можда се већ тада звала Удба. Свеједно, Шљука и Јоваш су били исти и још гори. Да не заборавим: имали смо тада у селу и Месни народноослободилачки одбор; председник је био Војин Пантовић, честит човек, али тада се председници нису ништа питали, сва власт месног одбора је била у рукама секретара Димитрија Пантовића. Мислим да је Димитрије био највише против наше куће. Хтео је да заборави, сметало му ваљда, што је и он један од оних 70 сељака које је мој отац спасао да их Бугари не стрељају; сметало му да му у биографији стоји да га је спасавао човек домаћин и некомуниста.

Трећу конфискацију су нам извршили опет на празник – Свети Јован – Усековање, 11. септембра 1947. Опљачка-

ли су нам све, сто посто. Није ништа остало од стоке, ни зрно жита, ни кутлача брашна, све покретно, сем врата и прозора. Тај Димитрије узео тигањ, витла њиме, смеје се и каже: „У овоме ћемо у Месном одбору да пржимо јаја“. Истог часа отерали су и затворили у Ивањицу оца и брата, код опустошене куће остале само снаха Ната, Милијина супруга, са двоје малолетне деце: Миломирка од две године и Србољуб од годину дана. Кажем да је остала само снаха са малом децом, јер мајку Гину, обе сестре и мене спровели су право у Перковића кућу – у месну Удбу. Пред Шљуку су нас спровела два милиционера; знам само да се један звао Милован, а други се презивао Перовић, жао ми је што сам им загубио траг, јер су у оном злу били више него добри људи. Чим смо стигли у двориште Удбе, Шљука зграби мајку за рамена, баци је на земљу, шутну је неколико пута ногом, затим је подиже, опет ухвати за рамена и поче је ударати о тарабу. Ми деца ударисмо у вриску, а Шљука наређује оној двојици милиционера: „Шта чекате, удрите ту банду!“. Онда онај Перовић рече Шљуки да је њима главни шеф наредио да не смеју никог тући, те Шљука одгурну мајку и подвикну: „Терај реакцију у подрум!“. У подруму људи, жене, деца, не личе на саму себе: окрвављени, у подливима, испребијани, гладни, прљави, лелечу од болова, смрад да се онесвестиш. Целу ноћ су одрасле водили једног по једног на мучење. Одозго су их најчешће доносили или довлачили до врата подрума и убацивали унутра као вреће, а онда водили другог пред Шљуку и Јоваша. Нас четворо у току ноћи нису дирали. Пред зору она два милиционера одређена да мене, мајку и сестре терају у Ивањицу. Мајка изубијана није могла да хода пешке, па су довели коњче са самаром, па њу на кључе. Кад смо дошли до места које се зове Палибачки Гроб, ту застанемо, умијемо се и она два милиционера, Милован и Перовић, нам дају да са њима једемо, биле неке конзерве.

Најмлађи робијаш

Био је то 12. септембар 1947. године, петак, пијачни дан у Ивањици. Кажу нам наши спроводници да идемо сами иза њих, да не види народ да нас спроводе, да помисле да смо лопови и зликовци, да пређемо испред њих тек пред самим затвором. Затвор је био у једној гаражи, пун народа измученог и испребијаног. Мајка, сестре и ја, дечак од 16 година, били смо ту пуних 17 дана и ноћи, а да нас нико није ништа питао, нити саслушавао: ћутиш, стрепиш, гладујеш... Колико се сећам одатле никог нису водили на саслушање, па да га поново ту врате, већ сваку ноћ прозову неку групу, чујемо како их напољу трпају у неки камион. Касније смо дознали да су их терали у Чачак, као на суд, а пресуде су биле, углавном, на смрт стрељањем па у Мораву или неко безимено гробље. Кроз тај пакао су прошли многи невини људи Моравичког краја, да им се никаквог трага не зна, ни писане пресуде, ни гроба. Оца који је био затворен у некој другој просторији, у међувремену су пустили кући, где је, како рекох, била остала само снаха Ната са двоје мале деце. Брата Милију, рањеника из Босне, су отерали у Чачак на суд, где добије 18 месеци робије, које је издржао у Забели код Пожаревца, а да никада није добио никакву писану пресуду.

После 17 дана стрепње, да и нас не стрпају у камион и у Чачку стрељају и баце у Мораву, мајку и сестре пусте кући, а мене осуде на принудни рад у површински коп антимона који се звао „Миленко Кушић“. Тамо бараке ограђене жицом; доручак: макароне са паприком, толико папрена да не знаш да ли је љута или врућа; уз то парче хладне, тврде проје, исто тако за ручак и вечеру. Са нама су и осуђеници, немачки заробљеници, а углавном читаве породице Немаца из Војводине, муж, жена, деца. Тада сам видео да има и већих мученика од мене. Мени је тада

било пуних 16 година, а било је оне немачке дечице и од 8 година. И ту, тако малу децу, терали су да раде тешке послове, цео дан су чекићима одвајали руду од грумења камена. Мислио сам да ћу да свиснем од тешкоће, глади и секирације, али ми један Немац, Франц, каже да се смирим, да не запињем много, али да стално радим, да ме не ухвате да стојим. Крамп, лопата, вагонети, лоша храна, видим ја да нећу издржати, ко зна колико су ми наменили да овде останем и на колико сам осуђен, ако сам уопште осуђен. Решим да бежим, па шта буде. После осам дана, у сред ноћи, помоћу два ракљаста дрвета размакнем два реда жице и успем да се провучем. До јутра сам стигао у село код мојих који нису ни знали шта ме је снашло, нико им није ништа хтео рећи.

Друга робија

Трећи дан од бекства дође милиција, одведе ме у Иванићу у Удбу. Одатле, одмах, камионом до Пожеге уз пратњу два стражара. Одатле се један врати, а други са мном и актом у рукама на воз, па у Београд. Био је то службени вагон пун везаних људи из Ужица, са доста стражара – спроводника. Мене мој није везао. Дођемо на београдску железничку станицу где мом спроводнику рекоше колеге да је погрешио, да је требало да сиђемо у Остружници. Опет на воз, па натраг у Остружницу. Са станице ме одведе у неке ограђене бараке, на улазу пише: Казнено – поправни дом. Робијаша као плеве; ја најмлађи. Храна никаква, чорба и проја, тежак рад, градио се мост преко Саве. После вечере звоно, па у салу да слушамо предавање какав треба да буде нови социјалистички човек.

Имао сам среће да ме распореде код једног водоинсталатера, није био робијаш, радио за плату. Волео ме,

доста ми је помогао у преживљавању. Није имао деце, нудио ми да покуша да ме што пре извуче са принудног рада, да радим у његовој радионици у Београду, да ме усвоји – посини. Нисам прихватио, а било ми га је жао, а и њему такође. Преко њега за мене је некако дознао један даљи стриц, Душан Марковић. Био, изгледа, јак човек у Београду, па ми дође у посету. Обавестио је и моје родитеље где сам. Некако је успео да ме пусте „на викенд" код њега, на стан у Београду. Ту је била и његова жена, Хрватица, много фина госпођа, дочекала ме је као најрођенијег. Тај дан је за мене био прави рајски дан, после свих мука и то ми је некако улило неку наду и снагу да ћу све издржати и да ће све то кад – тад проћи. Имам још један запамћен догађај са робијања у Остружници: један униформисани робијаш у канти разноси воду по радилишту, па кад се сретосмо он се укочи, умало не испусти канту: „Дете, откуд ти овде?!" Био је то мој рођени ујак из Сивчине, Богољуб Богдановић, осуђен да четири године робија као реакционар и народни непријатељ. Брзо се снађе и вели ми: „Нагни ову кофу иако ниси жедан и кришом ми реци откуд ти овде и ником ни речи да се знамо". Тако смо ја и ујко увек комуницирали преко канте за воду.

Са робије пред Шљуку

После два месеца зове ме управник: „Мали, ево ти објава и карта за воз до Пожеге, одатле ћеш аутобусом до Ивањице, тамо се јави у Удбу". У ивањичкој Удби тутнуше ми неки акт и наредише да са тим идем право у своје село – Косовицу, али не кући, него право код Шљуке. Тако и урадим са стрепњом шта ли ће сад бити. Чита Шљука оно што је написано, па каже строго: „Сад идеш кући, пази добро: сваке недеље, односно у поноћ између недеље и

понедељка да долазиш овде код мене, а да за то не сме ни рођена мајка да зна". Морао сам то све да испоштујем, а то је трајало скоро две наредне године, до пред крај 1949. Није ме тукао, само ме терао да испружим руке и прстима се ослоним на зид, тако два – три сата. Испитивао ме, наводно по пријави да одржавам везу са одбеглим четником Самоилом Рачићем, кога искрено да кажем, никад у животу нисам видео.

Крајем 1949., пре него што сам једну ноћ ушао код Шљуке, приђе ми онај добри милиционер Перовић и у поверењу каже: „Слушај мали, ноћас се држи добро, онај човек за кога те терете је убијен. Бори се, ништа ти нисам рекао". И стварно чим уђох код Шљуке, он ће усхићено: „Е, голубе, долијао си, овога смо ухватили живог и све је признао како си га хранио". Ја се осмелим и кажем: „Доведите га и ако ме ослови по имену радите од мене исто што и од њега". Натмури се Шљука, па сину као муња: „Марш напоље, не треба више да ми долазиш!".

Брата Милију су са робије у Забели отерали у војску у Словенију. Е, сад да се вратим са причом о оцу Ћиру: Кад су брата Милију отерали у Чачак , па у Забелу, а мене, мајку и сестре држали у оној гаражи у Ивањици, оца су пустили кући. После пар дана Шљука му нареди да иде у Ивањицу у Удбу, али да не сме ићи путем кроз село, него преко одређене шуме. Отац је знао да то значи – заседа. Тако су многи настрадали, као не зна се ко их је и како убио. Туда су често спроводили, па их убијали са леђа, као покушали бекство. Уместо у Ивањицу, отац дође кући, па шта буде, горе сигурно не може бити, рачунао је, боље жив него мртав. После 5-6 дана дође милиција из Ивањице и спроведу га у Чачак на суђење, као народном непријатељу. Од тог дана, од хапшења, скоро пола године нисмо могли дознати где је и шта је с њим, док се није јавио из Забеле, тражио да му пошаљемо пакет.

У казненој чети

Иако су у Забели били у исто време, отац и брат се уопште нису видели, нити успели да остваре неки контакт. Отац је из Забеле отеран у околину Кучева; секли дрва по планини. После је био у Београду на градњи зграде Унутрашњих послова. Издржао целих пет година, дошао кући 1952. Ја сам тада, већ скоро две године, био у војсци. И на регрутацији су према мени били доследни: главна у комисији је била нека Даринка Ђокић, уврнута женска – никада се није растављала од пиштоља. Њене рођаке у војску по две године, а мене као народног непријатеља у КНОЈ (Корпус народне одбране Југославије) на три. У војску, у Травник, сам упућен 1. априла 1950. године. Ту смо били на тешкој обуци четири месеца . По распореду дознамо да ће нашу прву чету на италијанску границу. Ту се преварим, што каже народ „уједе ме гуја", те се поверим мом другу, кордунашу, Милу Матејићу, да имам брата од ујака, Милорада Богдановића, у Америци, те да ћу искористити прву прилику да пребегнем у Италију, па даље код рођака у Америку. Нисам ни сањао да је баш тај Миле био задужен испред КОС-а да ме прати. Ја, наиван, мислио да ми је најбољи друг, јер је увек волео да буде уз мене. Резултат: исцрпан и тежак разговор код официра безбедности, а као казна: прекоманда у чету одређену да јури и хвата одметнике по босанским и црногорским гудурама. И тако ти ја, уместо преко Италије у Америку, проведем непрекидно 32 месеца на терену, а да нисам видео ни знао за кревет, покривену просторију, под пуном ратном опремом, по сунцу, киши, снегу, блату, под шатором, често и под ведрим небом. Били смо прави кажњенички одред. У тој нашој групи било је пуно њих чија је кривица била једино то што су имали неког у иностранству, на западу, најчешће очеве које су Немци заробили у априлском рату

1941., а који нису после капитулације Немачке хтели да се врате у Југославију.

Бекство из села

После три године, без дана одсуства, дођем кући у село. Сада више није било сеоске Удбе, нити Шљуке, Јоваша и Димитрија, али је било мука друге врсте. Куће опљачкане, тешко се обнављало домаћинство, морало се све из почетка, јер док сам ја био у војсци био је најжешћи принудни откуп жита, стоке, дрва, као и насилно утеривање у Сељачке радне задруге. Те године, кад сам ја дошао, 1953., престао је обавезни – принудни откуп и СРЗ се почеле љуљати пред распадање; ударили су ужасан порез и кулук, што је сељака највише погодило. Замислите, да свако од одраслих мора годишње да проведе по десет дана на кулуку. Док одрадим за мене, за мајку и сестре, четрдесет дана „оде кожа на пазар". Кад сам се, 1955. оженио, морао сам и за супругу десет дана да на путу туцам камен.

Кулучим ја и гунђам да је ово црње и од црног гаврана, а пословођа, заборавио сам му име, ми каже: „Мало је то, треба тебе ребнути још више, кад си наиван и луд, те не одеш из села. Нађи, бре, било какав посао у граду, видиш да се сва кола ломе на јадном сељаку". Онда стварно није било тешко наћи човека да те запосли у граду. Почетком маја 1957. године почнем да радим као кондуктер у Градском саобраћајном предузећу Београд. После довршим осмогодишњу школу, па у контролоре, онда упишем Средњу саобраћајну, те радни век завршим 1997. као диспечер Радио – таксија. Ето, то је моја прича – тужно сећање младог реакционара.

Напомена записивача: На жалост, Станиша Марковић није дочекао да види како његов тужни животопис излази на ширу светлост дана – умро је, изненада, само две недеље после овог казивања, 23. августа 2006. године.

МАЛОЛЕТНА ЗАТВОРЕНИЦА

Олги Петровић, која живи данас – фебруара 2005. у Лајковцу, био је намењен „црвени метак“ тачно пре 58 година. Срећом, избегла је ликвидацију, али је прошла кроз многе страхоте и ужасе Удбе. Олгин случај је посебан и зато што је њен прогон почео када јој је било тек 15 година. Данас, делимично нарушеног здравља, прича своју тужну причу са пуно емоција.

Моја несрећа почела је 9. јануара 1947. године поподне. У Београду, на Славији, где сам становала, као ученица Средње медицинске школе, у стан је ушао мајор Удбе; знала сам само: звао се Раденац. Кратко је рекао да сам ухапшена и да ће ме он спровести у Ваљево, одакле је, рече, стигао захтев за хапшење. За цело време док сам се спремала, и касније на путу до Ваљева, Раденац је био врло коректан, прави углађени господин. Ништа ме није питао, ништа говорио, чак ми је на Убу понудио да у кафани попијем топао чај, што сам ја, ваљда, из скромности и збуњености одбила. Не сећам се да ли сам га ја питала, али ми је рекао да ме тражи Војни суд у Ваљеву. Од Београда до Ваљева свашта ми се врзмало по глави, углавном неповезане мисли и слутње. Једио што ми је било чисто и бистро: знала сам да нисам ништа крива и да је, вероватно, у питању неки неспоразум. Моје мисли су углавном биле према последње три године, од доласка партизана у наш крај, када сам била ученица у Ваљеву. Била сам још

дете, нисам ни знала шта је то политика, народни непријатељ и слично. Ипак, неке слутње су се заустављале на претходних пар месеци, када сам о викенду и празницима боравила у Лајковцу. Ишла сам, као и сва омладина, на игранке и приредбе у Омладински дом – сада је ту зграда општине.

Нису на мене упирали прстом да сам дете неких богатих родитеља, била сам радничко дете: отац Љубомир – железничар, мајка Надежда – домаћица. Али, неколико пута сам опомињана од омладинских активиста: Дике Костића, Душка Валчића, Томе Томића и нарочито Јордана Живковића да скинем крстић са ланчића око врата. Говорила сам да ми је то успомена од куме Трпане из Забрежја. Њен муж, машиновођа, венчао је мог тату и мајку. То је само парче метала и једини украс поред плаве машнице у коси. Њихов одговор је, углавном, био да је то опасно за омладину и да свако ко то носи воли краља и Дражу. Нисам их послушала, а они су мене и поред тога примили да певам у хору, да идем на радну акцију, у Дивце на изградњу аеродрома, и слично. Донекле ме узнемиравало то што су партизани у јесен 1944. стрељали у Јабучју предратног посланика, Живорада Милића званог „Жупан", рођеног ујака мог оца; такође, тих дана су на исти начин стрељали Јордана Јеремића из Непричаве, брата од стрица моје мајке.

У затвор међу пацове

Мајор Раденац одвео ме је право у затвор, чини ми се ту негде где је сада Општински суд. Био је већ мрак, хладно, снег. У дворишту затвора предао ме тројици од којих је један одмах рекао: „Ти на крају долија". Други ме је тако зверски ухватио и скоро вукао по снегу до улаза. Откључали су једна врата и гурнули ме унутра у мрак. Мало

светлости долазило је од прозорчића високог, можда, четири метра. Какав затвор: соба поред клозета, доле рупа у зиду, виде се ноге оног ко врши нужду, вода и мокраћа преливају се овамо, пливају по бетону. Хладноћа, смрад, го бетон и зидови, нема где да седнеш, а камоли да легнеш. Шокирана, сва дрхћем као у бунилу; очекујем да се пробудим, чини ми се ружан сан.

У тој соби сам провела 14 дана, сама, више престајала него седела, падала од умора и хладноће, будила се укочена. У бунилу као да сањам прасиће, а оно у ствари пацови; никако ми није јасно како сам преживела. Већ сутрадан по доласку у затвор прва познанства: из клозета , кроз онај доле отвор чујем пригушен мушки глас, пита ме ко сам, одакле сам. Кажем, ученица из Београда, а он: „Ја сам студент, Драган Маркулић из Трлића код Уба; са мном је и мој брат од стрица, студент Чеда". Неки дан касније опет се јављао и више никада. Сигурно су га стрељали.

Онај што ме брутално вукао по снегу и угурао у затворску собу био ми је касно увече, првог дана и први затворски посетилац, дошао је сам. Потпуно други човек, тужног лица, потиштен, нимало строг. Кад рекох одакле сам, он напомену да је његова супруга Јела од Марковића из Лајковца. Знала сам одмах о коме се ради, јер Јелина мајка скоро да није излазила из наше куће, била је пријатељ са мојим родитељима. Тај човек, Пера Адамовић, био је, ваљда, неки командир у затвору, а био је први пут онако груб и строг само зато што је при мом доласку био присутан и председник Војног суда, Милутин Ћулафић. Тај Пера је и јавио мојим родитељима где сам.

Друго или треће вече у собу је упао један зликовац и страшно ме изубијао , све држећи ме за рамена и лупајући о зид. Знам само да сам почела да губим свест, да сам падала на бетон и да сам на себи осећала његове чизме.

Освестила сам се лежећи крвава на мокром смрдљивом бетону. Довели су једног војника који ми је обрисао крв и то је била сва помоћ. Зликовац који ме је тако изубијао био је иследник Војног суда, Матић из Ратковца. Познавао ме је, јер је сестра моје мајке била његова стрина.

Тек тринаести дан извели су ме напоље, да видим родитеље, дошли ми у посету. Какав сусрет! Мајка вришти, обесила ми се око врата. Нисам им рекла како је у затвору, да их не секирам. Рекли су да ће узети чувеног адвоката Радисава Лукића, званог „Мраз", да ме брани, иако нисам ни за шта крива. Јадни моји родитељи, донели су ми пуне две торбе хране: сувог меса, колача... После десетак минута раздвојише нас; ја унесем оне торбе унутра. Али врага, предвече дође други стражар и као води ме у шетњу по кругу затвора. Кад сам се вратила нашла сам само празне торбе.

Шта да признам?

Сутрадан, четрнаести дан заточења, воде ме на спрат у женску собу. Ја најмлађа. Од мене мало старија Ната Теофиловић из Придворице, па професорка Биса из Шапца; сећам се да је једна девојка била ту, кажу, због Драгише Васића. После три дана воде ме на саслушање, ту близу, зграда иза ћошка, нисам везана, стражар са пушком, народ гледа. Прва три – четири саслушања, један млади официр, знам само да су га звали „Босанац, ваљевски зет", био је нормалан и коректан. Чита у себи неки папир, ваљда оптужницу, и пита ме да ли знам зашто сам овде. Ја кажем да не знам. Онда ме пита да ли сам ја вођа четничке организације у Лајковцу и да ли је мој заменик Станимир Марковић из Стрмова, официр бивше Југословенске војске. Ја кажем да је то што је написано у тужби лудост, јер ако ништа друго, ја сам дете и то женско, а да мени буде

заменик бивши официр. Насмејао се и иследник, па пита даље: да ли сам ја била у вези са неким из војне касарне која се налазила иза наше куће у Лајковцу, и да ли сам у корпама за веш одатле износила оружје и преносила у шталу Драгољуба Живковића, прегледача железничких вагона, и тамо држала састанке четничке организације. А ја нисам ни знала да ли Драгољуб има шталу, ни где му је. После тога ме више нису водили на саслушање дању, него ноћу и то лично пред Драгана Ђурића, једног од највећих мучитеља међу ваљевским иследницима. Тај је знао да бије каишем преко главе, гази чизмама, уврће руку, чупа косу, а посебно је волео да те натера да отвориш уста, а он пали шибицу и убацује унутра. Тај Ђурић ме присиљавао тучом да признам за четничку организацију и преношење оружја. Касније сам дознала да је наша комшинка из Лајковца, Љубица, жена Јанка ковача, наводно видела у нашој кухињи корпе са оружјем и мене како то носим у Драгољубову шталу. Касније кад је почела да је гризе савест признала је мојој мајци да ју је на све наговорила њена имењакиња Љубица Илић, наша прва кума.

Али и у највећим невољама и несрећама има и понеко зрнце среће. Када сам се једне ноћи враћала са мучења, у пролазу ми је један официр добацио тихо кроз зубе: „Ништа не признај, ја ћу ти помоћи“. Нисам знала ни ко је, ни шта мисли, ни шта то не треба да признам. Тек једне ноћи у ходнику, чекајући мучење чујем иследника Матића како виче: „Дудићу, ни млађег детета, ни покваренијег, ништа не признаје!“. Чујем одговор: „Па можда и нема шта да призна“. Кад је изашао видим да је то онај официр што ми је у пролазу добацио да ништа не признајем. Тај човек је Милован Дудић, синовац Драгојла Дудића, чија је сестра Гина била удата за Вељу Лесандрића, богатог човека

из Лајковца, који је био на оку и мети нове комунистичке власти и сваки час се очекивало да му нешто напакују па да страда. Пошто смо за време окупације становали близу Вење, Милован се вероватно, бојао да ће мене иследници натерати да за нешто оптужим његовог зета.

Кроз муке кроз које сам ја пролазила, пролазиле су и остале жене и девојке из собе. Скоро се свака са ноћног саслушања враћала крвава. Желеле смо да одатле одемо било где и што пре и оне већ осуђене, и ми које још нисмо. Са нама у соби била је и нека Марица осуђена на 15 година робије чијег су мужа партизани стрељали код куће где су јој остала два мала синчића. Ноћу примећујемо да некуда одводе по групу, а да догоне друге. Имале смо једног стражара, добар дечко, звали су га „Цига", па га питамо куда ове одводе, у који затвор, да би нашим јавили куда ће и нас одвести, где ће нас наћи. „Цига" нам је само тужно рекао: „Е, ови што их ноћу одводе никуд неће стићи". Било нам је онда јасно да су сваку ноћ убијали и убијали.

Боље роб, него гроб

Крајем марта 1947. године мене изводе пред Војни суд у Ваљеву. Сви у униформама. Председавајући Ћулафић, тужилац по злу чувени, Сава Каписода, мој адвокат „Мраз". Чита се оптужница, све лаж до лажи, сведока нема, само читају њихове изјаве. Мене ништа не питају, адвокату једва дозволише коју реч. Добијем 10 година робије. Чекам да ме спроведу у Пожаревац – у Забелу и размишљам да ли да будем „срећна", јер има и горе. До нас је била „соба смрти", где су шесторица осуђених чекали стрељање.

У Забели мене сместе у чувену „Нишку собу", тако су је звали јер су прве затворенице у њој биле девојке из Ниша; Зорица Станимировић, била осуђена на смрт, па преиначено на 20 година робије, брат јој стрељан. У соби

су биле и девојке из Горњег Милановца. Сећам се: Анђа Петровић, студенткиња; Нада Нешковић, гимназијалка; Зага, такође, гимназијалка и Јока, једна крупна девојка, па је звали „Сенлија“. Командант затвора била Лепа Дашић, рођена Лукић из неког села код Лазаревца, носилац партизанске споменице. Била добра жена. У почетку сам радила у „Златари“ – тако смо звали клозетске јаме које сам чистила. После нас пребаце и њиве да копамо. Ја и нека Бранкица из Пожаревца биле најмлађе. Бедно су нас хранили, пасуљ на расолу, стално пролив. Командир Лепа, једе добру храну, хлеб и месо... Често, као не може да поједе, па мени или Бранкици каже, „иди баци“, а ми наравно поједемо.

Прође две године, иде нека амнестија војних осуђеника. Код мог оца дође Милован Дудић, затраже да лајковачке власти издаду неку повољнију карактеристику. Сети се отац да сам као пионирка од 12 година ишла по селима и скупљала прилоге за Сремски фронт. Све је посведочио и Лица Марковић, брат оног злотвора Алексе, а оверио Драгиша Чарапић, био тада председник Месног одбора.

Дођем кући у јесен 1949. Упишем поново Средњу медицинску школу. Довршим разред у лето 1950. и одем на Омладинску радну акцију у Краљево. Кренем у јесен у другу годину. Све нормално. Јануара 1951. године дошла ја на зимски распуст, мајка каже: „Тражио те секретар Месног одбора Петровић, чим дођеш да се јавиш“. Одем код Петровића, а он каже да су му тако рекли из милиције и да је то нешто у вези Лице Марковића, који је тих дана нестао, а да се претходно жалио да га прогоне. Још додаде да нигде не идем од куће. Нека зебња ме обузела, чекам шта ће бити. Увече око девет сати долази шеф из милиције, (иначе мој даљи зет), и води ме преко пута железничке станице. Воз за Ужице је пролазио тачно у два по поноћи и мене спроведу у Чачак у Удбу.

Друга УДБА, други мучитељи

Нисам знала да ће ме потерати, па нисам ништа понела на шта ћу да лежим. Зграда затвора у Чачку као потковица. Соба, бетон, унутра неколико жена. Прође 7 – 8 дана у ишчекивању, кад ето ти управника затвора, неки кепец, и прстом ме позва себи. Извади из џепа неко огледалце, видим позади слика краља Александра , краљице Марије и три краљевића. Пита ме да ли знам ко је на тој слици. Преварих се те се насмејах, а он дрекну, па ме тако поче шамарати, те се онесвестих и бацим крв из уста. Тек негде увече, око девет сати дође милиционер, неки Павловић, каже ми тихо и тужно: „Олга, спреми се и пођи!". Ја сва натечена. Видим у ходнику носила, на њима човек сав надувен од батина. Познам га, Радосав Јовановић из Лајковца, кука и тражи да му неко дадне воде. Поред њега пролази удбаш Живко Ивковић, комшија му из Рубибрезе, и не осврће се. Отварају се једна врата, под од цигала, наливена вода до прага. Каже ми милиционер Павловић, да морам све да скинем осим веша. Шта ћу, немам куд, скинем се, останем само у доњем вешу и комбинезону. Напољу снег. Уђем у ону собу, у ону воду и брзо се онесвестим. Освестила сам се тек пред зору у некој соби пуној жена, које су ме обукле у моје одело и покриле нечим. Причају ми да су ме овде донели пре сат времена, без свести и укочену. Кажу да сам бунцала, добила сам температуру, пун топломер. Ујутру ме воде у болницу, пешке. Како да ходам, не могу, милиционер, неки Марко, води ме под руку. Ја падам скоро сваки корак, народ гледа, неке старије жене плачу, помажу ми устајати и питају милиционера, куда водите ово дете. Стрпали су ме у подрум болнице, срећом било је топло. У визити чујем да сам добила суво запаљење плућа. Доктор Пурковић каже колеги, доктору Зарићу на немачком језику: „Ово је једна мала проститут-

ка ухваћена у возу од Београда до Новог Сада". Ја вриснем и кажем да сам политички затвореник и да то знају и други моји Лајковчани који леже у затвору у Чачку.

Отац да се одрекне ћерке

Останем у том болничком подруму око два и по месеца, па ме врате у затвор. Нико ме ништа не саслушава, само ме једном позвао удбаш Караклајић, био некад са мојим оцем на занату, и каже да су моји Лајковчани много кварни људи и да ћу бити пуштена. Тих дана ме звао и мајор Илија и цинично рекао да ми не дају да завршим школу. Пре тога Михаило Шашкиновић, удбаш из Лајковца долазио у Чачак, па после мог оца малтретирао, стављао му ногу под грло, претио да ће ме убити ако ме се не одрекне као ћерке. Тај исти Михаило је много мучио још једног Лајковчанина – Спасоја Андрића, који је такође, био у затвору Удбе у Чачку.

После 10 месеци из Чачка ме пребаце у затвор у Лазаревац. Тамо био шеф Удбе Вукашин, диван човек. Мој иследник, Жарко Петровић, био је према мени врло коректан. Сећам се да је тада управник био неки Циганин. Одреде ме да у Унутрашњем одсеку, радим на личним картама; била слободњак; тек увече у затвор. Баш на Велики петак одреди ме управник затвора да идем у стан једног официра Удбе да перем прозоре. Код куће само жена, дивна госпођа. Долази њен муж, видео пре тога да радим на личним картама. Испаде да је његов синовац мој школски друг. Среде људи код тужиоца и овај напише да тужба против мене нема основа и да се одустаје од гоњења, а ја, чак, нисам обавештена ни зашто сам осумњичена.

Све у свему: да не беше Милована Дудића, највероватније бих добила метак у чело; да не беше Лепе у Забели, можда бих тамо и кости оставила, а и ови људи из Лаза-

ревца, Вукашин и Жарко, помогоше да се и ја, коначно дочепам слободе. Ишле су за мном и даље лоше карактеристике, али је све то било лук и вода према преживљеном. Хвала добрим људима, а злотворима нека бог суди.

На крају да кажем и ово: Испричала сам најкраће и најсажетије што се могло. Намерно нисам хтела да опширно описујем моје психичке муке, душевне болове, страхове, стрепње, туге, безнадежности. Нека сваки читалац моју голготу доживи на свој начин.

Олга Петровић живи данас – 2015. године у Лајковцу.

ОСАКАЋЕНА МЛАДОСТ

„Сваки човек има своју судбину, али он никако не зна каква је и како ће бити завршена. Било је тешко побећи од ње и човек ту ништа не може. Међутим, дође време да човек анализира свој живот и да кроз њега прочита своју судбину. Тако се и са мном дешава, па ме мучи зашто је све тако било и да ли је то тако морало да буде."

Овако почиње животопис који је о својој злој судбини написао Ранко Јоцић из села Петровац код Пирота. Ранко, ове 2011. године улази у девету деценију живота, а своје присећање је почео да описује пре седам година. Ранкова свеска је, у ствари, једно велико писмо – исповест упућена како својим потомцима, тако и свима онима који не желе да беже од истине.

У договору са Ранком усвојен је његов предлог да се забележи углавном само његово петогодишње страдање од 1948. до 1953. године, а да све остало, што је у свесци, остане његовим потомцима да после његове смрти својевољно располажу. Приређивачу није било тешко да „склопи" тај део Ранковог живота, јер, иако га је описивао са дистанце од пола века, утисци су остали тако јако урезани у његово памћење, па описивање делује веома свеже и, како рече, „као да је јуче било".

А како је било, описује Ранко:

Прво, да укратко кажем ко сам, од кога сам, какав сам био, какав сам остао: рођен сам 7. фебруара 1930. годи-

не од оца Драгутина и мајке Гавразије, обоје из Петровца. Отац је био солунски ратник, прешао Албанију, Грчку, као дивизијски болничар, неговао рањене и болесне у Алжиру и Тунису. Три године, од 1915. до 1918. мајка Гавразија га чекала у кући свекра Ђорђа и свекрве Софије. Моји родитељи су добили прво дете, моју сестру Наду 1921. године, а мене тек после девет година. Мој деда и отац били су средњег имовног стања, али били су добри земљорадници. Иако дубоко везан за село и имање, отац је желео да се ја школујем, па ме после основне школе уписао у гимназију да завршим малу матуру. У Другом светском рату окупирани смо од Бугара, а 1943. године појавили су се, ту и тамо, партизани; четника није било. Дође 1944. година, дођоше Руси, дођоше партизани, прикључише им се и неки наши из села, иако су колико до јуче били уз Бугаре. Прихвати их нова власт, даде им оружје и право да командују. Били су то, углавном, нерадници и пустахије, мање писмени. Брзо се видело да од силних партизанских обећања о равноправности и бољем животу нема ни речи. Почеше велики намети на средње и богатије сељаке: обавезан откуп житарица, стоке (меса), масти, вуне, дрва ... Они из среза Пирот одреде да село преда држави толико и толико, а ови што их поменух – нови сеоски активисти „пролетери“ горе се утркују да може и више, само да би се вишим од себе додворили. Главна сеоска власт, бог и батина, били су: Јован Манчић, Тана Гацин, Рада, Јека, Станча Чуља ... Они су све оне који су били бољи од њих гонили као Бог ђавола; била су таква насиља, претње, уцене да су људи одједном заплашени заћутали, трпели, сналазили се некако . Кад на њиви не роди онолико колико ти нарежу да предаш, или у штали немаш стоке колико ти траже меса, онда су људи ишли у неко друго село где је терор био слабији и по веома скупој цени куповали ради

измирења обавезе, а и да би прехранили породице. Куповало се највише око Димитровграда у селима где су живели претежно Бугари, јер су њих тада пазили и мазили.

Направим личну грешку

Основаше у селу сељачку радну задругу „Победа“, за управника дође Јован Манчић. Нико од бољих домаћина неће са њима. Онда они још већи терор – веће обавезе. Ја сам тада био младић, непуних 18 година, завршио малу матуру, популаран посебно код девојака, како у селу , тако и у околини. Видим шта се ради, па онако, као јуноша почнем јавно да критикујем, указујем на неправде. У децембру 1948. године умре ми мајка. Те јесени направим личну грешку, не наставим гимназију, већ се запослим као писар у Среском одбору у Управи за радну снагу. Тада сам, радећи ту, видео и много шире неправде и терор над људима, нарочито над сељацима. Онако млад и наиван, јавно сам наводио поименце који су и какви су то људи који руководе и тероришу село. Позову ме једног дана у Срески комитет омладине, пред секретара Јована Милића. Он мени да сам бунтовник, ја њему аргументе да нисам непријатељ ове земље, већ да њу подривају они које он брани. Онда он извади пиштољ, стави га на сто и запрети: „Такве као ти ћемо све да средимо!“. Ја и даље срљам у пропаст, па кажем: „Ја се тог гвожђа не бојим, и варате се ако мислите да ћете се од овог народа одбранити терором, оружјем и затворима; овај народ сте преварили само једном више, нећете моћи“. Онда он полуди, почне да виче, окреће телефон и зове милицију. Пошто милиција не дође, он ме грубо истера напоље.

Видим да ми се лоше пише, напустим посао у Среском одбору у Пироту и одем у Бор. Отуд брзо побегнем, не због присиле, него због загађеног ваздуха. Вратим се у

село да помажем оцу на пољопривреди. У јесен 1949. долази предвојничка обука. Са једног од тих предвојничких занимања су ме позвали у Војни одсек у Пирот. Тамо су ме сачекала два официра УДБЕ и одвела у затвор. Од тог дана је почело уништење моје младости. Везали су ме, ставили на клупу, набили ми моју капу у уста, а у нос сипали воду. То је био први шок, одмах сам се онесвестио. Када сам дошао себи, био сам веома уплашен и питао сам их зашто ми то раде, а они кажу да, ако не признам све, да ће бити и горе од овога. Ја кажем да не знам шта сам скривио и шта треба да признам. Без речи опет су ме везали и поново сипали воду у нос. Опет несвест и све поново, не знам ни сам колико пута. Од тада почиње моја голгота.

Бије Момир, па се умори

Сваки дан и ноћ саслушавање и мучење. Шеф УДБЕ Момир Милошевић ме тукао тако зверски и тако много да се и он сам понекад умори. Између два мучења – батинања, питам га да ми каже, онако људски, шта то треба да признам, а он каже: „Знаш ти добро шта треба да признаш". Тако претученог ме пребаце у обласну УДБУ у Ниш, тврдећи да сам поремећен. У ћелију у којој сам боравио са још пет затвореника сваки дан су убацивали по једног шпијуна, али то се одмах примећивало, па смо се пазили. Ипак ту су имали један успех: ми затвореници нисмо смели да се међусобно упознајемо и распитујемо о својој судбини. Једног дана ме је прегледао и лекар из душевне болнице у Топоници, али ми ништа није рекао да ли је нешто пронашао. Изгледа да су покушали да ме прогласе умоболним па да ме стрпају у лудницу. После месец или више врате ме у Пирот. У затвору код среза су ме тако зверски мучили и тукли да ни сам не знам како сам успевао да се вратим са саслушавања. У ствари, више су ме милиционери вукли и носили него што сам ја могао да ходам. Али, да и од горег

има горе, показало се убрзо. Из среског затвора поново ме отерају у прво мучилиште, у УДБУ. Опет код Момира Милошевића шефа УДБЕ. Е, ту у пиротској УДБИ није било предаха у мучењу. Између два саслушавања и батинања одвуку ме у подрум где је био неки велики оџак, у дну до пода имао је отвор, ваљда се ту вадила чађ. У тај отвор два милиционера ме згученог грубо, на силу угурају да не могу да се окренем. Мрак, мемла, хладноћа, јануар месец. То никада не могу да заборавим. Онда ме одатле ваде, па вуку код зликовца Момира на батинање и терање да нешто признам. Момир ме је тукао где стигне, а највише по табанима.. То раде тако што ми вежу руке и ноге, па провуку неку мотку, чије крајеве подигну на високе столице. Тако висим, гледам у таваницу и како замахују пендреком, те туку по голим и промрзлим табанима. Више није вредело да питам шта то треба да признам и решим да ћутим. Не сећам се колико је дана трајало то табанање и тај оџак, па ми Момир једног дана показа неко писмо, наводно, упућено у моје село Петровац управнику сељачке радне задруге Јови Манчићу и још неким активистима у селу. Ја тада проговорим и затражим да узму моје ћачке свеске и упореде рукопис и да се увере да ја то нисам писао. Онда ми он опсује мајку четничку, а знао је, као и сви, да у нашем крају нико није ни видео четнике, а камоли са њима сарађивао. Њих једноставно у нашем крају никада није било. Више ме нису ништа питали, али од туче по табанима и проклетог оџака нису одустајали. Табани на ногама су били толико израњављени и испрепуцали да више нисам могао да обујем ни чарапе.

Воде, воде!

Не знам колико ми дана нису дали воде да пијем, а жеђ је била највећи ужас. Кукао сам и вапио за водом, али је Момир наредио да ми се не сме дати. Како су вратанца

оцака била гвоздена, ја сам их језиком лизао јер су била хладна па ми се чинило да су влажна. То није помогло па сам ударао носем у зид да ми потече крв, те сам њу лизао само да овлажим грло. У том очају, у том безнађу, човек ће да уради и нешто што никако нормалан не би. Тако у једном моменту осетим уз мене моју скинуту ципелу, па ми дође луда мисао. Некако је примакнем и у њу се помокрим. Кад се мокраћа охладила, ја је попијем. Од тога сам још јаче осетио жеђ почео сам као луд да вичем: воде, воде! Био сам више у полусвесном стању него у свесном. Више нисам осећао време – дан или ноћ, кад су ме водили на саслушање и кад ме је шеф УДБЕ тукао нити када су ме угуравали у оцак.

На једном таквом саслушавању, онако полусвестан, видим да је присутан и Светислав Мишарин Ћирић, такође удбаш. Сећам се, молио сам га да каже Момиру да ме више не муче, јер ја не знам ништа о ономе за шта ме терете. Резултат тога је био да ми је рекао: „Боље признај ако мислиш да останеш жив!“. Још је после помогао оној двојици да ме угурају у оцак. Тада сам последњим атомима снаге и памети схватио да ми је одређено да умрем без кривице и судске пресуде. А тај Светислав је био мој рођак из села. Колико дана је све ово трајало – туча, оцак, жеђ, не могу да одредим; можда је то трајало краће него што се мени чинило, јер и мозак и памћење су радили под ненормалним условима, организам се тада природно борио да опстане.

Једног дана, више мртвог него живог, довукли су ме на саслушање, али не пред Момира, него неког из Ниша, ословљавали су га са „друже мајоре“. Он ми је дао да пијем воде. Али, чим сам попио не више од једне чаше, ја сам се упишао, нисам се могао уздржати. Мајор је наредио, те су донели кофу топле воде у коју је он ставио хиперман-

ган и мени рече да умочим ноге. Не могу да одредим колико сам држао ноге у кофи кад су ме извели, али не више у оцак него у хладан подрум. Био је мркли мрак и ја почнем да бауљам по оном хладном бетону и уз сама врата напипам флашу са водом коју сам одмах зграбио и све попио. У том чујем иза врата тих глас: „Немој да кажеш да си добио воде". Не знам ко је то био, можда стражар. Више ме нису тукли нити саслушавали. На ноге нисам могао да се ослоним, па ме отерају у пиротску болницу. Прими ме хирург Милован Глишић. Касније сам некако успео да реконструишем да је ова тортура у среском затвору и у УДБИ трајала око месец дана; када су ме из Ниша довели био је, кажу, Бадњи дан, а кад ме је примио доктор Глишић, био је 4. фебруар.

Гангрена

Сећам се да је доктор приликом прегледа само вртео главом, цело време је ћутао, ваљда зато што је ту био присутан један милиционер, као и увек после тога, данонoћно. Сигурно не да бих побегао, јер не бих ни могао, него да неко не би са мном разговарао. Стопала су ми била потпуно исцепана; ухватила их гангрена. Пошто су веровали да ми је смрт веома близу долазили су неки удбаши и гурали ми у руке неки папир да потпишем, што ја нисам могао. Болничари Данило из Сукова и Лаза из Пирота су им тада говорили да ме оставе на миру јер сам скоро мртав. Касније сам дознао да су због тога саслушавани. Кад су се ноге већ почеле распадати, 24. фебруара су ми обе ноге ампутиране до испод колена. Колико је то било болно то само ја знам. Сместили су ме у засебну собу у којој је данонoћно био по један милиционер. Сем лекара, болничара и чистачице нико није могао да уђе. Нећу да кажем криво, било је и милиционера који су се на мене сажа-

љевали па ми понешто додавали, а поготово медицинско особље и чистачице. Сећам се по добру још и болничара Ђуре из Темске и Јулишке, Мађарице из Бачке, кришом су ми стављали понешто под јастук и ћебе. Тада се код нас појавио и стрептомицин па је доктор Глишић преписао да ми се и то даје. Доста касније сам дознао да су га због тога звали у УДБУ и тражили од њега да ми не сече ноге, веровали су да ћу тако сигурно умрети. Доктор Глишић је успео да им се одупре и тако ме спасао сигурне смрти. За време болничког опоравка долазиле су разне „делегације" из пиротске УДБЕ, али ништа нису питали нити говорили само су ме немо и зверски посматрали, хтели су да ме и психички униште. Једног дана су довели Дојчина Јовановића из мог села, наредили су ми да откријем ноге да Дојчило види шта све они могу да ураде, било је то застрашивање. Било је тренутака када је милиционер накратко излазио из собе, па би ме тада кришом посећивао болничар Бошко Ђунић. Он ме све обавештавао шта се у мом селу догађа, какав терор трпе. Каже како сваки дан кроз село јури УДБИН џип. Тако сам дознао да је Добривоје Цанић – Доцко подлегао батинама и умро, а да је мој комшија Јевра Панић убијен у затвору у Нишу. Убили су, каже, и Каменку – сељанку из засеока Раковица у селу Војнеговац. Потврђено ми је да су у селу и даље главни исти људи: управник СРЗ Јован Манчић; Така Крста, секретар партијске организације; Станча Чуља; Станија Игић, Бранко Живковић – Катранџија, његов син Санда. Један од највећих злотвора у селу био је Станија Гајдарев, задружни тракториста. Тај Станија ме је мрзео и зато што се нисам слагао да се моја сестра Нада уда за њега. Овде морам да додам и то да се моја сестра Нада удала за првоборца Живадина Илића, партизанско име: Рајко. Касније сам дознао да су преко мене, у ствари, хтели да униште и њега јер им је сметао.

Пребаце ме у Београд

Негде у јуну, не сећам се датума, пошто је завршено лечење од ампутације, дошла су два милиционера, један официр и један у цивилу, донели ми неко радничко одело да обучем. Изнели су ме на носилима напоље где је чекао џип. Ништа нису говорили куда ме воде. Прошли смо кроз село Гнилан, па кроз Понор и, пошто смо ишли поред шуме, ухватио ме велики страх да ће ту да ме убију. Међутим, дођемо у Белу Паланку на железничку станицу, чекамо међународни воз из Бугарске. Када су ме изнели из џипа, хтели су да у чекаоници легнем на клупу, а они да ме покрију ћебетом , што сам ја одбио иако су ми претили да ће ме вратити у Пирот. Када је један милиционер хтео на силу да ме примора да легнем, ја сам се онако сакат одупро, покушао сам чак да се одваљам до перона. Људи у чекаоници су се чудили шта се то збива и некако нађосмо компромис: да ме не огрћу ћебетом, а ја да будем миран и не скрећем пажњу путника. Кад је стигао воз, утоварили су ме у већ резервисан купе. Приликом утовара видели су нас Миливоје Мица Ћосин и Тика Џанин из мог села. Од њих је отац сазнао да сам отеран у Београд. Официр и један милиционер који су ме спроводили до Београда били су према мени врло коректни. Кад су у возу почели да једу, официр ми је дао парче хлеба и сланине. У Београд смо стигли ноћу. Чекао нас је комби и прво смо одвезени, мислим, у улицу Народног фронта, па после дођоше неки други официри па ме отераше у Централни затвор; касније сам дознао да је то у Ђушиној улици. Затвореничка соба – ћелија полумрачна, висок плафон, мали прозорчић, скоро до плафона. У ходнику лупање кофа, шаптање, значи рибају ходник. Кад се пред зору све утишало, на прозору се појави женско лице, убаци ми у ћелију парче чоколаде и каже: „Знамо ко си, узми чоколаду“. Нисам узео, и дан данас нисам сигуран да ту није био отров.

После неколико дана два милиционера, без речи, ставе ме на носила и право у комби – марицу. Ћуте они, ћутим ја. Одвезли су ме у Предузеће „Рудо“ да ми узму мере за протезе. Мајстор ме тада ништа није питао, а ови су га звали „Цига“. Онда је после пар дана било одвожење на пробу и после мање дораде, стао сам први пут на протезе и горко заплакао, шта ме је снашло и шта сам изгубио. Тада сам видео да и тај мајстор „Цига“ има сузе у очима. Тешио ме је говорећи да ћу се навикнути.

Како сам се осећао наредних дана, само ја знам. Не знам да ли ме више боли када сам уз помоћ штака у ћелији учио да ходам, па падао, сам се уз сузе и јауке усправљао или што ме душа боли шта би од моје младости. Никад више нећу моћи да обујем шумадијске опанке, везене чарапе, да поведем коло, ниједна девојка неће више пожелети да заигра са мном осакаћеним. Тада сам упадао у душевну кризу, помишљао сам и на најгоре – да себи одузмем живот, али то би значило да својима наносим још већи бол, а мојим душманима радост.

Тражили ме и у лудници

Кад ми је отац дознао да сам отеран у Београд, дошао је код Наде и ишли су од затвора до затвора, од болнице до болнице, ишли су чак и у лудницу, али нико није хтео или могао да им каже где сам. Отац се после неколико дана вратио кући. А ево како су ме нашли: моја сестра од тетке Десанка удала се у Суково за Јефту милиционера, па су после прешли у Београд. У комшилуку је становао исто један милиционер који је служио баш у мом затвору. Кроз разговор исприча Јефти и Десанки да у његовом затвору има човек од Пирота без обе ноге. Онда Десанка каже сестри Нади. Све је било поверљиво да не доведу оног милиционера у неприлику. Ипак, моја сестра Нада,

као супруга првоборца, осмели се и реши једног дана, па право код Слободана Пенезића – Крцуна. У почетку није хтео да јој каже ништа, али она је била толико упорна да јој је ипак рекао да ја сада учим да ходам, да ћу ускоро сигурније стати на протезе и да ће ме после пустити кући. Дозволио јој је да ми нешто дотури, али не и да ме види. И тако ја једног дана добијем гаће, пешкир, мајице и шешер. Шок, не могу да поверујем, неће ништа да ми кажу од кога је. После пар дана дођоше један официр и два милиционера код мене и кажу да се обучем, да сам пуштен да идем кући. Како да идем овакав? Куда да идем сам? Пита ме официр где ми станује сестра Нада. Кажем у Цвијићевој улици број 15, павиљон број 1. Тамо су ме одвезли. Кад смо стигли испред зграде, свирнули су сиреном, сестра нас је очекивала, видела са прозора. Истрчала је гушећи се од плача. Сви станари зграде су нагрнули на прозоре, неки су плакали, чули су да се Надином брату десило нешто страшно у затвору. Пошто је Нада унапред рекла свом малом синчићи Милету да ће први пут да види ујака и он се онако мали нашао у оној гужви, потрчао према мени вичући: „Ујко, ујко!“. То ме је толико дирнуло да сам се онесвестио. Настала је, кажу, велика збрка, али срећом то је кратко трајало, брзо сам се освестио. Туга, плач, питања са обе стране. Тада сам се први пут после неколико месеци погледао у огледало. А може се само замислити како сам јадно изгледао. Просто сам се уплашио самог себе. Мршав, блед, упале очи. Шта би од оне моје младости, лепоте, куда ћу сада обогаљен, како да се појавим у селу, коме сам ја овакав потребан, како да наставим живот, шта ће људи говорити кад ме виде оваквог.

Срце да пукне

После неколико дана проведених код сестре испрате ме на воз. Када сам стигао у Пирот, дочекао ме је Драгољуб Мицић и фијакером смо се одвезли у његов стан. То што је учинио никада му нећу заборавити, велико му хвала. Ту преноћим и сутрадан ме он на бициклу одведе у село. Кад смо стигли кући, дошли су најближи рођаци и пријатељи да ме виде. Отац није био код куће, отишао био у шуму по дрва. Кад је стигао, пустио је волове из јарма и по авлији почео да јауче. Мислим да ми је то био најтежи тренутак у животу, не знам како ми тада срце није пукло. И сад, када се тога сетим, срце ми се стеже и сузе навиру на очи.

Мој повратак био је неко време главни догађај у селу. Једни су се радовали мом повратку, саосећали са нама, а они који су ми радили о глави и који су ми све ово напаковали били су кивни што сам се жив вратио. Али, и даље су свима стављали до знања да су они још моћни, да могу све и сваког да удесе како они хоће. Тако су вршили притисак на Јелку Ћосину да се не уда за мене, а ја сам се са њом пре моје трагедије најрадије забављао. Она им се дуго опирала, а мени све у поверењу причала који су то. На крају су извршили велики притисак на Јелкиног оца да је он чак долазио код мене и молио ме да га разумем. Уз обострану тугу Јелка и ја смо се разишли.

Ожењен, запослен, изолован

У договору са оцем решим да се запослим. Уз помоћ зета – Надиног мужа, и још неких његових људи нађем посао у грађевинском предузећу „Слободан Новаковић“ у Београду да радим као нормирац. Када сам добио први годишњи одмор, отац ми, у договору са Надом, предло-

жи да се женим и скрену ми пажњу на Павлину Марковић. Павлина је била добра девојка из добре куће, а и осећања са обе стране су била довољна за љубав и брак. И ту су исти моји непријатељи на све начине покушавали да и Павлину одврате од мене, али срећом, нису успели. Узмемо се Павлина и ја. На послу у Београду нисам могао да се дуже задржим, жеља мојих прогонитеља је била да ме што више удаље, да одем тамо где ме нико не зна. По директиви морао сам ићи, а да унапред нисам знао шта ћу да радим и где је то место. Одреде ми село Бачки Маглић, некадашње швапско село Буљкес. Нова власт је одмах после рата одатле протерала сав немачки живаљ и ту је после неко време био логор за избегле грчке партизане. Кад је дошао онај Информбиро, дошло је до сукоба између самих тих грчких комуниста, па су многи отишли у источни блок, у Мађарску и Чехословачку. Иначе, цео један велики атар био је ограђен бодљикавом жицом и када сам ја тамо стигао, то је већ била велика економија, имали су пуно крава и млекару. Тамо сам стигао ноћу, а већ сутрадан сам схватио да је то била економија УДБЕ за Србију и да је после одласка грчких партизана то опустело место насељавано људима, углавном судбине сличне мојој. Било је ту доста тзв. „кулака“ из разних крајева Србије. Одмах сам добио посао нормирца у машинској радионици. После пет – шест месеци директор ми понуди да преузмем руковођење млекаром. При доласку добио сам за стан целу једну кућу, али потпуно празну, све је то опљачкано приликом протеривања Немаца. Доведем ту и Павлину па полако набављај ствари за кућу. Тамо није било уобичајено питање откуд ти овде; мене су, пошто сам био једини Пироћанац, једноставно звали „Бугарин“.

Врана врани не вади очи

Пошто је некако све, како-тако, ушло у какву-такву нормалу, решим да се жалим на неправде, те се у лето 1952. године обратим кабинету Александра Ранковића. Жалбу ми је писао Андрија Поповић, адвокат у Београду. Кад сам га запитао колико кошта, рекао ми је: „Младићу не треба ништа, јер ти си већ платио и превише". Прође неко време, позове ме управник економије Живојин Пејушковић и каже да је јављено да идеш у Београд у улицу Народног фронта, не сећам се броја, и да се јавим Јовану Аћимовићу. Кад сам отишао тамо, видим да је то УДБА, чини ми се за Србију, а да је Аћимовић по чину мајор. Понадам се да ће се мој случај отворити. Уместо тога, мајор Аћимовић ми саветује, боље рећи наређује, да одустанем од било каквог захтева и писања жалби. Како нисам пристао рече ми да ће они у том случају покренути некакву поновну истрагу против мене. А када ја рекох да немају за шта да ме терете, он додаде: „За доказе ћемо се ми побринути". Ја и даље не попуштам, а он онда позва обезбеђење, те ме затворише у неки празан магацин, где се биле кофе, метле и лопате. После шест дана ме пусте.

Руководиоци економије су били веома задовољни мојим радом и руковођењем млекаре и желели су да тамо останем и за стално. Сада мислим да сам грдно погрешио што их нисам послушао. Нешто нас је вукло, Павлину и мене, у наш Петровац. Сваки годишњи одмор смо проводили у нашем селу. Ја сам помагао оцу у свим сеоским радовима као да нисам са дрвеним ногама. Био сам млад, јак, па сам све то некако носио, људи просто нису веровали да ја то могу. Чак сам знао и поново коло да поведем, да заиграм скоро као некад. После три и по године добијем право да се коначно можемо вратити у родни крај. Из Маглића смо лепо испраћени, добио сам захвалницу и плус

две плате и без накнаде све кућевне ствари. Закупио сам цео вагон до железничке станице Суково. Нисам дуго могао да нађем посао. Они моји непријатељи су ми и то све даље кварили, па сам се посветио пољопривреди, садио сам дуван. Морао сам многе радове да обављам вукући се на стражњици и на рукама. Није било лако али кад човеку дође потомство један син Бранко, па други син Ђорђе, добије се нека воља за рад па ми и није било тако тешко.

Коначно рехабилитација

Овде ћемо да прекинемо са директним казивањима из Ранкове свеске, јер све муке и проблеми које је касније имао са прогонитељима су „лук и вода" према оном што је дотле доживљавао. („После земљотреса долази до слегања терена", каже Ранко). Листајући даље Ранков својеручни животопис можемо укратко да препричамо шта је даље било од тада па до данас, у јесен 2011. године, када ово бележимо: напокон је добио посао као чувар у дрвном комбинату „Стара планина", али чим се променио директор, добио је отказ. После пар месеци приме га у задругу да ради као благајник. Ту је увидео како неки људи хоће да муњкају, па и њега у то да увуку, те он то место сам напусти. Успе да се запосли у комбинату „Тигар" као физички радник, касније се пребаци у администрацију. Ови из села, бивши Ранкови прогонитељи, били су незадовољни што је Ранко напредовао у служби, па су били толико упорно нападни и досадни да је секретар фабричког комитета морао једног од њих – Јована Панајотовића да избаци из канцеларије. Ранко је сваки дан путовао из села у Пирот на посао бициклом. Кад је блато или снег, онда Павлина упрегне коња у чезе, па до асфалтног пута. Он у Пирот даље бициклом, она натраг на кућне послове. У одређено време, поподне га поново сачекује.

Година по година, синови завршише школе, оженише се, добише децу, скућише се у Пироту. Данас је Ранко у пензији живи у селу са својом Павлином за коју каже: „Да сам је тражио кроз цели свет бољу не бих нашао, она ми је што се каже, десна рука, нарочито сада када ме потколенице полако издају, жуље ме и рањаве протезе. Али не чуди ме, шта сам све пропатио, а и године су, осамдесет и прва ми је, дошло је, како то веле стручњаци, до замора материјала."

Завршавајући тужну причу Ранко каже да запишемо и ово: „Никада нисам помишљао ни на какву освету према мојим прогонитељима, нити бих се радовао некој њиховој несрећи, поготово њиховим потомцима. Нека Бог и време суде сваком према заслузи".

И време је пресудило: од првог покушаја исправљања неправде – 1952. па до последњег – 2007. требало је да прође 55 година. Обраћао се Ранко Савезном извршном већу 1959. да би тек на ургентан допис добио одговор после две године, и то негативан. Онда, поново узалуд, Скупштини СФРЈ 1992. Па Влади Републике Србије 2003. У наредне две године још неколико дописа – захтева разним органима државе Србије. Све узалуд, обе државе, она југословенска и ова српска, остале су глуве. Тек после више од пола века, 14.12.2007. године Окружни суд у Пироту донео је Решење да је Ранко Јоцић из села Петровац рехабилитован. Јер, све је било неправда.

Остаје да се запитамо: зашто у овој земљи људи толико много троше живот на бездушност.

Ранко Јоцић је умро 6. априла 2014. године.

КИДНАПОВАНИ ЗА СРЕМСКИ ФРОНТ

Наш народ каже: „Колико узбрдице, толико низбрдице“, што би требало да значи – колико среће, толико несреће, или колико правде, толико неправде. У ствари, то још нико није измерио, а оцена је „одока“ прерасла у изреку. Али, једно је сигурно: правда и неправда нису правилно распоређене, па се неком „заломи“ да проживи много више „изгубљених година“. Изгубљене – несрећне године су тешке, па било да су у детињству, младости или старости. Тужне године у детињству и раној младости задесиле су и писца животописа „Било – не повратило се“, Јована Даниловића.

Јован је природно бистар и паметан, одмалена васпитаван да буде искрен, поштен, радан, хуман, што је он дословце постао и остао. Јована и његове није мазила судбина, ни околности, што је довело да је сваку неправду, а било их је на претек, доживљавао и доживљава врло емотивно. Из Јовановог животописа несрећних година се не осећа ни трунка осветољубивости – неопрошћености, већ само жал што неправда и даље тече. Чини се, када би се исправиле оне неправде које је могуће исправити, и Јовану би спао терет изгубљених година.

Овај тужни животопис има најмање две поуке – поруке: Прво, да млађи виде како је нешто било, зашто је било, и зашто не треба никада и никоме да се понови и друго, да и поред свих несрећних околности треба остати усправан човек, као што је наш Јован.

Јован Даниловић и његова супруга Верка су из Босуте, села у врху Качера, на тромеђи Букуље, Рудника и Белановице. Живе ове 2018. у свом родном селу. Кћери Златица и Снежана су удате и живе са својим породицама у Аранђеловцу. Јован и Верка нису запустили своје сеоско домаћинство, оно је и данас за углед.

Јован је почео да пише свој животопис одмах после смрти свога деде Радована и бабе Зорке, а завршио га је пре 20 година, 1998. године. Из његовог животописа узећемо што је примерено теми ове књиге.

Почећемо од децембра 1940. године.

– Те године су биле на видику скорашњег рата. Деду Радована позивају на војну вежбу. Одредиште Горњи Милановац, Чачак и још нека места. Рат затиче деду у Македонији. Одатле се враћа кући, јер је његова јединица била расформирана. По доласку кући упућују га на принудни рад у борски рудник. По повратку кући из борског рудника, ондашња власт деду распоређује на друге послове, тако да је, по његовом казивању, ретко кад био у селу. Но, такво је ратно време, важно је да је деда преживео рат.

У јесен 1944. године мобилисан је мој отац Обрад. По сећању и причи мајке, деде, бабе и мог стрица, али и по причама многих других, мобилизација мог оца Обрада и још неких младића обављена је на преварантски начин. Позвани су, наводно, да као омладински представници нашег села оду у Љиг и са омладинцима још неких села приреде дочек крајишкој војсци, која од правца Ваљева на пропутовању према Београду, пролази кроз Љиг. Речено им је да ће се после свечаног дочека вратити својим кућама. Од обећаног повратка није било ништа. Напротив, ту почиње исписивање једног трагичног краја, једне младости у цвету, још голобрадог младића Обрада, невичног

пушци. У Љиг „на дочек“ нису отишли они младићи из села који су унапред обавештени шта је циљ тобожњег дочека Крајишника. Намера је била да се голобради младићи, још увек несвесни, одведу на Сремски фронт.

Кроз село се пронео глас да ће и босутски младићи са Крајишницима, на путу за Београд, да прођу кроз Аранђеловац. Моја покојна баба је, као и свака мајка, желела да види свог сина, да се поздрави са њим да му подари топле вунене чарапе за хладну зиму. Било им је јасно да Обрад иде на дуг пут, а са зебњом у срцу, баба је дошла у Аранђеловац. Војска је наишла, али мајка није могла да се поздрави са сином Обрадом и дâ му пакет који је носила скоро 20 километара преко Букуље. Заустављање и поздрављање нису дозвољени. Спроводници су се са њима понашали тако, као да су они били нека заробљена непријатељска војска, нису им дали да застају поред грађана који су изашли на улицу да их поздраве. Спроводници су колону опомињали на песму. То је, по казивању моје бабе Зорке, последњи поздрав (у пролазу) уплаканих очију мајке и сина. Бол у срцу, грч и туга на лицу. У погледу је била изражена сумња мајке и сина да се можда више никада неће видети.

Та сумња се, нажалост, и обистинила. Колико ли је само српских мајки, на сличан начин као моја баба, испраћало своје синове јединце на Сремски фронт, дечаке који су до тада чували своја стада, маштали о љубави и девојкама, а о рату у борбеним вештинама нису имали никаква сазнања.

Одлазак мог оца, на пут без повратка, често ми је као детету, а касније и као дечаку, у дугим зимским ноћима, описивала моја покојна баба. Отишао је једног октобарског дана 1944. године 21-годишњи младић Обрад, који је већ имао мене – сина Јована, још бебу у колевци, да поло-

жи живот у гудурама Босне. О одласку мог покојног оца на Сремски фронт причала ми је моја мајка Десанка, а о њему и данас често причамо, јер се из њеног сећања не избриса сећање на велику несрећу. Тог кобног јутра, отишла је, каже, на бербу кукуруза код ујака Радовина Јовичића, а Обрад остаде на степеништу испред куће, обува се да крене у Љиг. Мислили смо вратиће се он до вечери. Увече смо га чекали до касно у ноћ, а њега нема. Помишљали смо на многе непријатности, али мобилизација нам није ни на памет пала. Обрада ни сутрадан није било, а по селу се наговештавала истина да се он неће ни вратити. Тако и би. Отишао је од куће као да је истерао стоку на пашу, не сумњајући, ни он, ни ми, да одлази у рат, сећа се тих дана моја мајка. Изашао је на капију, не мислећи да је никада више неће отворити, да по дворишту никада неће корачати и своју кућу и најмилије никада неће видети. Одлази без поздрава са мајком, оцем, сестром, братом, супругом и са мном, сином јединцем од годину и по дана. Можда ме тог јутра није ни видео у колевци, у журби, надајући се да ће ме видети увече, када се врати. Отац је отишао на пут без повратка и никакву поруку, што народ каже „аманет", ми није оставио, да кад одрастем да је то порука сећања на њега. Такав је био одлазак од куће мог покојног оца, тог октобарског дана 1944. године. Љиг, Аранђеловац, Младеновац, Авала (неколико дана припрема) и одлазак у Срем. По казивању преживелих бораца и ратних другова мог оца, у Срему их је чекала борба и сурова зима. Мој отац учествује у многим борбама, затим бива тешко рањен у ногу, проводи извесно време у болници, потом се враћа у јединицу. Преко Шапца и Лознице његова јединица одлази на задатак у Босну. Учествовао је у борбама, а једна од већих борби водила се за ослобођење Брчког. У уличној борби за ослобођење тог града 7. априла 1945. године гине и мој отац Обрад Даниловић.

Дани су пролазили, недеље, месеци, а мој отац се није јављао. У нашој породици је настала туга и брига за Обрадов живот. Мој деда са својим шураком Радивојем Јовичићем одлази да тражи свог сина. Најпре одлази у Крагујевац, где их обавештавају да је његова јединица у Босни. Враћају се кући. Стављају хлеб у торбе, па правац Босна, пешке. Када су стигли у Босну и нашли јединицу, у њој није било мог оца. Од старешине те јединице сазнају да се Обрад „изгубио у борби". Враћају се кући са тужном вешћу, са слутњом и неизвесношћу да он није ни жив. Роје им се црне мисли по глави да га негде кљуцају птице и развлаче животиње.

У кући нема мира. Истина се мора сазнати, па ма колико она горка била. Куда кренути? Поново у Босну. Налазе исту јединицу и добијају исти одговор – изгубио се. Да у несрећи увек има и трачак среће, потврдио је један човек који је пришао и рекао да је он војник те јединице и да зна да је Обрад погинуо у уличној борби. Војник који им је рекао најтужнију истину се звао, такође, Обрад и родом је из Уба. Он им је показао заједничку гробницу где је сахрањено више војника. Тачно им је рекао место где су посмртни остаци покојног Обрада. Деда је са шураком Радивојем истог дана извадио мог покојног оца из заједничке гробнице и сахранио га посебно. Мој отац је у заједничкој гробници сахрањен без сандука, а на лицу му је стајала сељачка џока у којој је отишао од куће. У џепу је било писмо које је написао нама, али које није стигао да пошаље. Уз писмо је стајао новчаник. По томе је деда и препознао свог сина. Све се то догађало око Тројица, када је било забрањено, због велике врућине, превожење лешева. Често сам се питао како је деди било када је у једном дану свог сина, који је три месеца био под земљом без сандука, сахрањивао из једне у другу гробницу. Како је то тежак и болан призор био. Када је стигло одобрење

да се посмртни остаци могу преносити, деда је са својим шураком Радивојем поново отишао у Босну. Мој покојни отац је донет на други дан Светог Луке, када је наша крсна слава. Сахрањен је на наше сеоско гробље.

Све ово, о мом оцу и његовој трагичној смрти, су сећања и казивања мојих најближих, али мени је целог живота било жао што сам тако мали остао сироче и што нисам ни очев лик запамтио.

Без обзира на то што је дао сина за државу, мог деду је нова власт и њихови симпатизери, називала четником, јер је носио браду за покојним сином. И не само то: У тој Титовој, новој земљи, земљи комуниста и пролетера, деда Радован Даниловић сматран је за имућног човека у нашем селу. Добио је ново име – „Кулак". Изгледа да нова комунистичка власт није волела вредног и радног сељака. Ваљда су ови људи у новој Брозовој творевини требали да буду пука сиротиња да би се њима лакше манипулисало. Тај нови надимак понајмање је могао да се односи на деду Радована. Деда је у то време имао једанаест хектара и четрдесет ари брдско – планинског земљишта. Деда и остали укућани морали су да раде дан и ноћ, да би на поштен начин могли да се прехране и да би помогли увек и сиротињи.

У то време зле власти почињу моја памћења. Сећам се да нам је било нарезано више жита него што смо тог лета имали у магази. Мене, малог дечака, спустили су у пресек да метлом почистим свако зрно како би се намирио „кантар" држави. У дубоком сећању ми је остао и дедин плач. До тада сам мислио да само деца плачу, а да остали и немају сузе.

– Радоване, зашто плачеш? – пита баба Зорка. Деди глас подрхтава, а одговор тврд и опор:

– Видиш да нам узеше сво жито? Са чим да исхраним овај народ у кући, који ће да скапа од глади? – каже кроз сузе деда. Баба Зорка теши деду и говори му:

– Радоване, немој се секирати – власт је то, нека терају оно што су наумили. Питаћемо моју браћу (Радовина, Радојка и Радивоја Јовичића) да нам позајме, док не стигне ново жито.

Тако је и било. Нешто су позајмили од њих, а нешто докупили од оних који су имали за продају. Понестало је и пара. Зато нисмо могли ни да чекамо да ново жито сазри, већ онако чим заруди, ужање се две, три крстине, распростре се по земљи да се осуши, затим се повеже у снопове и тера на вршај. Вршај тог, полузрелог жита, вршио се на једном месту у селу, где су сви врли жито за „до'рану". То жито је код куће, у дворишту на пољавама, у танким слојевима сушено. Када је пшеница била сува, млели смо је на воденици поточари у нашем селу.

Сећам се добро када су једном дошли да додатно покупе жито пошто је онај редовни намет био измирен. Од стране власти, за то додатно одузимање су били одређени Боривоје Глишић и бабин рођени брат Радивоје Јовичић. Њих двојица су били у пратњи наоружаног човека који је у наше село дошао са Рудника. Колико је тадашња власт била без морала, потврђује и то што је одредила рођеног брата да одузима сестри жито, и то у пратњи наоружаног човека. Циљ им је био да се фамилије, блиски рођаци, на овај начин заваде. Међутим, то им није успело. То нарезано жито деда је морао да одвезе на одређено место. Док су утоварали цакове деди су низ образе текли потоци суза. Наоружани пратилац га упита:

– Чича, зашто плачеш?

Деда му одговори:

– Видите ли колико нас је у кући, па чиме да се исхранимо и преживимо?

Дошљак за тренутак ућута, па рече:

– Чича, ја за ово нисам крив. Ја на Руднику нисам ни знао да ти постојиш, већ ваши људи из Месног одбора.

Они су то одредили, а ја овде само присуствујем одузимању.

Затим је Боривоје Глишић погледао деду и сажалио се на његове речи и рекао му:

– Рако, немој више износити те џакове.

Тако је, захваљујући Боривоју, нама остало нешто жита и нисмо морали одмах да купујемо. Иначе, Боривоје Глишић је у селу важио за виђенијег и цењеног сељака, а потврда томе је то што је на свој ризик овако и поступио.

Док је грађен Задружни дом у нашем селу, дошли су активисти, у акцију, у наш забран да секу грађу за кров. Они су то тако радили, циљ им је био да направе више штете него вајде. То су радили тако што су стабла одређена за сечу, за потребе дома нагонили да падају на друга стабла, па су после и њих секли. Све оно што није било добро за кров они су одузимали за огревно дрво. У томе су предњачили браћа Радојко и Радован Ђорђевић. У нашем селу има још живих људи који могу да потврде све ове наводе. Мој деда морао је огревног дрвета дати колико год је нарезивано, а нарезивано је много. Каква је то застрашујућа власт била, знало се када предвече пси залају да то долазе активисти са наредбодавним позивом, на коме је било исписано шта се тражи, а потпис је био од неког из Месног одбора, махом од председника, подвучен са три линије црвеном оловком. То је била потврда да се намет мора дати без одлагања. Када би сељани добили овај „црвени“ позив, сматрало се да ни Господ Бог не може да помогне.

Сећам се, једном, кад нам је било наређено да се мора одсећи, исцепати, отерати и упаковати 20 кубних метара дрва из нашег забрана. Памтим то и по томе што до тада нисам видео толико људи који секу толика дрва из нашег забрана. То је била моба за сечу разрезаног огревног дрвета. Сећам се да ме је деда водио са њим када је превозио

дрва до одредишта. Ја сам стајао испред волова, да они не би кренули, док деда пакује дрва на одређено место звано „лука“, на коме је тада било фудбалско игралиште. Док смо ми ту били, сеоски залудници из Месног одбора, уместо да нам помогну су играли фудбал и плашили волове, а та дрва су спремана за њих. А знали су шта нас је све погодило: да је дедин син, односно мој отац, погинуо, да би они и њима слични боље живели. Стрица Душана увек су негде терали. Та предаја дрва и понашање оних на ливади, дубоко су ми урезани у сећање. Ја, мали, као мачка испред волова, деда пакује дрва, а омладинци лупају лоптом и плаше волове, а понеки цинично и повремено контролише да ли деда то добро пакује. Онако мали размишљао сам да би, можда, неко од њих и помогао, али није смео, јер је деда проглашен за „кулака“, а њима се не помаже, јер би се за помоћ сносиле последице. Често сам размишљао о тим временима, тим људима, нашим патњама и мукама свих нас, а посебно патњама мог деде. Имам такав утисак да му је нарезивано када коме падне на памет, па чак да је то радио и онај високи пандур, који је тада постојао у Месном одбору. А када је реч о огревним дрвима, нарезивали су и узимали и неки који и данас живе у нашем селу.

Негде 1950. године, деда је одређен да колима и воловима на планини Гоч извлачи дрва за потребе државе. Како нам је у то време један од волова оболео и после краћег времена отеран на принудно клање, деда се није могао одазвати том позиву, из оправданих разлога, јер није имао другог вола. Докази за недолазак су били на његовој страни, али деду је ипак казнио Месни одбор са 3.500 ондашњих динара. Када смо принудно заклали вола, у штали нам је остао само један во и једна крава. Сувишно је и наглашавати шта за сељака значи када остане без запреге са којом се у то време обрађивао посед. Наше домаћин-

ство је било максимално исцрпљено од стране власти, па о куповини другог вола нисмо могли ни да размишљамо. А кућа пуна народа: деда Радован, баба Зорка, стриц Душан, стрина Радослава, тетка Љубинка, моја мајка Десанка, ја Јован, брат од стрица Мирољуб и сестра од стрица Милијана.

Долази 1953. година, када нама је Законом о аграрној реформи одузета земља. Спроводило се титоистичко и комунистичко обећање да у новој земљи неће бити богатих и да ће сви подједнако живети. Многи предратни нерадници и бадавације постали су, у новом комунистичком поретку, важни сеоски људи, који су многим породицама (где се радило и дан и ноћ), кроз разне нарезе и прирезе, отимали и задњи залогај хране. Да би, ваљда, удовољили тим својим пролетерима, власт је одлучила да сељак не сме и не може да има више од десет хектара земље, било да је она у брдском, било да је у равничарском подручју. Та несрећа, задесила је и мог деду и нашу породицу. Одузета нам је најбоља парцела величине један хектар и 45 ари.

Са одузимањем ове парцеле, настале су и наше муке са житом. Већ 1955. године морали смо да купимо од Обрада Петровића, сеоског воденичара, 360 килограма жита, а куповали смо и на аранђеловачкој пијаци. Куповина је била редовна, све док нису почели да се сеју амерички хибриди кукуруза и италијанске сорте пшенице. На другој страни, прве године по одузимању наше парцеле, ми смо је узимали под закуп и косили сено. Идуће и наредних година, никада више нисмо били у прилици да ту нашу парцелу узмемо под киријy. Увек су је узимали они који су очекивали да ће она бити плодна као онда када је била дедина. И увек су се преварили. Закупци су се сваке године смењивали. Деда је њиву увек орао зими, а не уочи сетве, а они су то радили по своме, па су добри приноси изостали.

После нашег протеривања, први је у ту парцелу ушао Љубомир Новаковић. Касније је он, као први комуниста у селу, омогућио другима да је користе. Из те одузете парцеле, било је то 1954. године, истерани смо насилно. Ја сам тада имао 11 година. Из ње нас је истерао, на први дан Ускрса, Драгослав Лазић. Тог васкршњег дана отишао сам са мајком да напасемо овце. Леп дан, велики празник, а ми срећни што смо на својој земљи. Наша кратка радост је покварена.

Иде Драгослав да пита моју мајку:

– Зашто чуваш овце на тој ливади?

Мајка каже:

– А зашто не?

Драгослав вели како то више није наше и да одмах истерамо овце из ливаде.

А мајка ће:

– Драгославе, ако ова њива није наша, сигурно није ни твоја!

Он каже да се он прихватио да надгледа и чува одузете парцеле. Моја мајка није прихватила његов наређење, а он је почео да јури наше овце и да прети милицијом. Мајка је овце вратила у ливаду, а он је и даље претио милицијом.

Већ сам тада осетио недостатак оца и његове заштите, а шта ако сада останем и без мајке? Мој страх је био оправдан, јер у оно време, ми деца, када бисмо чули да милиција пролази кроз село, усађивао нам се страх у кости, а шапатом смо се распитивали шта се догодило, кога су саслушавали, да ли су некога одвели у затвор?

Мајка пита Драгослава:

– Ти, бар, знаш наше стање. Био си са покојним Обрадом на фронту. Знаш и где је настрадао. Како би то било да си ти настрадао, па да ми дођемо да јуримо твоју жену Олгу *и* кћерку Милицу са вашег имања? Ово испада, како

се ти понашаш, да од нас чуваш нашу имовину! Како те није срамота и ако за Бога знаш гре'ота је да ми ово дете престрављујеш!

Он само ћути и јури овце, мајка не да, а ја сам већ огласио дреку. Он је био упоран, а мајка још упорнија. На крају је одустао и отишао нашој кући по деду. Када је деда дошао, он нас је позвао да потерамо овце кући. Док нас је позивао глас му је био дрхтав, као никада до тада. Деда ми је причао да он, све до тог ускршњег дана, није веровао да ће закон о изјуривању са свог вековног поседа бити и спроведен у дело, није веровао, и поред доживљених тортура комунистичког режима. Његова туга је била утолико већа, ваљда и зато што је то био Драгослав Лазић, а његов отац и мој деда Радован су браћа од тетке, од две сестре деца. Када смо остали без те најбоље парцеле, дошло је до смањења стоке у нашем домаћинству. Тада је деда био принуђен да од Драгутина Радовановића купи једну њиву од 36 ари, да би колико толико надокнадио одузету земљу. Ту њиву платио је 210 хиљада динара. Како нисмо имали готовог новца, продавали смо и оно што нам је било преко потребно. Продали смо бољу краву, неколико оваца и ракију.

Продајом краве за куповину земље, остали смо само са једном кравом, а нас је било осморо у кући. О кајмаку нисмо могли ни да размишљамо. То је била права посластица када би се нашла на трпези за неки велики празник. Крава је била обична „буша", сиве длаке, као теле лоше одгајена. По казивању моје бабе, мајку наше „буше" су заклали за неку јединицу крајишке војске која је наишла преко нашег села. Тада су нам узели и једну јуницу и обе су заклане у фамилији Мирковић у Јеловику. Тако је наша крава, због рата, остала без мајке.

Одузимањем земље сељацима у домаћинствима која су имала више од 10 хектара, створио се страх и неповерење

и стална зебња шта ће уопште бити са селом и његовим житељима, без обзира на величину поседа. Они са мало земље говорили су како ће њихове парцеле бити обједињене у заједничке поседе. А они други (са максимумом), страховали су да им се поседи не преполове. Једном речју, сви су у селима страховали, и сиромашнији и имућнији. Но, ипак више су страховали они са максимумом. Због тога почиње деоба многих домаћинстава на принудни и нежељени начин. Тако се уситњавају парцеле и поседи. Долазило је до несхватљивих апсурда. Одвајао је отац јединца сина од себе, а годинама га је гајио и чекао да би касније преузео домаћинство. До тада у историји, српски сељак тако нешто није никада чинио, јер се сматрало да је од Бога грехота, а од народа срамота, одвајати се од једиког детета. Да ли данас млади могу да поверују да је тако било. Ми старији знамо и сведочимо. Било је!

Године 1959. и наша породица, из ових, и неких других разлога, подељена је. Величина мога поседа, који ми је припао деобом, била је мања од 4 хектара. Од тога, већи део није се могао користити као обрадиво земљиште, јер је било неплодно. Користили смо га као пашњак за овце. Моја мајка и ја, тада сам имао 16 година, нисмо имали баш никаквог капитала. На деоби нам је припала једна крава и теле, пет оваца, једна крмача са неколико прасади и нешто кокошака.

Живот и домаћинство смо морали да почињемо и оснивамо из почетка. Тада сам је кренуо у град у „аргаштину". Радио сам као физички радник са зидарима из нашег села који су у Аранђеловцу градили приватне куће. На те послове одлазио сам са Радивојем Јовичићем, Драганом и Боривојем из исте фамилије и другим људима из нашег села. На тај посао смо одлазили пешке, 12 километара преко планине Букуље. Како су то били сезонски,

летњи послови, мајка је остајала сама код куће и радила све послове на нашем поседу. Радили смо надницом и сами смо се хранили. Носио сам храну од куће за неколико дана. На посао се одлазило ноћу. Мајка ми је ноћу припремала храну, онолико колико могу да понесем, за наредну недељу. Спремала је сир, сланину, кромпир, пасуљ, хлеб. На крају недеље смо хлеб и куповали, јер је онај наш био бајат. Са торбом пуном хране, мајка ме је увек пратила око три километра од наше куће до места званог „Знакови". Ту би ми давала торбу и поздрављала ме са:

– Довиђења, срећан ти пут!

Увек ме је упозоравала да водим рачуна када се пењем по зградама и да јој обавезно по некоме кога видим из нашег краја, тамо у граду, јавим како сам однео торбу. Када ме је мајка пратила, при поздраву, на лицу под месечином сам јој примећивао тугу и сету. Каснијих година, када смо се мало скућили, и стали на властите ноге, када се видело шта смо створили властитим радом, често смо се сећали тих ноћи и моје „аргаштине", а мајка ми је приповедала своју тугу:

– Пакујем ти, вели она, торбу и мислим: ако ставим мање бићеш гладан, нећеш имати довољно, а ако је препуним, опет мислим биће ти тешка и како ћеш је на том далеком путу носити. Ноћу прилазим кревету, да те будим, ти спаваш. Жао ми је да те будим, а ако те не пробудим закаснићеш на посао и више те неће примити да са њима радиш. Пратим те у помрчину, у неизвесност, преко Букуље, коју мораш ноћу да прећеш.

Ко овако може да размишља, осим родитеља? Ја сам, на несрећу, имао само једно од њих – мајку, која ми је кроз цео живот била и мајка и отац.

На овом поменутом послу радило се од ране зоре. Радили смо суботом, све док се видело. Затим кући, пешке,

преко Букуље. Кући се долазило да се обиђу њиве и да се види шта је урађено, да се пресвуку преобуке и понесе храна за идућу недељу. У понедељак, поново са торбом на леђима, преко Букуље, пут града. Тамо где смо радили, становали смо у много лошим условима. Ти људи којима смо градили куће до тада су и сами били подстанари. На плацевима су правили шупе за прихват грађевинског материјала, а ту је био наш конак. Кревет смо вијали онда када суботом дођемо кућама. Тако сам живео и радио од своје шеснаесте године, од раног пролећа до касне јесени, све док нисам отишао у армију.

Моје одело је било од грубог сукна које је ткала моја мајка. Сако је за мене био недостижан, а комплетно одело само жеља. Сеоски вашар је био место на коме сам могао видети лепо обучене моје вршњаке, другове, комшије. На многе овдашње проводе, баш због одевања, нисам одлазио. Међутим, било је прилика, као што су свадбе, на пример, где сам морао да одем, па сам позајмљивао одело од очевог брата од ујака, Милоја Јовичића. Он је од мене старији шест година, а то одело је носио још од војске. Обућу сам позајмљивао од очевог брата, од стрица Живорада, који је од мене старији петнаест година. Тако сам уз позајмицу одеће и обуће догурао до 1963. године, када сам купио свој сако и ципеле. У тим младалачким годинама вапио сам за друговима и пријатељима. Међутим, околности у којима сам се нашао, одвојиле су ме од своје генерације. Док су они живели безбрижним животом ране младости, ја сам се „дружио“ са блатом, циглама, малтером, старијим људима, вршњацима мог покојног оца и деде. Тако сам један период свог живота прескочио, или боље речено, тај део живота нисам ни имао. Тако сам, још у раној младости, док су моји вршњаци трчали за крпењачом, примио терет и обавезе одраслих људи.

Године 1963. кућу смо реновирали. Зграда је била тотално оронула, чак је претила опасност да се зид са северне стране сруши. Мајстори су кућу увезали челичним конопцима са све четири стране. Пукотине на зидовима смо запушили крпама и папиром. Те 1963. године смо проширили домаћинство за још једног члана – оженио сам се Вером, ћерком Светомира и Радмиле Костић из мог села, Босуте. У марту 1964. године одлазим у ЈНА, а враћам се септембра 1965. године.

Како сам од образовања само имао основно, четворо-разредно, а био сам одличан ђак, пред регрутацију сам поднео молбу надлежном органу да ме регрутује у ауто-јединицу. Моја молба је прихваћена. Позвали су ме на специјални преглед на Војномедицинској академији у Београду. На том прегледу сам добио уверење да сам способан за возача.

Потом сам исте године, у лето, позван на регрутацију у Аранђеловац. Регрутна комисија, без икаквог прегледа, саопштава ми да сам неспособан, не само за возача, већ и за одлазак у војску. Оглашавају ме привремено неспособним. Касније сам сазнао да је на то моје „онеспособљавање" утицао шеф Месне канцеларије нашег села – Љубомир Новаковић, који је на моје место упутио сина свог пријатеља. Тек следеће године сам „оспособљен", али од ауто-јединице није било ништа, јер ја нисам био редован регрут. Жеља ми је била да у ауто-јединици добијем дозволу возача, која би ми касније служила и у грађанству. Међутим, моја судбина је била у рукама сеоских моћника. Због тога сам возачку дозволу стекао тек у 42. години живота.

По повратку из војске настављамо са упорним радом да бисмо, како – тако, наше стање поправили. Угинула нам је и једна крава, она коју смо добили на деоби, тако

да смо изгубили запрегу. Али, и у несрећи има среће. Срећа је била што смо били у добром окружењу комшија и родбине. Позајмљивали су нам њихове краве да са нашом у спрези обрађујемо посед. У тој помоћи предњачили су Миодраг, Бранко, Радојко и Томислав Костић, а и наше фамилије Даниловића и Јовичића. Ту је још и Боривоје Николић из Јеловика, брат од ујака моје бабе Зорке. Кад год је требало, били су нам увек на помоћи и бабина рођена браћа Јовичићи: Радовин, Радојко и Радивоје. Ми смо им и данас за та добра дела захвални. И сада, када затреба, радо им се одазивамо на позив за помоћ.

Поново сам почео да „аргатујем", јер је то био основни део наших прихода. И овога пута – цигла. Међутим, сада се то радило помоћу пресе на тракторски погон. Власници пресе за циглу, код којих сам радио, били су Милоје Белошевац, Мијаило Толић, Весо Јовичић, мој ујак, Витомир Ђокић и други. Радио сам преко лета, док су моја мајка и супруга сређивале летину. Зими смо супруга Вера и ја секли и спремали огревно дрво за продају.

Стоку смо прехрањивали са нашег поседа, али смо били принуђени и да неке оранице узмемо у наполицу. То смо узимали од Павла и Радомира Толића. Обрађивали смо туђе њиве, а наше је одузела држава.

Иако сам имао само нижу основну школу, почео сам да пратим новине из области пољопривредне производње. Поучен том литературом, међу првима у селу, сејао сам хибридни кукуруз „висконзин", „небраска". Исто је било и са високородном сортом пшенице италијанске селекције „сан пастора" и „либелула".

У периоду од 1966. до 1968. године моја породица се увећава за два члана. Рођене су кћерке Златица и Снежана. Кућа коју смо реновирали, поново је испуцала и оронула. У њој смо имали три просторије за становање. Прва,

улазна, је била премала да се у њу кревет смести. Имала је троја врата: спољна, улазна у малу и улазна у велику собу. Мала соба је служила за дневни боравак и становање, а била је величине седам квадрата. Ту смо имали шпорет на дрва, сточић величине 75 са 100 центиметара, три столице и кревет. Кревет нам је служио и за седење. Када су нам деца мало порасла, никада нисмо могли сви у исто време да једемо. Сточић је био смештен у једном углу, па две стране нису могле да се користе. Када смо некад, због посла, на брзину ручали сви, онда су супруга и мајка узимале по једно дете у крило и тако јеле. Мајка, махом, и није седала са нама за сто, под изговором да има нека посла или да није гладна. Разлог је био тај што и није било места за столом. Када нам је неко долазио у посету, ми бисмо га видели са прозора. Деца су одмах излазила у двориште, ако је топло, или у кревет, ако је било хладно време. У тој собици је ноћу спавала мајка. Увек се са тугом присећам тог времена и моје мајке. У тој собици се спремало, кувало, пекло, седело, да би она у њој затим спавала. Лети је ту било неподношљиво. Последња је због нас легала, а прва, да бисмо ми имали где устајала. Њен живот је тако пролазио, пролазио... Наше домаћинство, хвала Богу, из године у годину је јачало. Нас троје способних за рад, а и деца су расла. Кућа и зграде све дотрајале. Зидане су без цемента, са блатом. Штала камена и блатом озидана, а друге две зграде су постале неупотребљиве. Једна од њих је била магаза у којој смо држали кукуруз у клипу. Пшеницу смо чували у кацама. Сви су говорили да нешто морамо сазидати. Почели смо са припремом материјала. Најпре смо 1970. године купили 1.000 комада црепа и одсекли 26.000 цигли. Две године касније купили смо 400 килограма гвожђа. Нама су, силом прилика, наметнуте велике обавезе, које, ни економски јаче домаћинство, не би могло да поднесе. Од механизације нисмо имали ништа. Деца су бива-

ла све већа, те и њихове потребе. Нисмо имали излаза из тешке ситуације. Тада смо сели и договорили се. Супруга и ја ћемо преко некога потражити посао, а мајка ће остати код куће са децом. Мајка је била свесна наше укупне ситуације и прихватила је велике обавезе око бриге о унукама и нашем домаћинству.

За посао у иностранству обратили смо се нашим рођацима Слободану и Љиљани Толић, који су тада још увек радили у Швајцарској. Они су нам нашли посао и добили смо уговор од послодавца. Половином јуна 1973. године стижем у Швајцарску. Посао је био сезонски. Летња сезона од половине јуна до друге половине септембра, а зимска од друге половине децембра до краја марта. Годишње – седам месеци. Лети сам радио на одржавању баште и цветњака једног хотела. Зими сам био спољни момак. Као самац, у Швајцарској сам радио осам година, а касније је и супруга стекла радну визу и од тада радимо обоје.

Наша кућа у селу је била на безводном терену. Због свега тога смо и одлучили да се селимо на неку погоднију локацију у нашем селу и да тамо градимо свој нови дом. Нисмо имали своју погодну парцелу, ону која би била најлепша и најбоља, знате, одузета нам је од државе! Били смо принуђени на замену. То смо учинили са Раденком Гавриловићем и тако дошли до 20 ари плаца. Селили смо се на голу ледину, на којој није било ни једног дрвета, а камоли нечег другог.

Много тога смо сами спремили. Народ нам је свесрдно помагао. Из реке Букуље вадили смо песак, шодер и камен. Материјал смо кравама превозили на плац. Циглу смо секли три пута. Укупно 65.000 комада. Кровну конструкцију смо из шуме, такође, превлачили с кравама.

Градњу куће смо почели у пролеће 1974. године, а у њу смо се уселили децембра 1980. године. У овој нашој из-

градњи, велику помоћ смо имали од фамилије, комшија, рођака, као и многих добрих Босућана. Данас настојим да тим људима, то ондашње добро, на неки начин надокнадим.

Пре него што завршим овај свој животопис, ове 1998. године, да у најкраћем опишем како се у Босути, а тако и у другим селима, поступало са земљом, одузетом 1953, по Закону о земљишном максимуму. У Босути није било сељачке радне задруге, а и оне које су биле у неким околним селима већ су биле пропале, па као такве и расформиране. Одузета земља, бар тако је било у Босути, првих година по одузимању, углавном је остала бившим власницима, на слободно коришћење, зато јер, тзв. „друштвени сектор“ није био у могућности да је обрађује. Али када је тај „друштвени сектор“ почео са одузетом земљом да располаже, тек тада је настао прави грабеж. Моћни људи у селу, у спрези са још моћнијима, под изговором да се то чини ради аранадације – укрупњавања друштвеног земљишта, кренули су у бесомучну трампу. Била је то права корупција: моћници, блиски власти, су „сектору“ давали своје најлошије парцеле, а узимали најбоље; све по закону, али на штету друштва, а у своју личну корист. Често су ти, који су се окористили, седели у том истом „друштвеном сектору“, па су се трампљавали сами са собом. Тако је било и са земљом мог деде Радована, која је деобом припала мени. Од једног таквог, који је трампио своју „прдолесницу“ за моју бившу квалитетну парцелу, сам хтео да откупим, јер ју је био огласио за продају. Од пазара није било ништа, јер ми је много, много заценио. Била је то више уцена него цена.

Тако је то било, и, нажалост, тако и остаје. Од моје садашње куће, где сада живимо, та моја бивша њива је удаљена тачно 162 центиметра. Знам да по закону не може

да се врати земља која је већ прешла у треће руке. Кажу: „платићемо“! Ко? Још се нису договорили, да ли република, да ли општина или неко трећи. Када су нам одузимали, нису били тако спори. Било, не повратило се.

(1998. године)

Напомена писца ове књиге: И после 20 година, овог пролећа 2018. године, све је исто. Нити је враћено нити плаћено.

ЗАКАСНЕЛИ СА ЛИКВИДАЦИЈОМ

Ово је рекао војни тужилац Сава Каписода у Ваљеву, у децембру 1946. године, ухапшеном, изубијаном и измрцвареном 56-годишњем Душану Маркулићу. Тачније, дословце је рекао: „Моли се Богу што вас нисмо похапсили пре пет дана, дотле смо убијали и лопатом. Али, зато ћете сва тројица иструлити на робији!". Јер, ово се није односило само на Душана, него и на његовог сина Драгољуба - Драгана и синовца Чедомира – Чеду које су, сву тројицу, из исте куће, истог домаћинства газде Пантелије Маркулића из Трлића, ухапсили удбаши са Уба неколико дана раније. А како је било на Убу, биће речи касније, а да прво опишемо зашто се тадашња комунистичка власт, са свим својим репресивним апаратом (Месни и Срески одбор, СКОЈ, Партија и УДБА) била испизмила на трлићког домаћина Пантелију и његове бројне укућане.

Укратко, ко је Пантелија Маркулић? Рођен 1864. године, од школе је имао само четири основне. Своје солидно наслеђено домаћинство проширио је и унапредио за то време до савршенства. Као самоук, научио је и два страна језика, мађарски и немачки. Био је познати међународни трговац, извозио је, углавном, у Мађарску и Аустрију: пшеницу, суву шљиву, ракију, а понајвише стоку коју је товио у селу, али је имао и своје товилиште на Златибору. Све је то ишло лађом до Будимпеште и Беча. Његова кућа грађена је 1925. године, стручно, по пројекту, са предсо-

бљем, купатилом, венецијанским стаклом на вратима, имала је и библиотеку. Тих година је у Будимпешти купио фијакер са фаровима на карбит и вршалицу на парни погон, звану „мађарица“. Имао је травокосачицу и жетелицу коју су вукли коњи и скоро све друге пољопривредне машине и алатке које су тада постојале у Европи. Имао је што обрадивог, што шумског поседа, 64 хектара, од којих је 11 била храстова шума ограђена за свиње које су се храниле жиром. Био је богат и са породом. Са супругом Драгињом имао је четири сина. Тројица старијих прошли су у Великом рату албанску голготу: Љубомир је погинуо на Кајмакчалану, а Милорад је изгубио живот последњих дана рата 1918. на Космају. Трећи син Александар – Лека се после преласка Албаније дуго опорављао у Француској, умро је код куће у Краљевини Југославији 1934. године. Четврти Пантелијин син, Душан, није ишао у рат, био је млад, рођен је 1896. године. Отац Пантелија га је дао да изучи Трговачку академију, али га је по завршетку школе вратио на имање.

Из ових кратких података се види да је кућа Пантелије Маркулића била богата, домаћинска, пример за углед у целом тамнавском крају, дала два живота за отаџбину, за ослобођење Србије и стварање прве Југославије. Али баш то, што су били богати и што су гинули за ондашњу „версајску“ Југославију, био је довољан разлог да их комунисти мрзе и реше да их униште.

Душан је са супругом Василијом имао три сина: Саву, Драгољуба и најмлађег Драгослава. Драгослав је рођен 1933. и ове 2015, када записујемо ову причу, има 82 године и добро памти све од почетка Другог светског рата. Разговору, са такође добрим памћењем, припомаже и његова супруга Добрина. Ту су и њихове четири кћери: Оливера, Василија, Марија и Јелена.

Даљи ток приче започињемо са Добринином реченицом:

– Када сам 1956. године дошла у ову кућу, удала се за Драгослава, ово је све било празно, опљачкано, нигде ничега, били су само бивша богата кућа.

А како су Маркулићи опљачкани и како су над њима вршени државни злочини, прича Драгослав:

– Ја добро памтим све од 1941, када је и код нас почео рат, када су се појавили Немци, четници, партизани, недићевци, љотићевци. Већ у рану јесен 1941. године, овдашњи тамнавски партизански одред насилно мобилише оба моја рођена брата, Саву и Драгана, који је тада имао само 15 година. 1942. Немци код Стублина похватају неке партизане, међу њима и Саву. Отеран је прво на Бањицу, а затим у Немачку у неки логор близу француске границе. После годину дана, 1943. Сава успе да побегне и да се пребаци у Француску, где се прикључио Покрету отпора. Био је способан, храбар и одан, па је крај рата дочекао у чину пуковника. Није хтео да се врати у земљу, тамо је завршио архитектуру, тамо се и оженио, има породицу, умро је 2010. године. Други брат, Драган, је напустио партизане, вратио се кући, кренуо у гимназију. Али, 1944, негде у лето, насилно га мобилишу четници Марка Котарца. Убрзо пропадоше четници, дођоше партизани, па исте године у јесен закачи га и трећа, опет насилна мобилизација, овог пута поново партизанска.

Ратовао је у Босни, прво против Немаца, после против четника. Изашао је из војске 1946. Како је био веома писмен, демобилисан је као четни старешина. Трећи брат, али од стрица, Лекин син Чеда, био је те несрећне 1946. студент. Пре хапшења њих тројице била је она чувена аграрна реформа, оно када су одузимали све преко 20 хектара обрадиве земље. Нама су одузели 14 хектара најбоље

земље, нешто било засејано пшеницом, и поделили овде, махом сеоским Циганима, коју су они после три године, што је био законски рок, углавном распродали.

– Да не заборавим, за време окупације 1943. године неко нас је оптужио код немачке власти да сарађујемо са комунистима, па је у село дошла казнена експедиција. А онда се знало да се за тако нешто губила глава, а кућа буде спаљена. У задњи час смо успели да се спасемо бекством у Брезовачке шуме. Тако смо остали више од месец дана. Занимљиво, Немци су долазили у нашу авлију, али нису ништа дирали, нити кућу спалили. Никада нисмо дознали ко нас је оцинкарио, а ко спасао да нас не попале. Али, ако Немци нису ништа дирали, то су урадили неки наши сељаци одавде из Трлића. За тих неколико седмица наше бежаније све што је било покретно су однели, све што је било лако однети, остале само крупне машине и голи зидови.

– Али вратимо се почетку наше велике несреће која је кренула 1946, одмах после аграрне реформе. Ми смо овде у селу имали Месни одбор, скојевце, чланове Партије и њихове симпатизере који су заједно са Среским одбором на Убу, са Комитетом и УДБОМ решили да кућу Пантелије Маркулића униште. У децембру ухапсе оца Душана, брата Драгана и брата од стрица Чеду и спроведу на Уб у затвор. А затвор је био празан кош (салаш) Ћираковића. Свукли су им одећу, сем веша, савили им руке и ноге на леђима и увезали у један чвор. Повремено су их везали конопцем за греду салаша и подизали од пода. Онда су их поливали хладном водом, а затим вртели у круг упредајући конопац, па су се они одмотавали и увртали у супротном смеру. Све је то трајало 5-6 дана, а да их уопште нису саслушавали, нити рекли зашто их хапсе. Одатле су их пребацили у затвор у Ваљево. За то време, за тих 5-6 дана,

нама су овде у Трлићу без икаквог решења, или било какве наредбе, отерали све пољопривредне машине: вршалицу, жетелицу, косачицу, фијакер, коње и скоро сву стоку. Пошто тада аграрном реформом није одузимана земља под шумом, они су мобилисали и дотерали под кулук близу стотину људи из других места да секу нашу шуму. Ту су данима, те зиме 1947, пустошили те наше шуме. Набавили су негде и две велике тестере дугачке два и по метра, зване „американке", које су са обе стране вукла по два човека. Морали су тако јер су храстови били и метар преко пања. По њиховој процени исекли су само храстова, као грађе, преко три хиљаде кубних метара. Како нам је било, само ми знамо. Кућа празна, опљачкана, у шуми се чују тестере, пуши се ватра, греју се дрвосече, из куће тројица најспособнијих у ваљевском затвору, мени тек 14 година, деда Пантелија стар човек, био је тада већ полуслеп, тешко, да теже не може бити.

– У ваљевском затвору су сву тројицу тукли, мучили и злостављали на разне начине и терали да потпишу признање да су народни непријатељи, да су у некаквим организацијама које хоће да дижу устанак. И све тако неке лажне, измишљене оптужбе, без иједног ваљаног доказа сем, можда неких тајних сведочења од сеоске власти из Трлића и оне среске са Уба. Био је то некакав војни суд, али углавном за цивиле који су оптужени да хоће да руше државу, па је и суђење било по војнички, строго и преко колена, без права на озбиљну одбрану и на жалбу. Осуде оца Душана на пет година принудног рада од којих је издржао четири, Чеду на шест, издржао пет, а Драгана на целих десет година строгог затвора и губитак грађанских права. Председник тог суда је био Милутин Ћулафић. Били су то велики силници. Могли су да суде и осуде како хоће, колико хоће, све на пречац, али и да се „смилују"

кад хоће. Ето, на пример, Драгана су осудили на највећу казну, а пустили су га са робије већ после годину дана. Можда зато што је два пута био „партизан".

– Робијање је обично почињало у Забели код Пожаревца, а одатле су спровођени на принудни рад на разна градилишта. Оца Душана и Чеду отерали су да граде пут од Дечана до тада „братске" Албаније. Да не би бежали са те беспутне Проклетије, на ногама су имали неку врсту лакшег окова, неке ланце, да не могу да пусте пун корак и да трче. Хранили су их тек толико да не умру од глади, требали су им као радна снага. Био је то југословенски Сибир. Ни ту није било без мучења, разних врста ижи-вљавања стражара и пословођа. Свако ко није био осуђеник могао је без икаквог разлога или сопствене одговорности да са сваким робијашем поступа како хоће. Било је и убистава, као хтео да бежи, умирања од напорног рада, глади и болести.

– Отац Душан је био човек хладне главе, борио се да преживи, тражио је разне начине да нађе неки смисао у тим тешким данима. Пошто је једног лета, тамо на том принудном раду, био водоноша, ишао је на један поток, на извор, те је сваки пут низбрдо носио по један камен и тамо зидао чесму у облику слова П, као посвету оцу Пантелији. Касније је говорио да су му такве досетке спасле памет да не полуди. Чеда је био емотивнији, помало јогунаст, па је то тамо скупо платио. Много су га мучили, тукли, био је у групи која је радила најтеже послове, злостављали су га за најмању ситницу, најчешће без икаквог разлога. Вероватно су за њима ишле карактеристике и специјалне препоруке да их треба на сваки начин уништити да се живи не врате, што се многима и десило, оставили су кости тамо на том беспућу. За Чеду су смислили монструозни, нељудски чин: једне ноћи су га положили на под, раскречили

руке и ноге, чврсто везали да не може да мрдне, подвезали тестисе и онда их чекићем утуцали, као што су некада сељаци туцали бикове. Од болова је губио свест, па су га поливали водом да би се освестио. Од Чединих јаука је ту ноћ одјекивао цео логор, људи су дрхтали од страха. Од тог нечовештва Чеда је за навек остао сексуално немоћан и ускраћен да има потомство.

– Оца су пустили кући 1950, а Чеду годину дана касније. Био је толико онемоћао да је одмах легао у постељу и није се дизао годину дана, до своје смрти 1952. године. Али нељудима то није било довољно. Наређено му је да се два пута месечно јавља у УДБУ, а човек лежи у постељи. Када је требало да буде то прво „виђење“ у УДБИ, Чеда мени каже: „ Иди ти, Драгославе, на Уб и кажи да ја не могу, да лежим у постељи“. Ја сам тада имао пуних 18 година, па ме отац и Чеда посаветоваше да се, узгред, на Убу сликам за личну карту. Беше хладно, ветровито време, узјашем коња, па право у УДБУ. Тамо по злу познат удбаш „Калиновац“. Каже ми: „Марш бре, одавде и правац кући и сутра рано да ми Чедомира дотераш болесног или мртвог“. Преварим се, па замолим да ми дозволи да свратим код фотографа да се сликам за личну карту, а он, зачудо, одмах прихвати и рече да ће он лично до тамо да ме отпрати. Уђосмо заједно код фотографа, скидох ја кожни капут, окачих на чивилук, сликах се и кад кретох да се обучем, а удбаш ће цинично: „Е то више није твој капут, то треба народној власти“. Узе мој капут и оде, а ја онако гололеђ на коња и на зиму. Сутрадан упрегнем коња, ставимо болесног Чеду на кола, па десетак километара до Уба. Изађе зликовац у мом капуту, само погледа у кола и нареди: „Терај то кући и пази добро, да ми га поново дотераш за две недеље и опет исто правило, био жив или мртав“. И тако сам ја болесног Чеду два пута месечно возио у УДБУ, само да га виде, све тако до његове смрти.

Овде био био можда и крај о Чеди, да се у причу не умеша и Драгослављева супруга Добрина:

– Решили су злотвори још нешто што здрав разум не би никада ни помислио. Пала је наредба да Чеда, иако је болестан и немоћан, везан дан и ноћ за постељу, мора да се жени. Били смо запањени том наредбом, поготову када су они из власти нашли и „невесту". Била је то нека њихова одавде из села, да јој сад не спомињем име, да ли скојевка или члан Партије, углавном је била активиста и сваки дан са њима. Дошла је, довели су је, не за Чеду ни због Чеде, него да нас контролише, у ствари да нам вади душу и што каже народ „да нам једе џигерице". За три месеца од доласка у нашу кућу, до Чедине смрти, није прилазила болеснику нити је ишта пословала по кући. Само је спавала, говорила је са нама само онда када тражи да јој дамо да једе, стално је ишла на неке сеоске и среске састанке и неке манифестације. Чак и после Чедине смрти није одмах отишла, зликовци су је оставили код нас још девет месеци. И не само то: ем се џаба хранила, спавала, сметала, ни трунке није ништа привредила, тужила нас је за „експлоатацију" да јој платимо наднице и „радни стаж". И ту дажбину смо морали да испунимо без поговора, а како то само ми знамо; голи и боси, одузимају нам све живо, стоку, жито, порез велики, терају нас на кулук и још њој да плаћамо што смо је хранили годину дана издржавали џабе и што је најгоре, појела нам је годину дана живота.

Зато, вратимо се још мало уназад. Како је било између 1946. и 1951, односно 1952. године, када су се Душан и Чеда вратили са робије, прича Драгослав:

– Било је то време оног злогласног принудног откупа жита, меса, масти, вуне, свега што су тражили више него што имаш, и то по багателним ценама. Овдашњи, тадашњи главни комуниста, да га не спомињем, оде у срез и на

састанку, где се разрезује које ће село колико да испоручи тога и тога, устане и каже: „Мој Трлић може још толико, дупло да преда држави, него што сте ви у срезу планирали, јер има код нас још газда и кулака које треба раскулачити“. Ови из среза једва дочекају, па заједно са нашим овим одавде, зађу по селу и бришу задње зрно жита и кукуруза, терају и задње говече из штале и свињче из обора. Пошто су углавном домаћинима нарезивали више него што су у претресу нашли и отерали, оптуживали су несрећнике да су саботери и шпекуланти, терали их у затвор, тукли и малтретирали, осуђивали на вишегодишњу робију, а имовину конфисковали и давали у Сељачку радну задругу. Многи су одавде, као и свуда, доживели и ту несрећу, робијали и остајали без ичега. И нама су понекад купили свако зрно. На робију нису више имали кога да терају, доста им је било тројица.

– И на мени је био велики терет и мука. Ја сам 1933. годиште, значи 1946. ми је било 13 година, па до своје двадесете нисам мога да будем ни дете ни дечак, морао сам да се борим са свим недаћама које су нам наметнули. А и деда Пантелија, како је и он јадник преживео другу половину живота: за своју државу Србију, у Првом светском рату дао два сина. После га та иста Србија, сада само у оквиру комунистичке Југославије, обележила као сметњу новом „бољшевичком рају“, те решила да га сатре у земљу у мишју рупу живота. Шта је све мученик преживео до своје смрти 1954. године. Преживео је и ону другу аграрну реформу, ону 1953. звану „земљишни максимум“, када су нам одузели све преко 10 хектара обрадиве земље. Доживео је Пантелија да види пропаст и југословенских „колхоза“ које су код нас називали Сељачке радне задруге. После његове смрти ми смо исто гледали, како у већини случајева пропадају и тзв. пољопривредна добра. Да ли ће

се село и пољопривреда икада опоравити од тих „експеримената“ које су, ваљда, били наследили од „браће“ Руса.

– Испричао сам како смо Пантелија и ми, његови потомци, доживели и преживели те „експерименте“. Али ето, некако смо опстали, жилав смо пород. На пример, брат Драган, иако су му у осуди поништили све оцене Гимназије и одузели право гласа, он је ипак касније, све то накнадно исполагао, завршио Ликовну академију, дуго година био руководилац и уредник у Туристичкој штампи у Београду. Ево, и ове моје и Добринине кћери све су се успешно образовале и могу са поносом да кажу да су достојне праунуке Пантелије Маркулића и унуке његовог сина Душана.

Приводећи крају ово тужно казивање, писац прихвата сугестију и жељу казивача Драгослава и Добрине, као и њихових кћери: Оливере, Василије, Марије и Јелене да се у књизи не објављују имена свих оних комшија, злотвора из Трлића и околине, који су упрли прстом у њихову кућу, што су били иницијатори и помагачи да се њихово домаћинство, а и неки животи, униште, што су покушали да затру име и углед њихове породице. Све то из једног разлога – потомци тих мучитеља нису ништа криви, зашто би они носили терет и тај срамотни жиг. Зашто да сада у њих неко упире прстом. Што се Маркулића тиче, они скоро углас кажу: Ми и наши потомци то никада нећемо заборавити, зато и говоримо за ову књигу. Мржњом и осветом нисмо отровани, гледамо у будућност. Било, не повратило се.

(март, 2015. године)

НАПОМЕНА: Нажалост, Драгослав није дочекао 2018. годину, када њихова тужна прича први пут излази на светлост дана, умро је у септембру 2017. године.

ПЕТОКРАКА ПРОТИВ ХИПОКРАТА

Можда ће се савремени, и иоле писмен, читалац зачудити када буде читао наредне редове (и радове) некадашњих „војномирнодопских судова", одмах после Другог светског рата. Нажалост, у наопаком времену, наопаки људи су и судили наопако. Тада је било довољно да неко „подобан" упре прстом у „неподобног", па да овај допадне шака УДБЕ, а даље најчешће овако (следи препис од речи до речи како стоји у оригиналу):

У ИМЕ НАРОДА

Дивизијски војни суд у Ваљеву у већу састављеном од претседника суда капетана Ђулафића Милутина, и чланова већа поручника Јовић Драгољуба , и поручника Вуковић Симе, као и записничара Петрушића Добрила, у кривичном предмету против Опт. Антонијевић Чедомира и Марковић Милоша , Зв „Курјак" које бра Брашковић Димитрије, адвокат из Ваљева, због кривичног дела из чл. 3. тачка 14. Закона о кривичним делима против народа и државе. На основу главног јавног претреса одржаног на дан 19. мај 1947. године у присутности опружених и њиховог браниоца војног тужиоца капетана Радојевић Николе, донео је следећу

ПРЕСУДУ

1. Опт. АНТОНИЈЕВИЋ ЧЕДОМИР, земљорадник из села Липља, срез Качерски, Народна Република Срби-

ја син Јаћима и мајке Стане рођене Петронијевић рођен 1884, године ожењен отац троје деце писмен, средњег имовног стања.

2. Опт. МАРКОВИЋ МИЛОШ, „Зв"Курјак" земљорадник из села Трудељ срез Качерски

Народна Република Србија рођен 1889, године од оца Живана и мајке Перинке рођена Ковачевић писмен, средњег имовног стања, ожењен отац 7, деце

КРИВИ СУ

И то: АНТОНИЈЕВИЋ ЧЕДОМИР

Што се у току 1945 године до 1946 године и почетком 1947 године у више махова састајао са четницима на прелу са Спасојом Јеремићем, имао их у својој кући давао им храну и обавештавао их о кретању патрола органа Народне одбране и раду народних власти лечио четника Јеринића и за истог добављао лекове затим предузео потребне мере преко свог сина Богољуба да се четнички Спасоје помоћу лажних исправа пребаци за Београд а затим за Мађарску чиме је починио кривично дели из чл. 14. Закона о кривичним делима против народа и државе.

2. МАРКОВИЋ МИЛАН што се у току 1945 године до 1946 године, и почетком 1947 године, састајао са четницима Пољевићем Петровићем из Циганином Стојановићем из Прскалом , тиме давао храну примао у своју кућу давао обавештења и кретању органа народне одбране састајао са свима и односио им храну чиме је починио кривично дело из, чл, 3,тач. 14, Закона о кривичним делима против народа и државе стога их суд на основу чл,1,Закона о врстама казни:

ОСУЂУЈЕ

1.Окр. АНТОНИЈЕВИЋ ЧЕДОМИРА на казну лишење слободе са принудним радом у

трајању од 5/пет година и на губитак политичких и појединих грађанских права сем родитељских у трајању од 3/три године, по издржаној или опроштеној главној казни, те конфискацијом целокупне имовине.

2. Окр. МАРКОВИЋ МИЛОШ, зв „Курјак“ на казну лишења слободе са принудним радмо у трајању од 18. осамнест месеци и на губитак политичких и појединих грађанских права сем родитељских у трајању од 2,две године по издржано или опроштеној главној казни.

У напред изречену казну урачунава се и време проведено у истражном затвору те

им казан има тећи од 8. марта 1947 године, када су лишени сл слободе.

Дужни су да плате свом бранивоцу у име бранилачке награде 150. динара.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Као непотребно изостављено.

Записничар С.Ф.С.Н Претседник суда-капетан
Добрило Петрушић с.р Ђулафић Милутин

После 60 година нова пресуда (следи препис – део пресуде из књиге „ПОНОВО РОЂЕНИ ПОНОВО ДОСТОЈНИ“, коју је 2009. године издао Организациони одбор за прославу 200 година Окружног суда у Ваљеву, а приредили Владо Додовић и Ненад Обућина).

„Решењем Окружног суда у Ваљеву Рех.бр. 5/06 од 21.04.2008. године усвојен је захтев за рехабилитацију покојног Чедомира Антонијевића, те је утврђено да су наведена пресуда и закључак ништавни од тренутка њиховог доношења, као и да су ништавне све њихове правне последице. Овим решењем, сада покојни, Чедомир Антонијевић сматра се неосуђиваним.

У својој реакцији на поступак рехабилитације, као и на саму одлуку, Надежда Поповић, унука, сада покојног Чедомира Антонијевића, истакла је да је личност рехабилитованог ваљано оцењена у решењу о рехабилитацији, те да су правним језиком изражене политичко-идеолошке околности под којима је суђено невином човеку".

Како то за савременог читаоца изгледа све сувопарно, али, ако се мало боље удубимо у случај једног од двојице осуђеника, Чедомира Антонијевића, видећемо трагедију. Да видимо ко је био Чедомир?!

Ево дела описа из поменуте књиге „ПОНОВО РОЂЕНИ ПОНОВО ДОСТОЈНИ":

„Као учесник Првог светског рата, прошао је албанску голготу и сва страдања српских војника. С обзиром на то да је био рањен са још неколицином војника, пребачен је у болницу у Француској, где је, захваљујући својој мудрости, сналажљивости и виспрености, идући за лекарима и пратећи њихов рад, научио доста о медицини, а посебно је изучио вештине и доктрину из стоматологије. Након опоравка, док је још био у болници, помагао је лекарима у лечењу осталих болесника. По повратку у Србију, користећи своје знање и опрему коју је донео из Француске, а која је у крају где је Чедомир Антонијевић живео била права реткост, помагао је и лечио своје суграђане".

Иако формално није био лекар, он је поштовао лекарску етику и Хипократову заклетву, указивао помоћ сваком ко му је затражи, без обзира на то да ли му је пријатељ или, пак, завидан рођак, зли комшија…И не само то. Био је примеран у сваком погледу, а посебно се истицао као напредан и просвећени сељак, што је у то време, између два рата, била права реткост. Први је у селу и околини гајио краве „шарене швајцарке". Једини је у то време у штали уградио дрвени под за стоку, уредио ђубриште, први

гајио сточну репу, набавио и сечку за сецкање сточне хране. Имао је и малу машину за цеђење зејтина из сунцокрета и сл. У кући и дворишту све под конац: цвеће, чесма, приручно купатило. Знао је, рецимо, да на неком скупу у селу држи читава мала предавања, нарочито о хигијени, чувању здравља, итд. Од већине сугрђана био је веома цењен и поштован. Људи су, према својим могућностима, нешто од тога у свом домаћинству и примењивали. Али, нажалост, постојала је и друга страна, људска завист и злоба. Чедомир се није на то осврtао, прелазио је преко свих задиркивања, гледао своја посла, и када затреба, сваком, па и њима, притицао у помоћ.

Тако се понашао и у току Другог светског рата, за време окупације. Није припадао ниједној војној формацији, политички је зазирао и од четника и од партизана, као и од недићеваца и од љотићеваца. Говорио је: „Свака сила буде и прође, а човек треба да остане човек до краја свог живота".

Али, у мутним временима злобни људи испливају на површину. Оптуже га код четничког команданта да нарочито помаже и лечи неке људе из села који су на „другој страни". Пресавију га четници преко сопственог прага и у присуству његове супруге Зорке ударе 25 батина.

Прошао рат, дошли партизани. Чедомиру није било ни на крај памети да се неком свети, наставио је са својим послом, и даље је помагао људима. Али једног дана, крајем 1946. године, дође му познаник из суседног села са молбом да пође с њим да прегледа и укаже неку лекарску помоћ илегалном четнику Спасоју Јеринићу, који се од власти крио у свом селу Шутци. Без двоумљења, Чедомир је отишао и указао помоћ Спасоју. После неког времена сада она „друга страна" опанька Чедомира, па га љишка УДБА ухапси. Није било потребе да га туку и малтрети-

рају јер Чедомир је њима отворено рекао да је то урадио искључиво из хуманих разлога, иако није заборавио оних 25 батина које су му ударили Спасојеви саборци. То једино признање је и потписао.

Спроведу га у затвор у Ваљеву, а у тужби напакују пуно тога што није било, али што пише у пресуди. А тужилац и суд, видимо, све на пречац. Без права жалбе. Чедомира правац у Пожаревац, а одатле на принудни рад у Смедерево, где умире 24. маја 1949. године. Шта су ту могли адвокати? Ништа. Идеја да се Чедомир макне из Липља, а да му се одузме имовина, зачета је у његовом селу, разрађена у срезу у Љигу, а запечаћена у Ваљеву.

Чедомир је имао троје деце: Богољуба, Радмилу и Славку. Славкиној кћери Надежди Поповић треба захвалити што се одлучила да затражи дедину рехабилитацију и што је доста помогла да ова тужна прича угледа светлост дана. Све ово што смо написали, већ деценијама зна цело село Липље, па и шире, шта је било, како је било и зашто је било. Зна се поуздано и који су људи упрли прстом у Чедомира, који су у ствари главни кривци за страдање његово и његове породице. Чедомирова унука Надежда, која живи у Баточини, пензионисана наставница ликовног васпитања, кратко и веома разборито каже:

– Када се све ово дешавало 1947. године, мени је тада било десет година и памтим пуно тога. На пример, када је дошао судија из Љига да по пресуди попише и конфискује целокупну имовину. Баба Зорка иде по авлији, кука и плаче, а ја, видевши да се нешто страшно догађа, те и ја плачем. Сажали се, ваљда, судија па каже: „Доста је, нек им остане кућа и три хектара“. Тако је и било, хвала му, био је ипак човек.

Када сам касније одрасла, образовала се, често сам о свему размишљала. На пример, оптужују деду да је пла-

нирао да преко свог сина Богољуба, мог ујака, пребаци четника Спасоја Јеринића у Мађарску. Зар су доушници, удбаши, тужиоци и судије, били толико глупи да, рецимо, измисле Мађарску која је тада била, такође, комунистичка земља, па куда ће четник тамо?! Не, не. Били су толико бахати, могли су да пишу шта хоће, нема коме да се жалиш. У ствари, ујак Богољуб се комунистима замерио још пре рата зато што је био шофер у влади Милана Стојадиновића, па му је то била отежавајућа околност. Па онда заједничко суђење и пресуда и том човеку из Трудеља Милошу Марковићу, који чак ни по пресуди нема никакве везе са дедом Чедомиром, а и наводни четници који се помињу у пресуди су различити итд. Могло им се, играли су се мачке и миша. Онда размишљам колико је потребно имати злобе и похлепе, па да се неки блиски дедини сродници на такав начин обрачунавају са њим да би се, касније, на разне начине, домогли његове имовине.

На крају, желим да кажем и ово: Ја сам скоро сва лета проводила у Липљу код баба Зорке, све до њене смрти 1954. године. Добро се сећам кроз какве смо све недаће пролазиле. Поред моје мајке Славке која је често, пешке из Лазаревца, преко 20 километара, доносила у Липље разне намирнице, било је помоћи и добрих људи из села. У ствари, то су биле жене из комшилука које су баба Зорки увек биле при руци, а често одвајале од уста својих укућана, а доносили њој. Нека ми се опрости што сам, можда, неке заборавила, али за неке се сећам сигурно: Спасенија Павловић, па Миљана и Душанка Јованчић, онда од Гајића две јетрве, Лепосава и Јулка. Долазила је, помагала и једна племенита жена из Брајковца, Гина Петровић.

Намерно не желим да се помињу имена људи који су допринели несрећи наше куће, јер нисам оптерећена осветом, а искрено речено њихови потомци нису ништа криви, па да сада стидују.

Дедина рехабилитација ми много значи. Ми, њихови потомци, смо веома поносни на њега јер знамо да ником није ништа нажао учинио, да је чинио добро људима и да је, једноставно речено, био добар и достојанствен човек.

ЉИШКА УДБА, ЈАНКОВИЋА СУДБА

Качерско село Бранчић, после завршетка Другог светског рата и доласка комуниста на власт, било је још дуго, десетак и више година, поприште међусобних разрачунавања четника и партизана. Иначе, у целом качерском крају, нарочито у његовом доњем крају где је Бранчић, за време окупације није ни било неких запажених сукоба зараћених страна. Власт по селима су држали равногорци, утицај комуниста је био веома слаб. У том односу снага, Бранчић је био најизразитије од свих осталих села, од 150-ак кућа тек ако је свака двадесета била наклоњена комунистима.

За све време рата, од априла 1941, па све до доласка партизана септембра 1944, ниједна фамилија која је симпатисала комунисте није страдала од четничке руке. Ако је и било неких покушаја, то су спречавала, углавном, двојица Бранчићана: Вења Миливојчевић, кога су равногорци поставили за команданта села, као поштеног, разборитог, и, поврх свега, веома религиозног човека, и Боривоје Јанковић, који је, као активан равногорац, био командир чете Качерског одреда. Све у свему, у очима долазећих партизана, Бранчић је био „реакционарно“ село. Но, и поред тога, у првих пар година нове власти, није било неког већег прогона. Ту околност и погодност су понекад користила тројица „новочетника“ из суседних Мораваца: Светислав Петровић, Душан Миловановић и Милисав

Митровић, па су се ту код неких људи крили бежећи од потере. Нису ни те потере биле тако интензивне, јер су иста тројица били само дезертери са Сремског фронта, а на своју жалост и несрећу нису искористили општу амнестију која је важила за све који нису чинили злочине, што се и на њих односило.

Али, ни то „мировање" није могло дуго да траје. У јесен 1946, у октобру, нестаје Веселин Спасојевић који је одмах по доласку партизана активно стао на страну нове власти, у почетку је био и члан Месног народног одбора. Занимљиво да није било веће узбуне за несталим човеком, како од стране фамилије, тако ни од стране власти. Тек после осам дана, пронађен је убијен метком у једном сеоском потоку. Настала су привођења, хапшења, саслушања, разних претпоставки, али истрага је била без резултата. Није се тада баш много сумњало да је то дело оне тројице моравачких четника – дезертера, јер би то био њихов први злочин. Полазили су од логичне претпоставке да је њима четницима боље да „не чачкају мечку", па да их ови више јуре. Прошло је још скоро годину дана, па су и ова тројица у две одвојене акције ликвидирана од стране потере. Тада, до краја 1947, у качерском крају и није било више одметнутних четника. Али, имала је УДБА и тада пуне руке посла. Почело се увелико са „добровољним" оснивањем Сељачких радних задруга и оним злогласним принудним откупом. Пошто сељаци, нарочито они богатији, бољи домаћини, нису хтели у задругу, то им је држава нарезивала да предају више жита и кукуруза него што им је у њиви родило, да испоруче више меса него што би на ваги имало живих говеда, свиња и оваца, тражили су више вуне него што су ошишали са својих стада итд. По закону, то је све требало да спроведе Месни народни одбор, али у пракси то је радио Срески комитет и УДБА са својим ак-

тивистима по селима. Када би сељак рекао да нема више у амбару ни зрно жита ни стоке у штали, предлог УДБЕ би био: уђи у СРЗ или на робију. У тим тешким годинама за село и сељаке, дошла је 1948. и она чувена Резолуција Информбироа. Ето УДБИ још посла. Поред прогона сељака, почео је и међусобни лов на „издајнике“ из сопствених редова. То време од 1947, па до краја 1952. за УДБУ је било врућe: уништавање села и приватног сектора, чишћење сопствених редова … Можда је зато и било „заборава“ за неке појединачне случајеве. Али, 1952. почеше да пропадају Сељачке радне задруге, јењавао је и принудни откуп, ослабио је и притисак Руса и Стаљина, па је нарасла УДБА, добивши предах, могла да се окрене осталим „унутрашњим непријатељима“.

Када је већ почело да тоне у заборав убиство Веселина Спасојевића, прошло већ пуних шест година, УДБА среза љишког 23. децембра 1952. хапси 67-годишњег Станимира Јанковића, а четири дана касније и његовог нерођеног синовца, 52-годишњег Љубинка Јанковића. Држали су их одвојено у злогласном Удбином затвору у Љигу, који је за тадашње прилике „адаптиран“ од подрума куће трговца Стеве Марковића. Ћелије су биле тако адаптиране да је вода била до колена. Познати удбаш Станко Никић их је оптуживао да су њих двојица организовали и наговорили моравачке четнике да убију Веселина, наводно зато што је исти покушавао да им уђе у траг. Ни после вишедневних мучења, држања у хладној води, бескрајних саслушавања, од Љубинка нису изнудили никакво признање. Љубинка су посебно теретили за организацију убиства Веселина, јер му је то, наводно, „оставио у аманет“ рођени брат Боривоје који је, као активни равногорац, избегао већ 1945. у иностранство, и тада се већ био настанио и запослио у Енглеској. Тачније, тражили су од њега да призна да је

лично издао наређење четницима да убију Веселина. Када нису могли добити никакво признање, после три месеца тортуре, 30. марта 1953. љишка УДБА хапси 72-годишњег Драгутина Мирковића, а почетком маја и 51-годишњег Владана Сретеновића из суседног села Гукош. Сувишно је говорити како су и ову двојицу обрађивали у УДБИ, тек заказано је суђење у Окружном суду у Ваљеву за Савиндан, за 27. јануар 1954. године. Тек тада су се ова четворица међусобно нашла очи у очи пред тужиоцима, судијама, адвокатима и публиком. Доведени су били још неки сведоци које је лично из Љига у ваљевски суд довезао удбаш Станко, исти онај који их је припремио шта и како да сведоче. Још на почетку суђења, Љубинко је видео да Станко седи у публици у првом реду, па упозорава суд. Уз приговор и адвоката, председник већа судија Љубомир Протић доноси одлуку и Станко мора напоље.

Суђење је трајало два дана. Било је више него мучно. Сва четворица оптужених видно физички слаби, измучени, нарочито Станимир. Оптужене Станимира, Драгутина и Владана тужилац позива и да сведоче против Љубинка: да су њих тројица као сиромашнији, зависили од богатијег Љубинка, радили код овог у надници, па су самим тим морали да се повинују Љубинковом захтеву да спроведу четнике до Станимирове штале, а одатле да их Станимир води даље путем ка селу Дићи, где ће према „обавештењу" да наиђе Веселин Спасојевић кога ће ови, наводно, после мучења и убити.

Тужилац Момчило Јанковић чита опширно оптужницу у којој стоји мноштво разних препричавања по селу шта је ко сумњао, шта је ко коме рекао, чак и некима који више нису међу живима и слично. Када је дошло до изјава оптужених које су дали пред УДБОМ у Љигу, тужилац чита да Љубинко није ништа признао, а да су тројица

оптужених, Станимир, Драгутин и Владан све признали како је наведено у оптужници. Међутим, на суду и суочењу Драгутин и Владан категорички тврде да су све то морали да потпишу у УДБИ у Љигу јер су их подвргавали великом мучењу које нису могли више да издрже, а да сада изјављују да ништа од навода у оптужници није тачно. На ред је дошао Станимир. Једва стојећи на ногама, толико је био измучен, гледајући у под, муцајући, неповезано говори да је све што пише у оптужници тако и било. На питање председника већа да ли је у УДБИ малтретиран, тучен и наговаран да сведочи против свог синовца Љубинка, а самим тим и против себе и против Драгутина и Драгана, збуњен и неповезано Станимир каже да га у УДБИ нису ни пипнули. На суочењу Љубинко се обраћа Станимиру: „Чича, срам те било, кажеш да те нису тукли, а где ти је тај један брк, и њега су ти ишчупали!". Ређали су се и други сведоци, њих пет – шест, који су такође прошли кроз шаке Станка и његових у УДБИ и сви до једног су оповргли, односно повукли своје исказе дате у истрази и навели да су морали да потпишу све против окривљених јер су им у Љигу претили батинама, а неке су и тукли и уцењивали. На пример, једну сведокињу су уцењивали да ће њеног мужа обавестити са којим другим човеком је у интимној вези и слично.

Ако би се у овој причи наводили сви детаљи, или, пак, цела оптужница, пресуда, поготову образложење, требало би много и много страница, а не би ништа било јасније. Ипак, навешћемо један део из оптужнице, просто ради илустрације како се онда судило и поготову закључивало када сведоку веровати, а када не.

„…Постојање напред изведенога дела и кривичне одговорности оптужених за ово дело поред горњега утврђује се и исказом сведока Илић Тодосија које је на записни-

ку код опонумоћства УДБЕ да је у пролеће 1945. године дошао кући оптуженог Љубинка и да је том приликом Љубинко га питао шта ви Илићи мислите, хоћете ли ви мени помоћи да издржавам четнике.

Истина овај сведок на записнику претреса пред судом порекао је овај свој исказ и изјавио је да је тај исказ заиста и дао пред УДБОМ, да га је потписао а наводи да га је дао јер му је брат сведок Александар претио да ће бити затворен и тучен у опуномоћству.

Суд је ту околност ценио, па је нашао да овај сведок даје нетачан исказ и жели да оповргавањем свога исказа олакша опт. Љубинку, а својим држањем на претресу пред судом суд је створио уверење да се ставља потпуно у одбрану опт. Љубинка и овога брани да његова непристојност у давању исказа пред судом била очигледна.

Суд је ценио и ту околност коју сведок Тодосије је навео а исказ да је дао под претњом свог брата Александра који му је претио УДБОМ па је суд ово ценио као неверодостојно и намештено, јер сведок Александар то пориче а напротив суд се је уверио да је сведок Тодосије баш био тај који је одлазио и неосновано код УДБЕ оптуживао свога брата сведока Александра, те суд његовом исказу да се плаши УДБЕ не верује, јер је Тодосије тај који је достављао и друге опуномоћству. Да је сведок Тодосије пристрасан у давању свога исказа пред судом, да је сав исказ порекао само у циљу да олакша опт. Љубинку суд се уверио из те околности што овај сведок је наговарао сведока Загорку Спасојевић жену пок. Веселина да код УДБЕ тереги за смрт свога мужа Александра Илића а овај сведок пред судом је и то посведочио да је у лето 1951. године лично чуо свађу између свога брата сведока Александра и жене и да је чуо да је жена сведоку Александру рекла: Мислиш ако си убио Веселина да убијеш и мене и навела је да

је ово чула и сведок Гвозденија Ђурић. Међутим, сведок Гвозденија Ђурић испитана пред судом је то порекла, те суд се уверава да сведок Тодосије даје нетачан исказ.

Суд је ценио и исказ сведока Лепосаве Сајић која је пред УДБОМ посведочила да је радила у кући опт. Љубинка да је месила хлеб и да је приметила да се хлебац из куће опт. Љубинка носи и односи кући Даринке Алемпијевић и да се тамо даје четницима, али је и овај сведок свој исказ порекао пред судом, па је суд порицање исказа овога сведока такође не верује и налази да је овај сведок у истрази дао тачан исказ и да је сада мењање исказа само срачунато на то да се опт. Љубинко не терети…“

Цитати које смо навели су, очигледно, спаковани у УДБИ јер и врапци у Бранчићу су знали да је доушник био управо Александар, а не Тодосије.

Занимљиво је било и сведочење Радише Којића из Штавице, рођеног брата Загорке, супруге убијеног Веселина Спасојевића. Он је на суду сведочио да му се зет, покојни Веселин, само неколико дана пред своју погибију наводно жалио на Љубинка Јанковића да му спрема убиство. Суд исказу овог сведока даје пуно поверење. Ако се зна да је Радиша у то време био члан Партије, а био чак на функцији потпредседника Среског народног одбора за срез качерски, како му поверовати због чега то тада није пријавио органима УДБЕ да заштити зета, поготову пар дана касније када је Веселин убијен, а он као шурак био и на увиђају, а „сетио“ се тек осам година касније.

У име народа Окружни суд у Ваљеву је осудио Љубинка Јанковића на строги затвор – петнаест година, Станимира Јанковића на десет, Драгутина Мирковића на једну годину и Владана на девет месеци.

Треба рећи и то да је Љубинко од хапшења и спровођења из љишке УДБЕ, боравка у истражном затвору у

Ваљеву, па све до допремања у робијашницу Забела код Пожаревца, био у оковима на ногама. У образложењу је стајало да је он по телесној грађи један од најјачих људи у Бранчићу, да је иначе веома опасан, те да је спреман да побегне. Његови синови Вукосав, Момчило и Живомир су у Бранчићу скупили стотине потписа, неку врсту петиције да му се скину окови и да они својим потписима гарантују да Љубинко неће бежати. Ништа није помогло, окови су скинути тек у Забели, када је на снагу ступила друга врста строгоће.

Станимир Јанковић је умро на робији и тамо је и сахрањен.

У међувремену, када су Љубинко и Станимир робијали, сазнало се да је извесни Добривоје Поповић из Липља, иначе активни четник за време окупације, када је био ухваћен негде код Чачка, па је знајући да му следује смртна казна, испричао на ислеђењу и на суду да се у илегали није дружио са моравачким четницима („они су били обични дезертери“) и да је, између осталих дела која му се приписују, он лично убио Веселина Спасојевића зато што је знао да он по селима покушава да му уђе у траг. Навео је све где је то урадио и како, што се сложило са чињеницама на увиђају.

Знајући да им отац лежи невин на робији, његови синови су скупљали разне папире, изјаве, па и случај четника Поповића, те су коначно успели да Љубинко буде ослобођен. Да би суд, УДБА и доушници остали „часни“, Љубинку се није поново судило, нити је добио неко решење о невиности и грешки суда, већ је једноставно отпуштен без икаквог папира. Предвидели су му наоружаног спроводника до родног Бранчића, али је он то категорички одбио. Рекао је управнику затвора да му је доста понижавања и да кући иде као слободан човек на свој ризик и

да то није ништа према свему што је дотле преживео. Дошао је кући у марту 1958, после пет година и три месеца.

Поред свега што је претрпео, толико физичке и психичке тортуре, стрепње и неизвесности, код куће у Бранчићу види још нешто што сељака, правог домаћина убија у појам. Десет хектара најбоље земље одузето им је 1953. године по Закону о земљишном максимуму. Њему Љубинку, супрузи му Томки, тројици синова, Вукосаву, Живомиру и Момчилу, кћеркама Споменки и Надежди, одсутном брату Боривоју, снахи Милојки и синовцима Бранимиру и Станимиру оставила је држава исто толико, десет хектара, али оне најлошије земље. Кажу да је то Љубинка највише дотукло. Одмах је легао у постељу и није саставио ни три месеца од доласка са робије, умро је у јуну 1958. године.

Да се вратимо мало уназад, у то време, и да неке ствари пробамо појаснити логиком. На пример: зашто би Боривоје остављао у аманет Љубинку да убије Веселина Спасојевића, када је све учинио да му за време окупације не фали ни длака са главе?. Поготову, што су му у Србији остали да живе супруга Милојка и малолетни синови Бранимир и Станимир! Ако постоји мотив да се неко дело изврши, постоји ваља и јак мотив да се неко дело не изврши. Онда и следеће. У оптужници и образложењу пресуде стоји и „чињеница“ да је Љубинко оног дана, пар сати пре нестанка Веселина, послао свог сина Вукосава кући овог да се распита код његове супруге Загорке куда јој је муж Веселин отишао и када ће се вратити како би то био сигнал четницима где да га пресретну и киднапују. Зар би човек, иоле при памети, који, рецимо, спрема тако страшан злочин тако поступио, знајући да би истрага управо кренула у том правцу. На крају, зар Загорка да се тада „не сети“ да се ето тај и тај распитивао

о кретању Веселина, а сетила се толико година касније!? Па онда, Љубинко као ангажује три човека Станимира, Драгутина и Владана да спроведу тројицу четника до места одакле ће ови кренути у пресретање Веселина. Као да четници, ако су се већ туда врзмали, не знају сваку путању! Зар да за такву „заверу" виспрени човек какав је био Љубинко, непотребно ангажује још тројицу људи, односно да им се непотребно повери, па да ризикује да се ствар кад тад открије. Ово тим пре, што је један од тих тројице „помагача – завереника" Владан Сретеновић био познат као алкохоличар, углавном ишао од казана до казана где се пече ракија, често ту и ноћивао, беспосличио, брбљао о свему и свачему, уопште један непоуздан човек. Тог Владана, Љубинко није ни затекао када је дошао са робије. Трагично је настрадао када је тукао супругу, па га је њихова ћерка бранећи мајку убола дрвеним шиљком од чега је убрзо умро.

О овоме свему свакако, треба додати и ово: оптужени и осуђени и на робији умрли Станимир је први ухапшен, толико тучен и мучен, да је у време истраге и судског процеса био на посматрању у душевној болници у Београду. У једном психијатријском извештају стајало је да није поуздан у оно што тврди и да контрадикторно објашњава догађаје. Да, углавном, потврђује оно што му се суге-стивно поставља као питање, па такође потврђује одмах и када му се тражи да се изјасни о истој ствари, али сада као негирање претходне изјаве. Ето, то је за ондашњи суд био поуздан сведок. Сломила га УДБА, па после он сломио и себе, Драгутина и Владана, а нарочито синовца Љубинка.

Све у свему, ондашња УДБА је изгледа правила овакав распоред: прво донели одлуку да Љубинко нестане из Бранчића, да га суд осуди, онда су тражили разлог, па нашли убиство Веселина, онда ухапсили још тројицу „по-

магача“ и пронашли већи број сведока. Уз опробане методе, скрпили су „доказе“ и план им је успео. Цену су, као колатерална штета, платили Станимир, Драгутин, Владан и сведоци. Али, за УДБУ та цена није била висока, важно им је било да је уништен Љубинко Јанковић.

ЗЛОЧИН У ДУДОВИЦИ

Пре 74 године, тачније у лето 1944, три колубарска села – Дудовица, Чибутковица и Барзиловица завијена су у црно. У једној безумној акцији, кампањи паљења жита, западношумадијски партизани су једне вечери убили четрнаесторо невиних људи. О томе шта се и како догодило шапутало се деценијама, прича се преносила на млађе генерације и полако падала у заборав. Постојала је, а постоји и данас, „званична истина“ у разним сећањима – мемоарима партизана победника. И та званична сећања, писана и после више од тридесет година, врве од различитих података о дану када се све догодило, шта се догодило, о броју жртава, ко су жртве и сл. И тројица сведока – казивача који памте ову трагедију нису баш сигурни у тачан датум догађаја (што на крају и није толико битно), али у свему другом се углавном слажу.

Захваљујући Матичној служби општине Лазаревац, где се чувају црквене књиге умрлих заједничке чибутковачке парохије, поуздано се зна да се све догодило 22. јула 1944. године по старом, односно 4. августа 1944. године по новом календару.

Нека прича почне од оног што се стварно догодило и зашто се догодило и шта уопште није спорно. У току окупације, између осталих акција, партизани су имали и кампању коју су најчешће називали „ни зрно жита окупатору“. Али то нису били напади на окупационе магацине

одузетих житарица, већ паљење вршалица и пожњевене пшенице сеоских домаћина. Ко може ову сулуду идеју уопште да разуме? Шта ће после тога народ да једе? Шта ће и они, партизани, да једу јер су се такође хранили од тог народног – сељачког хлеба? Истине ради, треба рећи да окупатор, одузимајући сељацима жито, није одузимао све, остављао је довољно за исхрану породице. И на крају, у конкретном случају, у лето 1944, Немци, бар у Шумадији, нису ни мрдали из градова и варошица, нити је за њихов рачун било ко вршио реквизицију жита и стоке.

У троуглу Лазаревца, Аранђеловца и Дудовице „војна сила" су били равногорци. Да би спречили партизане да пале жита и вршалице, постављали су страже, младиће уписиване као „борце на чекању". Он су углавном били без оружја, спавали и хранили се код својих кућа, а на смену су их четници постављали да осматрају и стражаре на прилазним раскрсницама, одакле би могли да бану партизани да запале општинску архиву, пошту, вршалицу, пожњевену пшеницу…

Крајем јула и почетком августа 1944, Светислав Поломчић и Живота Ивановић из Барзиловице поставили су своју вршалицу на парни погон у Дудовици, на месту званом Вигњиште, да обављају вршидбу за „до'рану". Шта је до'рана? Они сељаци који нису имали резерве старог жита и кукуруза до нове бербе и вршидбе, пожњели би неколико ари њиве полузреле пшенице, просушили на сунцу, везали у снопове и терали на вршидбу на заједничко гумно. Онда би то овршено жито сушили на пољавама пар дана и онда млели да се до(х)ране до главне вршидбе, када је вршалица превожена од куће до куће.

Када су партизани преко својих сарадника сазнали да код вршалице нема наоружаних четника, већ само мобилисани младићи, који су у ствари били као нека врста од-

враћања од напада, извршили су препад увече, непосредно пошто је вршај за тај дан већ био заустављен. Нажалост, по обичају, увече се око вршалице скупи доста момака, просто ради дружења са онима који су тај дан стражарили у смени. Пошто су били опкољени, нико се није спасао. Отпор нису ни давали јер нису ни имали чиме. Командир им је био 23-годишњи Миливоје Чанчаревић звани Чанча из Чибутковице, једини наоружан са пиштољем, убијен, а да није успео да опали ни један метак. Рањених нити заробљених није било, њих свих четрнаесторица су били буквално стрељани. Вршалица (дреш) је запаљена, као и једна кола са снопљем Ненада Васића из Чибутковице. Тридесетогодишњи Ненад је убијен, а његова несрећа је утолико већа што једини до мрака није стигао да оврше своје снопље, већ је остао за сутрадан ујутро да буде први на реду. Убијен је и његов комшија Алекса Ивковић, стар 47 година. Остала дванаесторица су били момци између 19 и 23 године. У поменутој књизи умрлих, поред имена и презимена, стоји и „убијен од партизана". Из Чибутковице, поред поменуте тројице – Ненада, Алексе и Миливоја, убијено их је још шест: Добривоје Радосављевић, Славко Радосављевић, Живомир Радосављевић, Радивоје Таловић, Миленко Кошутић и Александар Гајић. Треба рећи да од ове деветорице страдалих Чибутковчана, двојица са краја списка нису били родом из тог села, већ из Босне и Херцеговине, Миленко Кошутић из Гацка и Александар Гајић из Бања Луке. Били су избеглице, отуда су избегли, спасили се усташког ножа. Надничили су углавном у Чибутковици, где су дан после погибије и сахрањени. Убијени из Дудовице: Миливоје Николић, као и тројица 21-годишњака, који су били јединци у оца и мајке: Радован Ивановић, Бошко Димитријевић и Божидар – Бошко Нинковић. И четрнаести убијени, Жарко Поповић из

Барзиловице, био је јединац. Жаркова несрећа је била та што је то предвече дошао у варошицу Дудовицу у дућан да нешто купи, па се узгред и он успут задржао са осталим младићима код вршалице.

У другом делу ове невеселе приче, коју „печатимо“ у пролеће 2018. године, забележена су и казивања – сведочења тројице мештана које памћење још поприлично поуздано служи и који, скоро углас, кажу да је тај догађај нешто најстрашније што су упамтили. Јован – Јова Поломчић, 79-годишњак из Барзиловице се сећа:

– Мени је тада било пет година и од тог догађаја почиње моје памћење. То се код мене толико урезало у главу као један од највећих утисака у животу. Та вршалица је била у власништву Светислава Поломчића, брата мога деде Александра. У ствари, његов је био дреш, а његов ортак је поседовао парњачу, тако су били ортаци. И мој отац Драгослав је овр'о кола снопља. Повео ме са собом јер ми деца смо много волели да се врзмамо и играмо око вршалице, а нарочито да потежемо писак на машини парњачи. Гумно у Вигњишту смо напустили можда мало више од пола сата пре напада. Сећам се, кад смо били близу куће, настала је пуцњава и на небу се одсијавала ватра. Остале су ми у памћењу очеве речи: „Изгледа изгоре чичин дреш, могли смо и ми да изгинемо“. Наредних дана старији су само о томе причали, нарочито напоминьући да су убијена и четири јединца. Касније, када сам мало одрастао, вићао сам мајке тих убијених јединаца, доживотно су носиле црне мараме. Пошто су, после неких месец и по дана од тог догађаја, коначно у наш крај дошли партизани, родбина убијених је морала да ћути и да трпи. Најчешће споменици убијенима су подизани много година касније, па се догађало да се чак и година погибије напише погрешно.

Радовин Милошевић из Чибутковице, деда од својих 93 године (рођен 1925.), познат у целом крају по томе што још има возачку дозволу и вози свог „Југа“, каже:

– Могло је и мени да се деси да у то време настрадам. Морам рећи да никада нисам био присилно мобилисан од стране четника, углавном из два разлога: прво, што ми је отац Драгомир, солунски ратник, носилац Албанске споменице и Карађорђеве звезде, био веома болешљив, па су због њега и мени локални четници гледали кроз прсте. А друго, за сваки случај, имао сам и лекарско уверење доктора Ђорђа Ковачевића из Лазаревца да сам неспособан за војску. Тај напад, то убијање невиних људи и паљење вршалице, десио се у први сумрак. Пуцњава је била пушчана и трајала је поприлично кратко. Наша кућа је одатле удаљена неких 2 километра и када се све утишало, после можда пола сата, одоздо од Дудовице је наишла група партизана. Можда их је било највише 30-ак, не више. Међу њима су биле и две женске – партизанке. Једну смо знали, била је то Рада, наша бивша учитељица, а за другу се причало да је, наводно, то била Божидарка – Кика Дамњановић, отуд од Космаја, и да је она, као, ту била главна. Застали су ту код нас на путу и Рада је затражила да јој моја мајка Љубица превије руку од ране коју је задобила од неке раније борбе, јер у нападу на вршалицу и те људе доле нико од партизани није био нити убијен нити рањен. Међу нама који су ту били, налазио се и Јеремија Чанчаревић са женом Зорком. Пошто их је познавала, партизанка, учитељица Рада, лично им је, ту пред свима, саопштила да су им убили сина Миливоја – Чанчу и још неколико „четничких зликоваца“.

Имали смо тада волове, па сам ја са запрегом отишао то вече доле и овамо у Чибутковицу довезао двојицу убијених – Чанчу и Добривоја Радосављевића. Доле на гумну

у Игњишту, био је прави хаос. Леже убијени, кукњава, долази родбина и товаре убијене на запрежна кола, одвозе их својим кућама.

Мирослав Павловић из Дудовице, крепак причљив старац, млађи од Радовина једну годину каже:

– Биле гадне, опасне године, глава није коштала ништа. Ударао свој на свога. Најмање смо имали проблема и страха од окупатора, од Немаца, многи их за све време окупације нису ни видели. Ови наши, партизани и четници, мало, мало па се међусобно убијају, а и људе у селу завађају.

И пре паљевине Поломчића дреша, проносио се глас да партизани пале жито и вршалице. Сећам се да су причали да је запаљена једна вршалица негде код Степојевца. Нама је тада кућа била горе у селу. Баш се за сутрадан припремао вршај у комшилуку са парњачом Тихомира Марјановића. Увече поче пуцњава, лети по неки светлећи метак, избија у небо пламен. Газда вршалице Тихомир виче: „Људи, дајте волове да склонимо дреш са гумна даље од крстина да не изгори све, доле су изгледа запалили Поломчића вршалицу". Срећом, горе у село нису дошли. Ја се не сећам да је неко помињао партизанку Кику Дамњановић, али се касније причало да је партизанску јединицу предводио Бора Ранилац (Душан Павловић из Раниловића код Аранђеловца). Ко ће га знати, само знам да су, веле, дошли отуд од Космаја или Букуље.

У трећем делу ове тужне приче биће интересантно видети и прочитати шта о паљењу вршалице кажу писани извори. У Библиотеци „Димитрије Туцовић" у Лазаревцу, међу завичајним записима – изворима, наводе се и партизански и четнички извори, као и сведочење мештана. „Према партизанским изворима између осталог стоји:

Једна група вршалица је била концентрисана у Колубари, у селима Чибутковици и Дудовици, и чувана од

стране четника Ивановић Богољуба званог Чокањ. Он је у Колубари био добро познат по вешалима на принципу чекрка који је употребљавао при саслушању симпатизера партизана. У склопу кампање да се спрече Немци да узму и извезу српско жито, партизани доносе одлуку да изврше напад на четничку стражу у Чибутковици, попале вршалице и ликвидирају злогласно Чокањаво гнездо.

Друга шумадијска бригада и Космајски одред су извршили ноћни покрет и по ноћи 12/13 јула стигли у Брајковац. Овде су прикупљене јединице и сачињен план за напад. По плану је предвиђено потпуно опкољавање и хватање свих четника на челу са Чокањем. Изненадим и муњевитим нападом четничке јединице су брзо разбијене. Први батаљон Бригаде, ликвидирајући стражара пред стражаром заробио је читаву стражу, а затим запалио све вршалице. Остале јединице су гониле и хватале распршене четнике. Четници су бежали према Лајковцу и тамо, налетајући на Космајски одред били убијани или хватани живи. У борби је убијено 10 четника, заробљено око 20 мобилисаних четника који су пуштени кућама и заплењено 20 пушака, један пушкомитраљез и извесна количина муниције, опреме и хране. Запаљене су четири вршалице и једна количина жита у сноповима. Овршено жито однели су власници пошто су партизани запалили књиге вршаја. Чокањ се сакрио у један бунар, па није ухваћен.

Према четничким изворима и сведочењима мештана код вршалица (била је само једна јер више није ни постојало, а не неколико како наводе партизани) се није налазила никаква четничка јединица, већ сеоска стража, коју су четници сакупили од младића из околних села који су билу уписани у четнике. Они су имали задатак да чувају вршалицу, не од Немаца, јер њих и није било у околини, већ од партизана. У овој партизанској акцији убијено је

неколико синова јединаца. Неке њихове мајке нису после овог догађаја скидале црнини све до своје смрти."

Исидор Ђуковић, пишући књиге о разним партизанским шумадијским одредима, бригадама, батаљонима, на једном месту пише такође слично.

– У то време – око 10. јула – почињао је вршај жита. Четнички командант Чибутковице Драгољуб Ивановић Чокањ прикупио је више вршалица, обезбеђивао вршидбу жита и његово испоручивање окупатору. Окружни комитет Крагујевца наредио је бригади и Космајском одреду да се пробију у Колубару, разбију четничко обезбеђење, онемогуће вршидбу жита и казне злочинца Чокања. Напад је почео у три сата из свих праваца. Изненађени четници брзо су разбијени, без озбиљног отпора. Убијено их је 10, а заробљено је 20 мобилисаних сељака који су пуштени кућама. Остали су успели да побегну. Заплењено је 20 пушака, један пушкомитраљез, нешто муниције, намирница и разне опреме. Запаљене су 4 вршалице. Жито које су четници прикупили враћено је сељацима, спаљене су књиге и друга евиденције овршеног жита.

Колико треба веровати Исидору Ђуковићу, најбоље ће читалац сам оценити из још неких података, независно од трагедије у Дудовици. Дословно цитирамо:

„Космајску чету су изненадили и опколили 12. априла у Лисовићу једна немачка јединица и припадници СДК, јачине 500-600 војника. У борби која је трајала од 15 до 18 погинуло је девет бораца, три рањеника је заробљено. Непријатељ је имао четвора кола мртвих и неколика камиона рањених".

Исидор описује и једну борбу са четницима Таковског и Рудничког корпуса у Дудовици 8. јула 1943. године и наводи:

„У борби од 12 до 20 часова убијено је 24, а рањено 6 четника, међу њима и командант Рудничког корпуса Драгиша Нинковић. Код нас само један рањен борац".

Наш саговорник Мирослав Павловић се сећа и те борбе на Закинцу, како се тај крај зове у селу.

– Кад се борба завршила четници су свратили код мог ујака Михаила Смиљанића. Јесте, видео сам лакше рањеног Нинковића и два мртва четника, рекли су да су из Таковског одреда из села Коштунићи.

О тој „великој и успешној" борби Исидор још констатује:

„Победа над четницима у Дудовици била је прва већа победа НОП у колубарском крају после 1941. године".

Познати партизан Живомир Несторовић, „Жика Даросавац", написао је књигу „Црвене стазе" и издао у Аранђеловцу 1979. године, равно 35 година од завршетка рата на шумадијским просторима, где је и сам ратовао.

За напад у Дудовици пише:

„Половином јула, први Шумадијски одред и Друга шумадијска бригада НОВ, напали су четнике у Чибутковици и Дудовици и том приликом убили петнаест, а двадесет заробили."

Паљење вршалице и злочин над недужним цивилима не помиње, сигурно не случајно. У својим „Црвеним стазама" написа Живомир и ово своје сећање, а односи се на дан 27. и 28. јуни 1944. године (Видовдан):

„Пред поноћ добили смо обавештење које је донео курир Миливоје Милићевић Колубарац, да је Друга шумадијска бригада НОВ, 27. јуна увече, разбила четнике у Дудовици недалеко од Лазаревца. Били су то делови колубарске, космајске, качерске и орашачке четничке бригаде, а међу њима и неки чланови штаба рудничког корпуса, горске гарде и врховне команде. Сакупили су се ту да би уз присуство мештана и неких глумаца и неких гостију из Београда прославили 28. јун годишњицу Косовске битке. Обавештени од чланова СК КПЈ за Срез колубарски да

четници припремају видовданску прославу у Дудовици, борци Друге шумадијске бригаде НОВ су их у сумрак, 27. јуна, напали. Изненађени нападом и његовом силином, четници нису ни дали озбиљнији ни организованији отпор, већ су нагрнули у панично бекство. Убијено их је тринаест и двадесет девет их је заробљено. Заплењена су два пушкомитраљеза, преко тридесет пушака, један пиштољ и хиљаду триста метака. Мештанима из Дудовице, гостима и глумцима из Београда говорио је о издаји и злочинима четника, о борби партизана и блискости слободе, комесар бригаде Славко Зечевић Влада".

За тај „величанствени видовдански бој", о коме радосно и поносно пише Живомир, нико нема појма, нити има назнака да се било шта слично догодило уочи и око Видовдана 1944. године, како у Дудовици, тако и у околини. У књизи има још блиставих победа. На пример, да се у Шумадији успешно ратовало и против „летећих четника". Па тако на једном месту стоји:

„За непун сат, партизани су разбили злогласну летећу четничку бригаду убице Љумовића. Погинуо је један борац и један је лакше рањен. Четника је убијено преко тридесет и тридесет девет их је заробљено".

На другом месту у истој књизи, између осталог пише и ово:

„Четници Авалског и Опленачког корпуса, гардисти Николе Калабића и Младеновачке бригаде, покушали су да опколе Другу шумадијску бригаду НОВ и Космајски партизански одред. Било их је око пет хиљада са мноштвом аутоматског оружја и довољно муниције, против пет – шест стотина партизана са далеко мање митраљеза и још мање муниције. Партизани су четничком мноштву одолевали спретношћу и храброшћу... После неколико часова борбе на живот и смрт, на друговачким косама и

долинама све се смирило. На бојишту је лежало сто два убијена четника и једанаест погинулих партизана".

И још само један „тачан" податак из књиге „Црвене стазе" Живомира Несторовића, под насловом „Ослобођење Аранђеловца" (односи се на 19. септембар 1944. године), где о губицима зараћених страна кратко каже:

„Убијено је више од пет стотина Немаца и његових слуга. Више стотина их је заробљено… Погинула су двадесет четири борца НОВ и партизана. Око шездесет их је рањено".

Из напред изнетог може се закључити да су се партизански писци – борци победници трудили да своје вођење прикажу као величанствене победе, своје губитке минимализују, а злочине које су починили покушавају да сакрију иза седам брава. Ето, на пример, о стварном догађају, о трагедији у Дудовици, о њиховом злочину, за који се непобитно зна да се догодио 4. августа 1944. године, нема нигде објављеног сећања. Тај датум у историји партизанског покрета не постоји.

Комунисти су много учинили да реконструишу историју. Партизанима, учесницима ратних догађања, било је дозвољено, чак и пожељно, да измишљају истину. Тако је било и са трагедијом у Дудовици.

Овај новинар – истраживач је почетком 2024. године, допунским читањем књиге Исидора Ђуковића, дошао до податка - у ствари једног извештаја, табеле о ратовању те јединице у лето 1944. Па тамо у једном главном извештају – табели, борбе против окупатора дошао до податка да је за непуних два месеца, убијен један Немац и 142 четника. Да ли је ово био ослободилачки или грађански рат?

У истој књизи, исти писац Исидор пориче сам себе, јер у том извештају – табели стоји да је у борби у Дудовици 27. јуна 1944. убијен један жандар и заплењена једна пушка без муниције. А пре тога тај исти Исидор је, у истој књизи описао „величанствени бој". То пише исти човек у истој књизи и то све потврђује његов рецезент, народни херој Радивоје Јовановић - Брадоња.

Овај новинар – истраживач је почетком 2024. дознао да је име једног од убијених није тачно. Није Радивоје Павловић, него Радивоје Таловић.
Такође дознаје да није 14 убијених, него 15. Петнаести је Благоје Петровић из Жупањаца, стар 30 година.
У лето 2024. дознаје да један од убијених, Миливоје Чанчаревић – Чанча. Има живог сина Милорада у Чибутковици. Посећује га кратко, сажето Милорад му каже: - Ја не памтим када ми је отац убијен. Мени је тада било три године. Када сам мало одрастао, деда Јеремија ми је испричао. Каже деда: „Милораде, теби је било три године када ти је отац убијен. Седам дана од погибије твога оца, скупио се народ да иде на гробље да се да седмица. Тебе баба Зорка држи за ручицу. Ја кадим онај народ, твоја мајка Вера излази из куће, прилази кадионици, ухвати се за срце, благо јаукну и паде. Умре од туге. Тако си ти Милораде за седам дана постао дупло сироче“. (Овде је Милорад плакао десетак минута).

Имао је деда Јеремија још једног сина, Милана, рођеног 1926. кога су га 1946. отерали у војску у кажњенички батаљон у Пожаревцу. Тамо су га кињили и мучили. Држали га ноћу у хладној води. После две године пред полазак кући, старешине су га позвале у канцеларију и питале, ко су ова тројица људи из Чибутковице? Милан је рекао да су то најближе комшије. Онда су рекли Милану: „Када си долазио у војску, дошло је писмо из Чибутковице са потписом ових тројице, где моле да све учинимо да се жив не вратиш“. Овде су се Милорад и новинар – истраживач сложили да се ова три имена не помињу, због потомака који нису ништа криви.
О пљачци за време принудног откупа, да и не говоримо. Отимали су им и задње зрно, али било је и добрих људи, па су им кришом помагали.

Али то је већ друга прича.

ДВА ЋОРКА ЗА ЂОРЂА

У априлу 2005. године, у Белановици, срео сам Душана Ђукнића из Канаде, који је био дошао у посету свом родном крају. Издвајамо неке цртице из разговора:

– У Равногорски покрет ступио сам почетком јуна 1941. године. Био сам писмен, завршио прву годину Правног факултета, па ме Миодраг Палошевић, мајор Југословенске војске, узме за писара. Тада смо били у савезу са партизанима. Држимо тако заједнички збор у Живковцима, на два стола уписујемо добровољце. Ко хоће у четнике уписујем ја, а за другим столом за партизане уписује имењак Душан Дугалић. Код мене је већа „гужва“, код имењака по неко, па смо се већ тада почели „пречати“ једни на друге. Није то био упис одмах у неку оружану формацију. Били смо ненаоружани, на локалу, на својој територији, хранили се и спавали углавном код својих кућа – „борци на чекању“.

– Некако баш тих дана, на неком заједничком састанку у Дрењини, код Никитовића кућа, партизани из својих редова издвојише једног човека, сећам се да је био у дугачким и тежаним гаћама и кошуљи. Убише га ту пред свима. Упамтио сам јер је то било прво убиство које сам гледао својим очима, паде човек у неко блато, још мрда, те још пуцаше, докусурише га. Питам имењака Дугалића: „Што убисте човека?“, а он ће: „Био са нама, па нас напустио. Тако пролазе издајници“.

Неколико дана касније, кад се већ наслућивао раскол два покрета, умало да и мени оде глава. Сећам се, био је август месец, кад је код мене вечерао са нама и мој брат од стрица Сретен, уписан у партизански покрет. Одмах после вечере рече да жури, вели да се заједно са мајком прошета, а у ствари је журио на састанак комуниста – партизана које је предводио Стеван Марковић – Стева Сингер. На том тајном састанку, Стева је изнео план да треба што пре да се ликвидирају тројица мештана, „будућих непријатеља“: Ђорђе Јевтић, предратни посланик, Божидар Ђилатовић, земљорадник, а трећи сам био ја. Срећом међу њима сам имао свог човека Живорада Симића – Сићу. Сића је чуо кад је комуниста Драган Николић питао Сретена: „Да ли ћеш обавестити брата Душана шта му се спрема?“, на шта је овај одлучно рекао да неће. Будући да нас је Живорад тајно упозорио шта нас чека, ја одмах, већ следећу ноћ, напустим Белановицу, па одем право на Равну Гору, а Ђорђе се склони у Горњу Топлицу. Божидар Ђилатовић није схватио озбиљно опасност, те је после три дана нађен убијен, дошао му Стева Сингер главе.

– Иначе, тај Сингер је био жестоки комуниста и велики пропагатор. Против мене је увек говорио да сам из породице „угњетача сиротиње“. Мени је лично једном приликом рекао: „Твој прадеда, поп Димитрије, је пљачкао народ.“ Оде, вели, код неког сиромаха у Шутце, а овај му се пожали да ништа није родило, да нема ништа за попове бисаге: „Имам само овај камен“, а поп ће сељаку: „Ако, ако, баш ми треба, имам неку бару испред куће“.

А ко је Ђорђе Јевтић, и како је и други црвени метак који му је био намењен, испао ћорак?

Рођен 1897, земљорадник из качерског села Шутци, Ђорђе је 1935. изабран за народног посланика Земљорад-

ничке странке. Кажу, умео је са људима да буде присан, да помогне кад може. Негде пред сам рат 1941, на Железничкој станици у Загребу, чекајући воз за Београд, прије му један младић представљајући се као студент и учтиво га замоли да му дâ нешто новаца, пошто му фали за возну карту. Без оклевања и пропитивања Ђорђе је момку дао тражену суму и још га частио пићем. Није то Ђорђу било први пут, било, па заборављено.

Долази рат, време окупације, Ђорђе није хтео да прије ниједној политичкој нити војној формацији мада је симпатисао Равногорски покрет.

Одлази окупатор, долазе партизани. Већ првих дана октобра 1944, Ђорђа хапси ОЗНА у Белановици. Трагајући накнадно за „доказима" о непријатељском деловању бившег посланика, због којих се тих дана губила глава, познати шеф ОЗНЕ Јелић позове у канцеларију Драгована Богдановића из Заграђа, тада пољопривредног економа у среском воћном расаднику у Белановици. У својим записима и сећањима Драгован пише:

– Улазим код Јелића, кажем добар дан, он ћути, не диже главу, гледа у фиоку и листа неке папире. Траје то десетак минута и још дуже, а Јелић, не гледајући ме, извади десном руком пиштољ, стави га на сто, а левом пружи један папир преда ме и каже: „Потпиши"! Прелетех погледом, видех написана моја изјава да знам и да потврђујем да је Ђорђе Јевтић народни непријатељ. Заљуља ми се тло под ногама кад Јелић скочи и дрекну: „Шта читаш? Потпиши, па се губи одавде!". Обли ме зној, знам ко је и какав је Јелић, причало се о њему све најгоре у Белановици, али ипак некако скупих мало снаге, па муцајући изустих: „Друже Јелићу, ја ово не могу да потпишем. Ово што овде пише није ми познато". Помера Јелић онај пиштољ по столу и љутито каже: „А не знаш, је ли, ко је Ђорђе Јевтић? А

био си овде за све време окупације у расаднику, служио си Милану Недићу и његовом министру пољопривреде Радославу Веселиновићу. Штитиш непријатеље народа!". И да сам још нешто хтео да кажем, не бих могао, од страха ми се била одузела реч, мало је фалило да се срушим на патос. Чух само кад Јелић поново цикну: „Какав си ми ти члан партије, јебо те онај ко те тамо примио, марш напоље!"

Тих дана, пре и после Драгована, кроз Јелића канцеларију прошло је доста Качераца притиснутих да потпишу, да оцрне свог земљака Ђорђа. Никад се није дознало шта је све Јелић прикупио, али је, са ко зна каквом оптужбом, Ђорђе спроведен у Београд. Већ првих дана у београдском затвору видео је Ђорђе да му се црно пише, јер се већина затвореника после саслушања не враћа у собу, већ их воде право на стрелиште. Дође и он једног дана на ред. Иследник, млад човек, узе му основне податке и нагло запита: „Да ли сте Ви, Ђорђе Јевтићу, негде пред рат били у Загребу и на железничкој станици упознали неког студента коме сте дали новац да купи карту за воз?". Ђорђе поћута, слегне раменима и рекне да се то вероватно десило, није то први пут. Устане иследник, пружи му руку и каже: „Друже Ђорђе, ја сам тај бивши студент. Имам много разлога да не поверујем у све ово што су Ваши Качерци написали против Вас".

Ђорђе никада није дознао, а није смео ни да се распитује, ко је био млади иследник, али мора да је био много јак и важан јер је „отпусница" коју је проследио у Белановицу значила живот у наредних шест година, до 1950, када је преминуо природном смрћу.

Иначе, причало се још дуго, годинама, о белановачкој ОЗНИ и њеном шефу, мучитељу Јелићу. Кажу да је имао један свој „специјалитет". Када по качерским селима

хапси „непријатеље народа“, најчешће му упрегну коња у чезу, те позади веже ухапшене. Тако они морају час да трче, час да се вуку оном брзином којој коњ каса под командом ознаша Јелића.

НЕСРЕЋНА МАЈКА ДОБРИНКА

Партизанима, односно новој власти, није било довољно што ће ликвидирати или ухватити одметнутог четника, већ су се и после, на све могуће начине, светили његовој породици.

Шта је све доживљавала Добринка Јеремић из Трбушнице код Лазаревца у време и после убиства сина Јована.

Јован, син Светолика и Добринке, се 1944. године, као осамнаестогодишњак, прикључио равногорцима. У јесен исте године, четници су се повукли са територије Качера, Оњега, Пештана и Колубаре, али је Јован остао, кријући се од нове власти. Избегавао је да се пријави јер се бојао да га победници не стрељају иако није има никакво зло дело за време четниковања. А ако би га и поштедели, знало се да ће га послати на Сремски фронт.

Скривање није трајало ни пола године, у зиму 1945. убијен је од потере у оближњем селу Липље, близу куће Данила Живановића. Командир потере наредио је Владисаву Живановићу да убијеног Јована превезе на тромеђу села Липља, Дудовице и Брајковца, на место звано Крастасте липе, где су окупљали народ да виде „зликовца". После су га превезли у центар Брајковца и ту га приказивали као ловачки трофеј. Владисав се пожалио на наредбу због лоше обуће, било је зимско доба, на шта му је командир препоручио да изује убијеног Јована. Владисав се прекрсти и каже: „Не дај, Боже, да узмем нешто са мртвог

човека!“. Када је упитао командира да ли за превоз да узме саонице или кола са четири точка, овај му каже: „ Ни једно ни друго, дражиновац то није заслужио, упрегни волове у двоколицу, нека се зликовцу вуку ноге по земљи“. После Брајковца, мртвог Јована су отерали пред ОЗНУ у Лазаревац, где су сутрадан довели његову мајку Добринку да га, „као“, препозна. Тело је било покривено шашом и само су јој дозволили да му види прамен косе, ништа више. У ствари, хтели су да јој ваде душу, јер су је одатле отерали у Брајковац, где је то вече организована игранка – прослава поводом ликвидације „четничког зликовца Јована Јеремића“.

Ојађена Добринка је касније својима причала: „Нећу да кажем криво, нису ме тукли, али су ме пљували, понижавали, изигравали, говорили разне гадости. Та затрована омладина чекала је у реду, да ми приђе, да ме вређа. А музика само тресе, игра коло и подврискују као да је свадба. Сваком је било дозвољено да ме понижава како хоће. Једна скојевка је већ била испевала песмицу. Унесе ми се у лице, па декламује: „У прозору чаша млека, то је Јови све до века.“ Најтеже ми је било када су ме увлачили у коло и терали да са њима играм. Једна партизанка ми је пред очи стављала џепни сат покојног Јове, па ме пита – „Знаш ли чије је ово?“

Породици убијеног Јована, оцу Светолику, мајци Добринки, сестри Јели, браћи Урошу и Милошу, нису дозволили да преузму мртво тело, па ни дан данас после 74 године се не зна где му је гроб. После две године, 1947. нова несрећа у кући Јеремића – умире Милош. Када су изгубили сваку наду да ће сазнати где су сахранили или бацили покојног Јована, родитељи су му у гробљу у Трбушници подигли споменик, поред гроба брата Милоша. На споменику је била и Јованова фотографија, али не задуго.

Загриженим комунистима сметао је лик мртвог Јована, светили су му се још дуго после убиства, вадили душу његовим најближима, па су му, на фотографији на споменику, неким оштрим предметом ископали очи.

СМРТ КУЛАЦИМА – ГЛАД НАРОДУ

ДОЛОВАЧКА ТРАГЕДИЈА

У време принудног откупа пољопривредних производа у Југославији, између 1946. и 1952. године, било је безброј неспоразума, мука, трагедија... Из тих тешких дана остало је упамћено да је у Долову, јужнобанатском селу крај Панчева, дошло до праве сељачке побуне против сеоске власти – „активиста", који су од домаћина одузимали краве, овце, коње и, најчешће, последње зрно жита, кукуруза, зоби... Скривено жито су активисти лако проналазили, јер су и сами, у скривању били већи махери од „кулака". И кад је „неформална" екипа сељака почела проналазити сакривено, или потурено жито код чланова партије, дошло је до експлозије гнева. И данас, већина Доловаца тврди да до трагедије не би дошло да су бар среске власти прихватиле чињеницу да њихови сеоски „активисти" кријуу жито, а другима чисте до последњег зрна.

Тог кобног дана – 27. фебруара 1947. када су у село умарширале јединице КНОЈ-а, на попришту су већ била два убијена „контрареволуционара": Арун Остојин и Стева Влајић; демолиран је био Месни одбор и Месни комитет, а неколико људи је било у бекству.

Главни актери, који су још живи, добро знају како се све одиграло, али неки од њих не желе да сада, после 42 године, о томе говоре. Скоро пола века сукобљене стране се држе на одстојању једна од друге, кад год могу гледају да се не сретну.

„Не би данас тако било да је тада победила истина", каже један „несврстани" Доловац и, не желећи да се представи, додаје: -"Кога су змије уједале, тај се и гуштера плаши!..."

Ако из наредних прича једне, друге па и „треће" стране не сазнамо баш све детаље доловачке трагедије, сигурно ћемо схватити зашто се све то десило и зашто данас неки тврде да је на тај случај само формално стављена тачка.

Миленко Попов, звани „Гоља", имао је тада 25 година, био је повереник за откуп у Долову и активни је учесник сукоба, могло би се рећи – прави човек за причу. Овај 77-годишњи говорљиви пензионер мисли да би било добро да прво, укратко, исприча своју биографију – можда ће се тако лакше схватити и његово понашање пре, тада, после, па и сада:

– Били смо сиромаси још од деде обућарског помоћника. Кад се деда „удао" у богату кућу, па се докопао фијакера и добрих коња и возикао кроз шорове, људи су са завишћу говорили: „Види голе, докопао се мираза!" И тако нам је још од деде остао шпиц намет – „Гоља". Године 1928, када је мени било шест, брату Мићи 4, сестри Дивни 2 године, а сестра Милосава још била у мајчином стомаку, отац је продао једина два ланца материне земље и отишао у Аргентину, трбухом за крухом. Од бродске карте преостало је било само 280 динара и то нам је једино остало. Живели смо код ујака у Баваништу. Отац нам је из Буенос Ајреса слао пара те смо некако живели.

– У партизане сам отишао са још 400 Доловаца седмог септембра 1944, и ратовао у Шестој војвођанској бригади по Славонији и Барањи.

– Демобилисан сам, као скојевац, у јесен 1946. Тада смо добили шест ланаца земље, одузете од богаташа. Чим сам дошао у Долово, постао сам члан Партије, секретар СКОЈ-

-а и председник омладинске организације у селу. Биле су четири ћелије са око 80 чланова Партије. Био сам члан Месног комитета и задужен за трећи рејон око формирања сељачких радних задруга. Две године – све до 1949 – био сам повереник планског обавезног откупа у Долову. Тада ме, по линији Партије, пребаце за председника Сељачке радне задруге „Мита Вукосављев" да је вадим из блата – била је на рубу пропасти. Иако нисам био пољопривредник него обућар, није марило, веле – „мораш ти као комуниста".

– Главни у селу је био секретар Месног комитета Партије друг Радослав Ракицић. Председник Месног народног одбора био је Жива Траилов. Кад сам ја био повереник, то је био најкрвавији откуп. Тад се све одузимало, почев од сламе и шапуревине (кукурузовине) до коња. Све што се могло наћи у амбару, у штали, што год је могло да роди у њиви, или да се миче, изузев кучића и мачака, све смо одузимали. Нама су активисти из Панчева – из среза, говорили да народ око Зајечара умире од глади, давали су нам и неке филмове како се народ злопати на Козари и да ми морамо и насилно одузимати људима вишкове жита да бисмо отхранили тај народ.

– Ми нисмо знали да је тада Југославија давала жито Албанији и Румунији. А и да смо знали, ми бисмо то исто тако радили као што смо радили, јер је то било животно питање за Југославију. Радило се – о бити или не бити. Говорили су нам, такође, да ако не успемо у планском откупу, да ћемо изгубити независност, да ћемо морати да се приклонимо „јал царству са качкетом, јал царству са шеширом".

– Није ни нама активистима било лако, а камоли онима којима смо одузимали „обавезу". Ја сам имао своја четири диспечара, обавезно су били чланови Партије – за

сваки рејон по један. Ја сам одговарао Месном комитету и срезу, а као повереник за пољопривреду, одређивао сам колико ће ко чега да засеје. После, кад роди, стављали смо онај квадрат од летава на усев и бројали класје и зрневље – одређивали род.

– Ко год је имао три коња, трећег смо одузимали и давали за пасивне крајеве. Није било лако, јер у селу је било доста саботера и народних непријатеља, противника комунизма, „кулака", који су скривали жито и шпекулисали њим. Вредело је жито тада као суво злато. Рецимо, за метар жита могло је да се од газда добије ланац земље, наравно, на црној берзи.

– Свако друго-треће вече држали смо састанке по рејонима и убеђивали људе. Да нисмо тако радили, политички, ко зна како би било. Долово је било најревносније село по питању обавезног откупа, ми смо били поносни на то. А радили смо право. Сваком смо узимали, без изузетка, само оно што претиче преко одређене потребе за исхрану чланова свог домаћинства. Реакционари су тада, па и дан-данас, ширили лажи да смо људима узимали све до последњег зрна. А нисмо, сем тамо где смо знали да је сакрио.

– Морам рећи и то да су и ови из среза, из Панчева, много навађивали на нас, а ми на сељаке. Једно време била је тамо нека женска, која је била толико строга и опасна да је, чини ми се, хтела да нас бије преко телефона. Кад нису долазили ови из Панчева и када нисмо одржавали политичке састанке по сеоским рејонима, ја и две службенице Месног одбора и Месног комитета, Лелица Кудрин и Ђурђевка Стојков, по целу ноћ смо правили спискове обавеза.

– У сељачким радним задругама су, углавном, били сиромаси, а неки од оних богатијих били су непријатељи, намерно су ушли само да би правили штету. Имали смо у

селу пет сељачких радних задруга. У једној од њих, звала се „Благоје Нешковић", ти саботери су тровали коње, давали су им рицинус. Кад сам ја био председник задруге, спавао сам у бразди те хватао лопове и народне непријатеље и слао их у затвор.

– Ја, као комуниста, морао сам да дајем пример како треба право да се ради. На пример, ја сам на пет ланаца лоше земље, добијене од аграра, посејао жито. Родило ми је само пет товара, колико сам имао и обавезу према држави да предам. Све сам поштено предао до последњег зрна. Мајка ми после није давала да једем, вели: „Нема хлеба, однели твоји комунисти". Јели смо кромпир и куље (качамак са вишњама). После смо се одмах уписали у радну задругу.

– Југославији је тада претио неки Андрес на западним границама, а овде је било много народних непријатеља и саботера. Конкретно овде, у Долову, нама активистима је претила највећа опасност од заосталог четника Васе Попова, команданта Јужнобанатског четничког одреда.

– Неколико активиста и одборника у овом крају изгубило је тада главу од руке четника Васе. Њему је овде у Долову била главна база, а сарадници су му били Богдан Вукосављев и Илија Албуљ. Они су по селу држали састанке и убеђивали људе да не предају жито, да нам се супротстављају.

– Тада је главна непријатељска парола и пропаганда била како ћемо побити све кулаке, наводно као што су бољшевици побили своје у Русији, да ћемо сав народ саторати у сељачке радне задруге, које ће бити исто као колхози у Совјетском Савезу, да ћемо порцију и кашику на дупе, па сви на заједнички казан.

– Сви кулаци у селу су били под њиховом – четничком контролом и утицајем, ми смо то знали. У јеку највеће ак-

ције откупа и изношења жита, два кулака – два народна непријатеља -Пера Бишић и Душа Остојин и још неки, изврше притисак и убеде секретара Месног комитета партије, Радослава Ракицића, да без нашег знања дозволи да се у селу оснује њихова дивља кулачка екипа контролора која ће да прегледа амбаре нама активистима. Тако оду прво код њега – Радослава и пронађу један скривен бокањ (дрвени суд за воду од око 150 литара) пун жита. А то је све био непријатељски план. Радослав је стално бивао по састанцима и акцијама, код куће су му остали стари отац и мати који нису ни приметили да су му они (кулаци) потурили то жито. Ишли су они у претрес још код неких комуниста, али нису ништа нашли. Код председника АФЖ-а, Маре Живанов, су прекопали амбар, али нису нашли ништа.

– То све тврди Миленко Попов „Гоља", бивши повереник планског откупа у Долову, и наставља:

– Ми смо Радослава због тога критиковали и он се на то све самокритички осврнуо, а заједнички смо констатовали да је то непријатељско – четничко масло и да се у Долову спрема устанак и контрареволуција. Позовемо на састанак оне из Панчева.

– Дођу, секретар Среског комитета, Душко Новаковић и Бата Соколовић, члан Покрајинског комитета задужен за срез Панчево. Било је то 26. фебруара 1947. године, увече. Реферишемо ми њима шта се у селу спрема, а Душко и Бата се смеју и зафркавају нас како смо се за малу ствар уплашили од кулака. Колико су неозбиљно схватили контрареволуцију нека потврди чињеница да су за време нашег реферисања њих двојица цртали неке карикатуре и добацивали један другом преко стола.

Према причању Миленка „Гоље" овако је почео и завршио „оружани устанак и контрареволуција" у Долову:

– Било је зимско време, снег, а већ од ране зоре 27. фебруара маса људи почела је да се скупља пред зградом месне власти. Ми горе, на спрату, заседамо, неки чланови Партије су били испред врата да одржавају ред. Морало је тако, јер кад је мало одмакло јутро, било је доле сигурно преко хиљаду и по људи. Деведесет посто тих људи, ако не и више, дошло је, не да протестује и напада, него да види шта ће се десити. Главне коловође су били Пера Бишић и Душа Остојин. Њих двојица су се први попели горе степеницама и оне што одржавају ред нападну дрвеним палицама. То су оне чобанске крџе – тојаге, што имају буџу на крају. Ја излетим из канцеларије, отмемо им оне мотке и стерамо их низ степенице, да се доле објаснимо. Е, тај Душа Остојин је изазвао трагедију, јер излети напоље и викне: „Људи, шта чекате, нападајте, јер мене су горе тукли!" (А нисмо га ни пипнули). Тада се она гомила људи заталаса и баш тада бану шеф Удбе из Панчева, Јова Кнез. Подиже га она маса на неки сто да им држи говор, да им, као, све ово што се дешава, објасни.

– Међутим, руља навали, скидоше га са стола и почеше туђи. Маши се Јова за пиштољ, али врага у оној гужви није ни приметио кад су га разоружали. Било је тада у маси бар још два-три пиштоља. Шеф Удбе се некако искобеља из оне гужве и отрчи право у кућу Маре Живанов, председнице АФЖ-а, код које је био претходно свратио и оставио митраљету – руску стројницу, јер је мислио да је не доноси и не изазива масу.

– За то време маса навали горе уз степенице, на спрат. Опет на челу Пера Бишић. Са њим Жива Дражилов, Ненад Јарковачки и Мита Меза. Улетеше у канцеларију и Мита мене удари крџом и на тренутак онесвести. Онда ме Пера и Ненад, крупне људине, ухвате преко паса да ме баце кроз прозор доле, међу ону разјарену масу да ме рас-

тргну. Ја сам тада мерио 92 кила, па их ухватим на трик; олабавим се па се онда нагло праћакнем те их оборим.

– Изгурамо се у ходник, настане гушање. Да сам имао пиштољ, све бих побио. На степеницама лом. Навалили ови одоздо, бију оне активисте што одржавају ред. На врата друге канцеларије навале Стева Влајић и Арун Остојин, рођени брат оног Душе што је викао маси да смо га тукли. – Тада се на вратима појави Радослав Ракицић, секретар Партије у Долову. Ја викнем: „Радославе, ово је напад, пуцај, не чекај!" Арун ухвати Радослава за косу, овај извади пиштољ и опали му право у срце. Паде Арун мртав на месту. Пошто су канцеларије повезане, на другим вратима се појави Душко Јоваков, секретар Среског комитета. На њега са пиштољем у руци навали Стева Влајић, али Душко опали овом у стомак. Смртно рањен пуцао је и Стева, али је Душко био бржи.

– Настала је таква пометња и пуцњава одоздо и одозго, да је право чудо да више нико није погинуо. Уствари, ко зна шта би даље било да шеф Удбе Јова Кнез није стигао са митраљезом и пуцао преко оне масе људи. Тада се руља разбежала, а одступили су и они главни са ходника и степеница. Остала је поломљена ограда од степеница, а било је и пуно изгубљених шубара, опанака, ципела... Срећа њихова, јер да нису одступили Јова би их све покосио следећим рафалом.

– И ја да сам тада имао при себи пиштољ, не би се то само завршило са два мртва. И мене и рањеног Стеву Влајића су однели код лекара. Мене у једну, њега у другу собу. Била су ми повређена или поломљена два-три ребра. Стева је умро за 15 минута.

– Сви главни актери напада су се разбежали. Неки су се сакрили, а неки одмах преко снега сами отишли у Панчево и предали се милицији. Знали су, ако их ми похватамо

у селу да им нема суда, да ћемо их све побити. Шеф Удбе је толико био бесан што су га разоружали да би их, да их је одмах похватао, пострељао на лицу места, као зечеве.

– За непун сат у Долово је стигла и јединица КНОЈ-а и блокирала село. Уведене су страже и патроле. Много Доловаца је већ исти дан отерано у затвор у Панчево. Невини су пуштени кућама, а коловоће су остале: Пера Бишић, Ненад Јарковачки, Душа Остојин, Жива Дражилов, Мита Меза...

– После неколико дана ухваћен је и четнички командант Васа Попов. Ја сам на суду био главни сведок. Доказали смо да је то била испланирана контрареволуција и оружана побуна са циљем обарања народне власти и преузимања исте. Све то од стране четничких елемената. Четник Васа и његов јатак Богдан Вукосављев су осуђени на смрт и стрељани, а ови други од пет до десет година робије.

– Пера Бишић и Ненад Јарковачки су осуђени највише – по десет година и издржали су све до краја. Пера је и после робије био непријатељ и дуго је имао „реп", па је стално био под контролом.

– Сви су они добили оно што су и заслужили. Једино мислим да је Арун Остојин непотребно изгубио главу. Он је био у рејонском одбору Народног фронта задужен за агитацију. Али био је Душин рођени брат, а и зет Пере Бишића – ожењен његовом сестром Иванком. Њега су завели Душа и Пера те је невин изгубио главу, а није био лош човек.

А како су прошли секретари Среског и Месног комитета партије, шеф Удбе...? Миленко каже:

– Добили су партијске опомене зато што су били благи, што нису предупредили ситуацију. Јова Кнез је критикован што није одмах пуцао него дозволио да му отму

пиштољ. Мислим, да је био премештен на неку функцију у Ковачицу. Радослав Ракицић је касније брзо напредовао, умро је недавно као пензионисани генерални директор Југословенског речног бродарства. Секретар Среског комитета, Душко Новаков, је као информбировац 1950. пребегао у Румунију и одатле преко Радио-Темишвара нападао Тита и Југославију. Касније је дошао у земљу одробијао своје ИБ опредељење и умро. Ја сам и даље био повереник откупа, руководио сељачким радним задругама, после их расформиравао. Од њих пет основали смо пољопривредно добро „Ливада", где сам био шеф машинског парка и пољопривредни техничар без школе. Од 1977. сам у пензији.

Шта данас, после скоро пола века, о свему овоме мисли Миленко:

– Сто посто смо били у праву, спасавали смо Југославију. Село Долово је ушорено, често се среће и са бившим „контрареволуционарима", па о томе Миленко каже:

– Па, рецимо, са Пером Бишићем проговорим баш кад морам, онако званично, кад се баш нема куд, али и он и ја, кад год можемо, и дан-данас се мимоилазимо.

А какво ли је Перино мишљење о свему што се десило? И ту је Миленко категоричан:

– Перу Бишића, Ненада Јарковачког и све који су још живи а били су на тој непријатељској страни, не треба ни питати ништа, нити са њима о томе разговарати. Они имају своју причу која је лажна. Ово је једина истина коју сам ја испричао, јер је то онда званично потврђено. Жалбе су одбијене.

То је све што је испричао Миленко Попов „Гоља" о доловачкој трагедији од пре 42 године. Испуњавамо дато обећање да ћемо написати баш онако како он каже да је било.

Судећи по причи и ставу Миленка „Гоље", који је задржао и до дан-данас, тада „активисти" нису бранили само свој живот, него и Југославију. И сада је Миленков став да је све било баш тако и баш зато, да „је та истина тада и званично потврђена, другу страну не треба ништа питати, нити слушати".

Неки од те „друге стране" – „контрареволуционари" Пера Бишић и Ненад Јарковачки, су и данас живи и сећају се како је то било и зашто се догодило. Међутим, баш тај „главни" бивши „кулак", Пера Бишић, не жели ни реч да проговори о свему томе.

– Било је што је било и никад да се не понови ником. Невин сам пропатио много, и тада, и још дуго после тога. Држе ме стално на црној листи. Кад је била Прва конференција несврстаних у Београду 1961, мене ставе под присмотру и у „изолацију". Таман помислим да сам скинут са црне листе, а лане, дан уочи оног митинга солидарности са Србима и Црногорцима на Косову, одржаног у Панчеву, долазе ми органи и наређују да: „Сутра не смеш мрднути из свог дворишта!" И сад ја треба да причам шта је било и како 1947. када још има глава које мисле исто као што су неке мислиле пре 40 година. Нећу да причам о томе. Желим да ме оставе с миром. Волео бих да све заборавим, али не могу јер било је много тешко.

Други „контрареволуционар" Ненад Јарковачки разуме Перу и његово ћутање, али за себе каже да се не плаши шта ће да прича. (Дао је и један поштен предлог: „Треба чути и трећу страну нарочито. Да она каже како је било и зашто.")

Укратко, ево Ненадове приче:

– У јесен 1944. отишао сам добровољно у Народноослободилачку војску – у рат. Док су трајале борбе а и после, до демобилизације 1946., политички комесари су нам

говорили како нова власт ради право и поштено. Прво, веле, полазе од себе. Аја, чим сам дошао кући, видим да нова власт у Долову прво и једино мисли на себе, а нама намеће терор. То што Миленко „Гоља" прича како су они – „активисти" прво држави предали своје обавезе у житу и стоци па после тражили од нас, јесте најчистија лаж. Знало је тада цело Долово да они крију жито, а нама обришу свако зрно. Друго, што говори да је доловачка „побуна" инспирисана четничком пропагандом и њоме вођена, јесте само зато да би оправдали себе. Јер, да је било правде, колико једно зрно, тада би на робију требало да иду, ваљда, они који су убијали људе, а не ми који смо били са убијенима и срећом остали живи.

– Није тачно да се народ искупио ненадано а организовано. Народ се постепено почео окупљати, још два-три дана раније. Два дана пред трагичне догађаје дошло је пред Месни одбор близу пет стотина људи. А морали су да се буне, јер су активисти тих дана, рецимо у Првој улици, ишли од куће до куће и чистили амбаре до дна. Своје су прескакали. Људи су протестовали и тврдили да одборници и сви остали „активисти" своје жито држе скривено. Ови ни чути, веле, то је „непријатељска пропаганда".

– Онда народ тражи да се образује неутрална комисија да изврши претрес код њих, активиста, као што то они раде код нас. Они као прихватају, али предлажу неке своје људе. Сећам се, покојни Васа Јованов каже Радославу: „Узми озбиљне људе, а не балавце!" Радослав љут пружи прст на мог оца Душу и каже:

„Може он". Мој отац не сме да се прихвати, а Радослав ће: „Ако нећеш ти, ево ови твоји двојица – Ненад и Стева, нека они буду у комисији, мајку вам кулачку!"

– Одемо одмах, из оних стопа, код Маре Живанов, председнице АФЖ-а и Лазе Тамировог и нађемо скриве-

но жито. Код њега – Радослава пронађено је, такође, на тавану стаје, у сену, пун чобањ жита – око 150 килограма.

– Тада је у тој комисији био и Славко Пешић. Други дан још већи претрес и поново се пронађе скривено жито баш код оних који су били на власти и нама одузимали. Сад су људи тражили да се призна грешка, да се изабере други Месни одбор. И ту су они видели да се народ неће умирити, па јаве да дођу они из Панчева из Комитета и Удбе. Ту им напуне главу како су им то пронађено жито наводно потурили народни непријатељи, наговорени од четника Васе. Ови „наши" су увече предлагали онима из Панчева да се ту ноћ похапсе они најгласнији, али предлог није прихваћен.

– Тог 27. фебруара 1947. стигло је пред Месни одбор Долово више од хиљаду незадовољних људи. Било је ту и жена и омладине. Они горе, на спрату, конферишу, а на врата и степенице поставили обезбеђење, не дају да неки од нас прије и каже истину. Да би некако умирио масу, шеф Удбе, Јова Бебић-Кнез се попео на сто, држи говор, прича о народним непријатељима, убеђује људе. Маса се све више узбунила, виче: „Доле они који крију жито!" Кнез опет о непријатељској пропаганди, а револтирана маса навали и свуче га са оног стола. Маши се он за пиштољ, а Стева Влајић га предухитри те му оте.

– Искобеља се шеф Удбе некако из оне гужве а нас неколико навалимо и пробијемо се на спрат. Вичемо да изађу из канцеларија, тражимо да се установи грешка и да кривци одговарају. Али они нису дали власт. Пуцали су и убили Аруна Остојина и Стеву Влајића. Ја и даље мислим да је Радослав убио обојицу. Арун је, ама баш цабе, изгубио главу. Био је миран човек и умешао се само зато да би из гужве извукао брата Душу. Признајем, да смо ја, Пера Бишић, тај Душа Остојин и Стева Влајић били најгрлатији и најдрчнији.

– После погибије ове двојице народ се разбежао кућама, а они којима је претила опасност да буду на лицу места побијени, отишли су одмах у Панчево, у милицију, да траже спас. Ја сам се крио до 2. марта и усред ноћи сам се пријавио тужилаштву.

– На суду су били главни и једини сведоци они чланови партије који су говорили да није тачно да смо пронашли код њих скривено жито. Није тачна Гољина тврдња да је на суду доказано да је та цела ствар имала везе са четницима. Кад је касније ухваћен тај Васа четник, показало се на суочењу да се не познаје ни са једним од нас, окривљених за побуну. Ипак су, помоћу њихових сведока, успели да „докажу" како је то била оружана побуна, малтене устанак, и покушај свргавања народне власти. То што смо били изабрали комисију да прегледа ко је скривао жито, на суду ништа није вредело, чак нас је и теретило. Тужилац је тврдио и суд изгледа прихватио да смо ми Радослава приморали да пристане на комисију и да истој написмено да може вршити претрес у свакој кући.

– Адвокати нису смели баш много да нас бране. Мом браниоцу су одузели право на рад. Суђење је било 24. марта 1947. и исти дан је изречена и пресуда: Првооптужени Пера Бишић осуђен је на десет година робије, од којих је издржао три. Ја, такође, на 10 (издржао 7), Жива Дражилов 8 (издржао 7), Душа Остојин 8 (7), Мита Меза 6 (3), мој отац Душа 5 (3,5). Мој отац је осуђен јер је, наводно, био један од организатора „устанка", а Мита Меза, мислим, само зато, јер је први почео да виче „Доле они који крију жито!"

– Ја се нисам жалио на пресуду. Ови други јесу, али узалуд – жалбе су им одбијене. Ја сам једва чекао да ми пресуда постане извршна, да ме воде на робију, јер смо се плашили да нас ноћу не изведу и побију па објаве да смо провалили затвор и покушали бекство.

Док смо ја и мој отац робијали, кућу су нам начисто опељешили, а брата Стеву су скоро сваку ноћ затварали и тукли, ту у затвору Месног одбора – у подруму доктора Вукашиновог. Брат се од тога разболео и умро, пре него што смо нас двојица одробијали своје.

***

Иванка Остојин је већ 42 године удовица убијеног „контрареволуционара" Аруна. Ова вредна домаћица, чије краве и башта могу да служе за пример и понос, прича са тугом:

– Мој Арун је отишао да извуче брата Душу из оне гужве, а Радослав Ракицић га је убио без речи. А дотле су били добри пријатељи – чак му је Радослав давао неке политичке књиге да чита. Мужа су ми убили, девера отерали на робију, а нас у кући опљачкали јавно и по „закону". Конфисковали су нам 60 ланаца земље, пет крава, преко две стотине оваца, 16 свиња. Не само да су покупили сав крупнији пољопривредни алат, кола, таљиге, него и све ситнице: рецимо виле и лопате. Одузели су нам шест фуруна печене цигле (60.000 комада), које смо сами испекли за кућу. Да би прехранила себе и децу, моја јетрва Мила и ја ишле смо у надницу...

***

Душан Пешић из Долова је рођен 1938. али се веома живо сећа какви су то били тешки дани од 1947. па надаље:

– Како се не би сећао. Деду Николу и оца Славка су отерали на робију, а мајка Анђа је остала са нас троје мале деце. Ја сам имао 10, једна сестрица 6, а друга 4 годиие. Деди Николи је зафалило 200 килограма жита да изнесе

за обавезу, а отац Славко се био замерио Радославу кад је био у комисији која је пронашла скривено жито код њега, код Лазе Татомировог, Миливоја Павловог... А сви су били чланови партије који су другима купили све до задњег зрна. Сећам се нама су хтели да сруше зид од амбара. Као ту смо скрили, а знали су да више нема, да смо предали све што је родило и још нешто докупили.

– Сећам се тог зимског дана кад су деда Николу, као и још доста Доловчана „кулака", убацивали у камионе. Везивали су им руке жицом као да су злочинци.

– Све их је Месни одбор оптужио да су „привредни саботери" јер, наводно, крију жито. (А довољно је било да нарежу да предаш више него што имаш, а што ти је родило, па да ти ту разлику рачунају као да си скрио.) Пре него што је кренуо камион са несрећним „житарима", мој отац Славко – дедин син, стигао је да му у камион убаци бундаш, јер се деда није био добро обукао а било је хладно. То је „казненој експедицији" било довољно да и оца вежу и убаце у камион.

– У затвору, у Панчеву, су их тукли и терали да признају да су били четници, иако су знали да то ови нису били. Док су њих двојица робијали нама су у кући све покупили: краву, јуницу, 20 оваца, све свиње... То су све радили наши људи, одавде из Долова. Рецимо, браћа Предраг и Ненад Радосављев и Илија Дугајлов, били су рођаци моје мајке, а дошли су и целу кућу нам испреметали. Сећам се добро, како су превртали кревете. На крају су пронашли и однели још 3-4 килограма кромпира, ситног као трешње, и једно 2-3 килограма „сатрице" – неке врсте ситног пасуља. Однели су нам тако и то што је имало задње да се поједе у кући. Да није било мајчиног оца и три ујака, поскапали би од глади.

***

Бора Пешић, познатији у Долову по надимку – Бора Бува, био је од 1945. до маја 1947. милиционар у Панчеву, приводио је окривљене на суђење и добро се сећа свега шта се и како дешавало тих дана:

– Био је покушај Удбе да се похапшени доловачки домаћини прикажу као активни сарадници четника Васе Попова. Та ствар, међутим, на суду, ама, баш ничим није могла да се докаже. Они и нису осуђени због извршења наводног четничког покушаја свргавања народне власти, али јесу због покушаја промене сеоске власти која се однародила од људи. Четнику Васи и његовим јатацима је било обашка суђење. То што Миленко „Гоља" прича нема никакве везе са истином.

– И мог деду Живу Пешића су прогањали због обавезе. Дао је 1950. ланац и по земље Лази Пруљи за 150 килограма жита, које је овај предао држави на наше име а да ми нисмо ни видели пшеницу.

– Тадашње сеоске, па и среске власти, су се служиле разним средствима да остваре што су наумиле. Било је много нечасних средстава. На пример, неколико дана пошто сам изашао из милиције, приметим међу доловачким активистима извесног Мирка Поп Антића како малтретира људе горе од ових наших. А само два месеца пре тога, био сам присутан када га је суд у Панчеву осудио за неко дело на четири године робије. Може се само замислити како се он понашао према „кулацима" када му је пружена шанса да може да се откупи од осуде или да добије бар неку привилегију. Чим смо се препознали, пребацили су га на други терен.

– Иначе „кулаци" су у панчевачком затвору имали гори третман од криминалаца и лопова, чак и убица... Били су затварани у затворски подрум за угаљ, а разбојници су били у собама, на спрату.

***

Поред две жртве – два „контрареволуционара" које су убили „активисти" и још неких који су умрли у затвору или нешто касније од последица батинања, у Долову је још један „кулак" изгубио живот. То је Драгомир – Драга Вујичић, за кога се и данас сумња да је сам скочио у бунар. Те јесени – 1947, Драги је било 47 а његовом сину Ненаду 22 године.

Прича Ненад:

– Оца Драгу су затварали скоро свако друго вече Обично доју тако пошто сви полежемо. Ујутру би га пуштали да дође кући. Било му је тешко да прича, а ми смо знали и на њему видели да су га мучили. Често је морао по целу ноћ да преноси џакове у магацину. Знали смо да га је највише тукао Радослав Ракицић. Кад би у ноћи почели да лупају врата, отац закука: „Јој, децо моја!" Како је то било страшно! Тешко и нама, а камоли тек њему – знао је шта га тамо чека.

– После једног таквог одвођења, ујутру се није вратио. Одем у Месни одбор да питам шта је с њим, а они мени: „Мора да ти је отац побегао, одметнуо се. Ако га не пронађете до подне, тебе ћемо да затворимо." Отац Драга, на жалост, није побегао, брзо је пронађен. Неки Сава Туле му је први угледао опанке поред школског бунара – близу магацина за жито, где су их обично злостављали. Дошла је, кобајаги нека комисија из Панчева, поставила два-три питања, тек реда ради, и констатовала да је мој отац извршио самоубиство скакањем у бунар. Чак и да је тачно да је сам скочио, то пада на њихову душу.

– Није им било доста што су нас у црно завили, него су нам после десетак дана покупили све из куће, амбара и штале. Од 90 оваца оставили су нам само две и по ћопаве. Отерали су нам дебеле свиње и све житарице, до послед-

њег зрна. Чак су нам отерали и шапуревину (кукурузовину), коју смо били спремили за циглану.

***

Те 1947. деда Миши Губаревцу је било 61, његовом сину Бранку 40, а унуку Гаври 15 година.

Гавра се својом вредноћом поново лепо скућио, образован је и речит човек:

– О нашој муци би и филм могао да се сними. Не чудим се ако неко млађи не може да поверује да је све било како је било када ми то сада причамо, јер и ја, да нисам то лично доживео, тешко би могао да појмим и схватим шта су људи радили са људима. Тај Радослав Ракицић је, заиста, био најгори мучитељ у селу. Деда Мишу су убеђивали да уђе у сељачку радну задругу. Кад су видели да неће, почели су га скоро сваку ноћ одводити на „убеђивање".

– Од напуштене швапске куће направили су милицијску станицу а од дубоког подрума затвор. Силазило се дрвеним степеницама. Понекад би намерно склонили степенице а њих у мраку гурали да падају доле и изубијају се. Како му је јаднику било када дању ради на њиви а ноћу га муче и батинају. Један од батинаша је био и Дејан Михаилов. Он је деди ишчупао цео један брк, дошао је кући сав искрвављен.

– Једне зимске ноћи упадну Радослав и његови пајташи, везаше деду жицом и одведоше га, онако у гаћама. Прво су га држали необученог у хладном подруму, па онако промрзлог изведу га право ка јарузи, иза нашег имања, дубокој десетак метара. Радослав му каже: „Ајде, матори, мајку ти јебем бандитску, стани ту на ивицу јаруге да те ликвидирам." Неколико пута је шкљоцао пиштољем и псовао што му је влажна муниција. Ујутру га пусте свог промрзлог и модрог од хладноће и батина. Деда је тада

отишао, склонио се код сестрића Драге у Мраморак да се опорави месец дана. Уместо њега, после су ноћу одводили оца Бранка, тукли га и мучили.

Бранкова супруга – Гаврина мајка, Дивна, се присећа како је и сама једне такве ноћи учествовала у „инциденту":

– Прво припуцаше пред капијом, избудише и нас и цео комшилук. Ништа необично, били смо већ навикли на све врсте тортуре. Било је њих неколико чланова партије из села, а тада их је предводио Ненад Радосављев који је као нечовек био одмах иза Радослава.

– Ударише у претрес. Били су нам одредили нарез од вагон и по жита, а предали смо вагон колико смо и имали. Ја идем напред, носим у руци упаљену лампу на петролеј, иза мене тај Ненад, па мој Бранко, па после њега они злотвори, деру се и пуцају у вис. У једном моменту Ненад се окрене па мог мужа удари пиштољем у главу те он паде као покошен. Мени се смрче пред очима, па Ненаду ону лампу о главу. Пуче лампа, букну пламен али спаси га качкет те му не ухвати косу. Умало ме тада не убише.

Гавра наставља причу:

– Држали су овде, у Месном одбору Долова, сваку ноћ најмање по 20-30 људи. Долазили су и ови из Панчева да овим нашим помогну у саслушавању и мучењу. Отац је причао како се неки удбаш, неки шмокљан, био испизмио без разлога на једног од најкрупнијих домаћина, на Румуна Јелесију Козака. Нарочито је уживао да га туче пред целим стројем затвореника. Бије га и зеза: „Мајку ти јебем кулачку, знам шта мислиш у ту твоју велику главу, да можеш заклао би ме зубима!" После у подруму Јелесије каже мом оцу: „Сестру му шмокљаву, тачно зна шта мислим!"

– Били смо у то време више гладни него сити. Отац је ишао са неким људима одавде чак у Барању, код Белог

Манастира, те отуда догонили – куповали жито да би се некако прехранили и испунили обавезу.

– Најгоре је што ти покупе све жито и стоку па у пролеће нити имаш са чиме да узореш, нити семена да посејеш. А они већ нарезују и планирају колико у јесен да предаш. После заиђу по селу па уместо жита терају људе везане један за другог, као таоце.

Дивна додаје:

– Свекра Мишу су једном приликом намерно протерали у колима поред куће да га видимо. Махао нам је јадник, онако везаних руку. У затвору, у Панчеву, су их, такође, малтретирали и свекар је ту добио воду у плућима. Осудили га били на две и по године као привредног саботера и шпекуланта и држали га још ту док пресуда не постане извршна.

– Одемо ја и Гавра да га посетимо у затвору, понесемо мало меда и јаја уместо лека кад он тамо се већ био сав надуо. Гледао нас је тако тужно, предосећао је да се више нећемо видети. Кад смо други пут отишли, они кажу да је одведен у болницу. Ми тамо, он мртав.

– Пошто је деда умро у затвору – наставља причу Гавра – одмах отерају оца Бранка. Држали су их исто у подруму за угаљ, толико пуно њих да нису могли ни да седну, ни да легну. Намерно их нису изводили у клозет, нити им давали кибле, а по неколико дана им нису давали да се чисти. Хтели су да их угуше сопственим смрадом. Мајка је молила Влајка Рајића, предратног комунисту одавде из Долова, чију смо сиротињску кућу помагали пре рата. Влајко је био поштен па је у добру вратио. Средио је некако да оца Бранка и ујка Саву Стојанова пусте из затвора. Нас двоје – мајка и ја – отишли смо у Панчево по њих. Када су их пустили, то нећемо никада заборавити – били су скроз умазани изметом као свиње.

– Одвели смо их у двориште кафане „Код Недељка" те их прали на пумпи – присећа се Дивна. – Нису их у Долову оставили на миру више од 3-4 дана, опет су их почели ноћу одводити и злостављати у подруму – затвору Месног одбора. Циљ им је био да нас прогласе за народне непријатеље и саботере и конфискују нам имање. И успели су – конфисковали су нам и имање и кућу.

– Опет замолим Влајка за помоћ. Влајко напише писмо лично Моши Пијаде и замоли га да ме прими. Моша је послушао свог старог предратног друга, примио ме, саслушао све моје муке и кратко рекао: „Иди кући, све ће бити у реду". А једино што је било „у реду", то је да је привремено обустављено исељење из куће док се не пресудимо са државом, са којом смо тада повели спор због конфискације.

А спор је трајао, веровали или не, 40 година. О томе Гавра каже:

– Нешто земље смо успели да повратимо а кућу смо, коначно, судски добили у марту 1988. године. Отац Бранко је умро лане у августу – успео је да последњих пет месеци живота проживи у својој кући. Међутим, није дочекао да се пресуди још за 80 ари плаца, око кога се још споримо. У међувремену су умрла два адвоката која су се бавила овим спором. Првих дана је то био Мита Тополовачки, који је због великог залагања за нас и сам одлежао затвор од шест месеци. Пошто је умро, предмет је преузео Милан Ћурчин. Пошто је и он умро, предмет је преузео нови бранилац – његов син Боривоје.

И још понешто што је запамтио Гавра Губеревац из Долова:

– Ишао сам у гимназију, у Панчеву, и присуствовао суђењу „контрареволуционарима" који су, наводно као четнички елементи, хтели да дижу оружани устанак у циљу промене народне власти у Долову. Сећам се, да се

тад говорило да нико није смео да сведочи нешто што би ишло у прилог окривљенима. Суд није могао то да веже за четнике, али није хтео да прихвати очигледну чињеницу да је све то био резултат гнева људи што су активисти своје жито скривали а другима практично отимали до последњег зрна. Један човек је ишао тада у затвор и на робију само зато што им је рекао: „Ви кажете да ми кријемо жито за Енглезе и Американце, а за кога га ви кријете!"

– Ја тврдим да је тада сељак у селу више гладовао, него радник у фабрици. Када сам отишао у Београд, у школу „Петар Драпшин", ухватио сам некако везу да се храним у мензи Дома синдиката, који је тада био у Немањиној улици. Било је хлеба колико хоћеш и ја сам свакодневно кришом трпао у џепове и свака два-три дана доносио кући, мојима у Долово.

***

У неким банатским селима 1946., и касније, постојале су при месним народним одборима и комисије за шверц и шпекулацију. А шверц или шпекулација је тада био ако сељак приватном лицу прода своју свињу тежу од 25 килограма. А да су комисије радиле и овако и онако, говоре и документи који се чувају у Историјском архиву у Панчеву, међу кривичним предметима.

Записник

Вођен на дан 13. XII 1946. приликом саслушања Јарковачки Лазе који је без позива дошао и изјавио следеће: Пре 8-10 дана као члан комисије за шверц имао сам задатак да заједно са Маринков Лазом и Павковић Вељом мотрим на кућу Губаревац Мише и Бранка јер је било пријављено да

ће тог јутра да изнесу дебеле свиње и да продаду на црној берзи. Ја сам са друговима и био у заседи све до 3 сата изјутра а тада сам отишао на друм за Панчево. На друму сам остао и мотрио на шверцере ако који буде наишао. Зауставио сам тога дана Стојанов Перу а Губаревце Мишу и Бранка уопште нисам видео.

Када сам се вратио кући сазнао сам да су Губаревци ипак однели 3 комада дебелих свиња на пустару Гроj. Они су прошли калдрмом и то поред Лазе Маринкова он треба да је видео на њиним колима дебеле свиње али их је намерно пропустио не учинивши ништа. Сведоци овога су Влајић Иванка и Стокић Живана.

Тада сам ја пријавио ствар секретару М.Н.О. и затражио дозволу да са Главонић Предрагом одем на пустару Гроj и да тамо испитамо случај, секретар је одобрио и ми смо следећег јутра и отишли, на пустари смо испитали раднике да ли је неко из Долова долазио са дебелим свињама и где се те свиње сада налазе, радници су нам одговорили да на пустару више пута свраћају људи са свињама и да ове свиње прима комесар пустаре и либерује их даље. Тако је било и овога пута са свињама Губареваца из Долова, они су донели 3 комада свиња од којих је једно било мало а два су била већа. Ови два комада већих пригњечили су онога малога тако да су то свињче заклали а они других два комада су Губаревци заједно са комесаром однели у Панчево а радници не знају где.

Пошто се из свега види да је овде у ствари један шверц како од стране Губаревца тако исто и од стране комесара пустаре Гроj, а друг Лаза Маринков је такође погрешио што је видевши свиње на колима ипак пропустио Губаревце да их однесу, то молим М.Н.О. Долово да по овом случају поведе истрагу и за кривце предложи казну.

Више немам шта да кажем и записник ми је прочитан, протумачен и ја га признајем као свој исказ.

Долово 13. XII. 1946.

С.Ф.С.Н.

Јарковачки Лаза
(потпис)

Записник

вођен дана 14. XII 1946. приликом саслушања Маринков Лазе, сир. земљорадника из Долова а по пријави Јарковачки Лазе је пре 10-12 дана вршећи дужност члана комисије за шверц пропустио са свињама дебелима Губаревац Мишу и Бранка да отидну за Панчево.

Упитан да ли је пропустио Губаревце и зашто је то учинио даје следећи исказ:

Поменутог дана заиста сам био на друму када су наишли Губаревци од шуме, зауставио сам их и пошто сам се уверио да на колима имају 6 комада мршавих свиња и да на ове свиње имају и пасош ја сам их тада пропустио, јер није забрањено носити мршаве свиње на продају.

Све ово догодило се изјутра око 7 сати и то на друму где је много света пролазило па међу осталима и Фука Мирослав, Влајић Иванка и Стокић Живана али и други који су сви могли да виде и Губаревце и мене. Сматрам да је јасно сваком ко нешто разуме да се шверц не пропушта пред толико сведока као што је овде био случај, и мислим да за ово не бих могао да будем узет на одговорност.

Друго немам шта да кажем, записник ми је прочитан, протумачен и ја га признајем за свој исказ.

Долово 14. XII 1946.

С.Ф.С.Н.

Маринков Лаза
(потпис)

А да су Миша и Бранко Губаревци из Долова заиста „опасни шверцери и шпекуланти" нека послужи и следећи цитирани извештај, настао неком ранијом приликом, преписан од речи до речи са свим граматичким бисерима:

МИЛИНЦИСКА СТАНИЦА

број, 1511,

Долово,
месно народном одбору,
ДОЛОВО,

достављамо вам, запљенуте свиње 2, комада од, 6 месеци мише бубуревца, и 5, комада бранко бубаревца, од 7 месеци, све свињепогноје миша бубуревац ито без пасуша и лагајући милицију на сваки начин дага пусте, истога милиција није пустила већ мује свиње одузела и то надан 6,147, и уједно достављамога на даљи поступак само једно давам скренемо пажњу исти бубраци суопасни шверцери ито још од раније,

СМРТ ФАШИЗМУ СЛОБОДА НАРОДУ,

командир милиције
(ПОТПИС НЕЧИТАК)

Листајући кривичне пресуде Среског и Окружног суда у Панчеву из 1947. види се да су се ова два правосудна органа највише бавила „шверцерима", „шпекулантима", – „привредним саботерима"... односно сељацима оптуженим за неиспоруку житарица, које су им нарезале месне власти.

Прегледајући подебели досије окривљеног Душана Симке из Долова, може се пронаћи „Уверење" које Месни народни одбор Долово шаље суду као „Предмет": Симка Душан из Долова, уверење моралног владања и имовног стања. Да Симка Душан стар 66 година из Долова судски наводно није кажњаван, иначе је шпекулант и склон

шверцу. Именовани је доста имућан, поседује сад један максимум од 35 ланаца земље и две куће."

„Уверење" је писано 9. марта 1947., под бројем 1518. У потпису „секретар Радослав Ракицић." Захваљујући, вероватно, томе као и још неким актима „Комисије за недопуштену шпекулацију и привредну саботажу" Срески суд у Панчеву је 17. 3. 1947. „због непредавања вишкова житарица и недопуштене шпекулације" осудио Симка Душана „на две године лишења слободе са принудним радом и новчано 30.000 динара". Занимљиво је да у пресуди стоји да се „у случају ненаплативости" казна од 30.000 динара замењује са 600 дана затвора.

Решавајући по жалби, Окружни суд у Панчеву је преиначио пресуду тако што је Душану додао још пола године робије и дуплирао новчану казну – уместо 30 – 60 хиљада динара, што је у случају „ненаплативости" 1.200 дана затвора т. ј. три године и четири месеца – приде уз оне „чисте" две и по.

Душан Симка, који је лишен слободе још пре суђења, шаље молбу за помиловање Президијуму Народне скупштине ФНРЈ. Уз бројне списе прилаже лекарско уверење да су му оболели: срце, плућа, јетра... Затим прилаже изјаву првоборца Драгутина Вукашиновића да је он (Душан) сарађивао са народноослободилачким покретом, и гле чуда! Нови документ М.Н.О. Долова, од 6. јуна 1947. под бројем 3743: „Уверење да је Симка Душан рођен 1882. године у Долову доброг моралног и политичког владања, судски до сада није кажњаван, за време окупације живео је у Долову, са окупатором није сарађивао, нити му је помагао." Потпис: „За секретара Павлов Миливој".

Тако је Симка Душан после 89 дана, по мишљењу истога М.Н.О. Долово (али другог секретара), морално политички подобан.

Помиловање и отпуст са робије стиже 19. јула 1947. У међувремену новчана казна од 60.000 динара је исплаћена у целости. Претпостављамо да наплата није извршена судски, јер би му за ту суму требало близу 100 грла ждребади од по пола године старости. (До ове рачунице смо дошли прегледајући списе „шпекуланта – ратара Васе Попова из Долова", коме је Срески суд због ненаплативости, „између осталог, одузео и продао двоје ждребади рачунајући по 650 динара комад". Колико је то било „по правој цени" најбоље говори комисијска процена из сличних списа из тих дана где је: „1 креветски покривач био 900 дин." „1 јорган жут са белом навлаком полован 1.500, "два креветска чаршава бела половна 2.000 динара" итд.

ЂАВОЛОВА ПЕТОРКА

Оно што се за време принудног откупа дешавало у банатском селу Козјаку превазилази машту режисера филмова страве и ужаса: терор групе „активиста" неки нису могли да преживе...

Козјак је питомо јужнобанатско село са око 400 домова, већ стотинама година настањено Србима. У мају 1946. скинути су са кућа и последњи црни барјаци за изгинулим на пољима Срема и Славоније. Сељаци вредни, дању на њиви, увече на састанцима. Неки у Партији, други у СКОЈ-у, жене у АФЖ-у, скоро сви у Народном фронту. Кући се враћају демобилисани борци и прихватају се плуга, мотике, неки и нове власти. У СКОЈ и Партију улазе и богатији сељаци. Све је пуно полета и слоге. На састанцима и зборовима се, углавном, говорило о братском Совјетском Савезу, о њиховим колхозима, које треба и они у Козјаку да оснују. Како, то тада још није нико знао, а и сељаци се нису баш много распитивали...

Али 1947. у село, на зборове, почеше да долазе активисти из Алибунара са циљем да у Козјаку оснују сељачку радну задругу. Није ишло, поготову код оних сељака са више ланаца земље. Поче се село делити. Већина неће у задругу, а мањина хоће, али не може без ових првих. Година беше неродна, а власти потпомогнуте пропагандом, да народ у градовима и радници у фабрикама гладују, поче од бољестојећих сељака одузимати пшеницу, кукуруз,

стоку, маст... Звали су то „плански откуп" или „принудни", како је више одговарало домаћинима. Кад почеше од сељака тражити да из салаша, амбара и тавана изнесу више него што имају, крену још већа деоба.

Наста расцеп међу сеоским одборницима, скојевцима, члановима Партије. Добар део њих се осетио изневереним, па су се пасивизирали. Али онај мањи део, спреман је да директиву алибунарског среза о оснивању радних задруга спроведе одмах и по сваку цену. Главна „петорка", коју су у полушали звали сеоским „политбироом", била је: Ђура Ђаков, звани Ђаво, Радислав Лалић-Штрк, Зоран Царан-Тишман, Слободан Гроздановић и Васа Бекман. Главни до краја, док и сами нису долијали, био је Ђура. Били су све и свја у Козјаку. Једино су полагали рачуна среској активисткињи Ђурђици Црвенковић, њеном мужу Пери Црвенковићу – секретару Комитета и удбашу Този. Зла чуда су правили од својих комшија, а Ђурђица је тражила још већа. И дан-данас, преко 40 година од тада, приче тих стравичних дана и година преносе се са колена на колено. Сава Лалић прича:

– Предам 40 метара жита, колико смо и оврли. Не прође дуго, усред ноћи прескочише капију и траже да изнесем још жита. Наоружани, прете. Отац Богдан пристаде да се „снађе", те одоше. Купили смо у Белој Цркви 500 кила и предали.

– После месец дана, таман дошли уморни са брања кукуруза и полегали, кад они лупају на прозор: „Богдане, ти си ухапшен!" У Месном одбору га тукао Радислав Штрк. У Удби, у Алибунару, добијао је батине пуне две недеље. Петнаести дан је добио пет година робије, издржао је две у Пожаревцу. Чим је отац отишао да робија, дођоше Радислав, Зоран и Слободан и конфисковаше скоро све: 32 ланца земље, два коња, кола, жетелицу, сејачицу, плугове,

сав пољопривредни алат. Узеше и сав кукуруз – близу два вагона. Свиње и маст су отерали још раније. Отерали су нам чак и шапуревину (комиљке), да зими немамо чиме да се грејемо.

– Тукли су још више стрица Живу и то у затвору, у суседном селу Иланци. Ја сам се тада тамо десио на саслушању, а он јадник се беше, од великих батина, онередио, па сам са себе скинуо чисте гаће и дао му.

Браћа Жива и Богдан нису више живи. Живин син, 61-годишњи Ива се сећа:

– Кад су дошли код нас – Ђура, Зоран и компанија, попели су се на таван и доле бацали кукуруз. Деда Лаза – солунски добровољац, пође горе, они гурнуше лотру те он паде и сав се изубија. Сећам се, да је Ђура Ђаво пуцао из пиштоља, горе поред деде, и пробио цреп.

– Отерали су нам сав кукуруз, две кобиле, амове, свиње – осам комада. Деда Лазу, оца Живу и мене су држали по пар дана у затвору на смену. Чим једног ујутру пусте, знај да следеће ноћи долазе по другог. Једном тако, било нас је око петнаестак ту у затвору, у Месном одбору. Држали су нас три дана у хладном подруму, босе и голе до појаса. Да би било влажније и хладније, под су стално поливали водом. Кад они улазе, ми морамо да станемо около уза зид. Иду од једног до другог, хватају за косу и главом о зид. Траже да изнесеш жито и кукуруз, а знају да немаш. Кажу: „Снађи се или уђи у задругу!" Отац је био осуђен на три године робије, а мајка Јованка шест месеци, условно. И нама су узели 32 ланца земље.

***

Ништа боље није прошла ни кућа старог деда Томе Лалића. Ангелина, супруга Томиног унука Пере, каже да ће се тих страхота сећати довека:

– Дању су држали зборове, убеђивали а још више претили. Ако нећеш у радну задругу, онда мораш да изнесеш и предаш и оно што немаш. Ако немаш, затварају и бију.

– Ноћу хајка. Дошла једном из Алибунара та проклета Ђурђица, села на таљиге па ноћу сокаком кроз село. Купи брашно, маст, вуну... Где не нађе, купи жене и бабе и трпа на таљиге. Тако покупише и свекрву Велинку. Ја плачем, кукам, вичем, а деда Тома скочи из кревета па, онако у гаћама, трк да их стигне. Ухватио снаху Велинку да је скине са кола, знао је шта је чека у Месном одбору.

– Ђурђица заустави кола и каже: „Ти, кучко, силази, а ти се матори пењи!" Изигравала је после оне бабе, жене и деду... Затварали су сву тројицу – деда Тому, свекра Драгомира, мужа ми Перу. Једном је дошао тај Ђура Ђаво са још неколицином и све нам покупио. Однесоше и два кревета, шест јастука, све ћилимове, постељину. Таљиге, фијакер и саонице везаше једно за друго и људи, одређени под кулук, одвукоше. Све, веле, за будућу радну задругу. Отерали су нам тада једину краву и теле.

– После су краву вратили, а теле појели. Нисмо имали ни хлеба ни с хлебом да једемо, а мојој кћерки Мици било тек седам месеци. Немам шта да јој дам да једе, нити ја гладна имам млека да је подојим. Ту ноћ, кад су нам покупили све, и те кревете, Ђура је све претражио и најпосле подигао малу Мицу из кревеца и испод детета пронашао и однео последњу торбицу брашна коју сам била сакрила.

– Није ни чудо што Ђура није могао лако да умре, све је, кажу, помињао неке јастуке, перје...

***

У Новом Козјаку живи 64-годишњи Миливоје Маленов, син Живе и Софије Маленов. Носи на срцу горко сећање на године принудног откупа и насилног утеривања у сељачку радну задругу.

– То су биле тешке године које се никако не могу заборавити. И не треба заборављати, не због неке освете, него чисто зато да би млађи знали какви смо ми били и какви они не смеју бити – ни најгорем непријатељу. Ја мислим, да док се ови наши доживљаји преносе с колена на колено, да се тако нешто не може више догодити.

– Нама су већ 1947. покупили све: пшеницу, кукуруз, зоб – до последњег зрна. Коње скоро да нисмо имали чиме да хранимо, па смо свако јутро нас неколико морали да их подижемо да би некако могли да устану, ходају и ору. Црknутих коња је тада било много.

– Свиње смо били дали Јани и Ђурки Берењи да их хране напола. Није вредело јер су их главни из сеоске Партије натерали да нам их врате. Да не би поцркале од глади, поклали смо их онако мршаве, нешто појели, а остало они покупили. Следеће године овршем 60 метара пшенице, они траже тачно 120. Не можемо да се „снађемо", а они воде оца Живу на саслушање и само вичу: „Изнеси!"

– Једне ноћи ето их чезом пред нашу капију. Оцу нису дали да се обуче, отерали су га онако у гаћама, право у Алибунар, у затвор. Причао је после шта су им тамо радили. Неки Ђура шантави (био је ћопав и носио штаке) ишао је испред постројених затвореника – „кулака" и сваког боксовао у стомак. Прво су их држали гладне два дана, а онда им дали јечмени хлеб од непросејаног брашна те су им оне јечмене ошље подерале језик и грло. Сутрадан су их терали да пију воду, помешану са осоком из стајског ђубрива...

– За то време, док је отац терорисан у алибунарском затвору, ови из месног одбора, опет ноћу, отерају брата Љубу. Сеоски подрум је тада био пун као дубак, па је брат од загушљивости пао у несвест. Ови други што су били с њим дизали су га увис да се освести.

– Сутрадан пусте Љубу а отерају мене. Те дане и ноћи не могу заборавити. Били су дошли неки активисти из других места, а ова наша „петорка" отишла тамо. Били су и неки милиционари из Алибунара. Мене је Марко милиционер све хватао за косу и тукао главом о зид. Стављали су ме везаног преко клупе а њих тројица седну ми на ноге. Тукли су ме песницом у главу, мени скачу варнице пред очима па се онесвестим.

Кад сам се освестио, они ме ухвате за рамена трзају и даље седе на ногама и вичу: „Вуци, кидај му кичму!" После ме изведу у двориште, командир ме постави уз неку таблу и каже: „Сад ћеш млад да умреш!" Они други ваде пиштоље а он их постројава према мени и командује „Готовс!" Чекам пуцањ, хоћу да паднем, траје то дуго као вечност, а командир командује: „Остав! Дај лопату да му после покупимо мозак!" Доносе лопату, опет пиштоље „на готовс", опет „остав" – неколико пута тако.

– Онако везаног лупише ме неколико пута о ону таблу и потераше у општински воћњак. Одрешише ме, бацише ашов преда ме и наређују да копам сам себи раку. Сав претрнуо од страха кажем да не умем, да не знам колико треба. Командир обележи, ја копам, колена клецају. Скоче на мене и почну ме онде газити псујући ми мајку кулачку. Кад су, ваљда, видели да још мало па не могу да стојим на ногама, кажу: „Губи се кући и ако неком кажеш шта смо ти радили, оде ти глава!"

– Тих дана у селу збор и сви морамо да идемо. Дошла из Алибунара Ђурђица Црвенковић, на глави јој титовка, о појасу пиштољ. Попела се на бину и држи говор. Не убеђује, него прети:

„...У Русији су убијали да би ушли у колхоз! А шта ви, другови, чланови партије у Козјаку, чекате?... Нема бољег и срећнијег новог живота док не сатремо кулаке, све до

једнога... Они су наши највећи унутрашњи непријатељи... Нема срећнијег живота док сви не уђете у сељачку радну задругу! Ако нећете у задругу и ми ћемо почети да убијамо, будите сигурни..."

– Увече, чим се смркне, ми мушкарци бежимо од куће и спавамо по сламама и пољима. Оне ноћи кад је убијен Драга Перинац нисам смео на капију него скачем преко зида. Ја одавде, а отуд наш зет Живко Лазаров из Добрице, бежи од сличног терора. Обојица побегнемо у поље. Кад неку ноћ останемо код куће, спавам у оделу, спреман да скочим и побегнем. Дању нас нису дирали.

***

Десетине старијих људи који нису могли да „изнесу" и предају држави више жита него што им је родило, толико су били злостављани и ударани да се после таквих „убеђивања" више нису ни дизали са кревета. Отимачи жита су им отимали и душу – помогли су им умрети. Међу њима су Чеда Станков, Бранко Ковачев, Миливоје Цинцар, Вељко Жарков...

Вељков син Жива каже: – Оца Вељка су толико мучили и тукли да је после тога живео само месец дана не устајући из кревета. Пљувао је крв, а лекар ми је отворено рекао да му је крај близу. Тако је и било, причао је да га је тукла позната „петорка", а највише Ђура Ђаво. Последње речи које је изговорио пре него што је испустио душу, биле су: „Јој, Ђуро, што ме уби!"

Иван Ковачев – син покојног Бранка прича:

– Мој отац Бранко је био крупан и дебео човек, имао је преко 130 кила. На њему су се страшно изживљавали сеоски активисти. Посебно су уживали да га боксују у стомак вичући: „Немаш да испуниш обавезу, а пун ти је стомак!" Затим су га обарали на под, скакали на трбух смејући се:

„Оде ти обавеза!" Плакао је, кад је дошао кући и говорио да га је срамота да прича, нама својима, шта су му све тамо радили. Једном рођаку је испричао да су му неколико пута жилетом повређивали полни орган и претили да одсеку.

– Нећу да кажем криво – наставља Иван – отац је причао да га је у тим мучењима донекле спасавао један од те чувене „петорке" – Васа Бекман. Али зато кад није било Васе, остала четворица – Ђура, Радислав, Зоран и Слободан били су прави зулумћари.

Бора, унук покојног деда Чеде Станкова, говори:

– Наша кућа није била баш богата. Нас у кући дванаесторо, а само 16 ланаца земље. Радили смо код других и наполицу. На нас су се били испизмили зато што нисмо хтели да им се придружимо у терору против оних поштених домаћина, код којих смо радили наполицу. Деда Чеди је тада било 60 година и страшно су га мучили. Везали су му руке и ноге и њега одозго за клупу, па му скакали на стомак. Нису му давали ни да кука, трпали су му крпе у уста.

– Највише се на деди иживљавао најгори међу њима – Ђура Ђаво. С опроштењем мошнице су му везивали и о њих вешали циглу. Деда је после причао да је бивало најгоре кад стигне Тоза удбаш из Алибунара. Бије Тоза, а и ови овдашњи се пред њим утркују ко ће да туче више и горе. Једанпут су му длаке на прсима палили бензином.

– Тако изубијаног и онесвешћеног нашли смо га једне вечери пред капијом. Ратинка Лалић је гледала кад су деда Чеду довукли из Месног одбора на таљигама и избацили испред капије. Није могао да преболи, вукао се јадник неко време и од тога умро – пре времена.

Колико је козјачка петорка била без милости говори и догађај који се збио ујутру, на сам дан сахране Чеде Станкова.

– Тај дан када је требало да сахранимо деда Чеду – наставља Бора даље причу – дедин син – мој отац, Драгомир оде ујутру колима по мртвачки сандук. Кад се враћао поред Месног одбора, излете Ђаво, Зоран и Радослав, свуку оца са кола и уведу унутра. Убију бога у њему... После му наређе да кад заједно изађу напоље, мора са њима да се рукује, ако неко гледа, као да ништа није било.

***

Сељаци су се опирали и плаћали данак. Неке је „појео мрак". Један од њих је и Светислав Главаш који је завршио у Забели код Пожаревца. Његов син Никола, звани „Ћета", се добро сећа тих времена.

– Отац Светислав је био солунски добровољац, а ја добровољац Фрушкогорског одреда. Демобилисан сам у јесен 1946. Тада је у селу секретар партије био Ђура „Ђаво". Кад су видели да нико од виђенијих домаћина неће у сељачку радну задругу, почели су да купе све редом: жито, кукуруз, брашно, свиње, маст... Кад све тако покупе, онда више не претресају куће, стаје и амбаре, већ траже да се изнесе још. Пошто нема, домаћине, а често и остале укућане, чак и жене, воде у затвор – у Месни одбор или у Алибунар. Знам да смо ми 1947. дали волове и нове таљиге у Дебељачи за 500 килограма жита.

– Чим смо то предали, није прошло ни седам-осам дана, узеше нам све што је остало. Не сећам се свега, али знам да су покупили сву маст, отерали пет крмача, краву, остали нам само коњи. Оца Светислава затворе у Месни одбор и по мене дођу. Отац у подруму, а мене држе у једној шупи. У току ноћи ме уведу у канцеларију а тамо оца везали преко оборене столице, двојица му седе на грудима два на ногама. Бију га – „Ђаво" и остали. Ја плачем. Пусте оца а мене изударају и оставе.

– Сутрадан празник (Цвети), народ иде из цркве а они мене ставе на кочије сеоског „форшпана" Љубе Путника па на збор. Стојим везан на колима, около народ, а они држе збор – убеђују, прете са мном као примером.

– После су мене и оца терали у апс, у Алибунар. И мене је тамо тукао Ђура „Шантави". Био је ћопав па ме је тукао штаком. Отац Светислав је био везан у самици, бос на поквашеном бетону, а ја сам био у једној великој сали – нас преко осамдесет. Осуде оца на шест месеци и отерају у Сремску Митровицу. Ја сам своје одлежао у Новом Саду. Дошли смо обојица кући за славу – Светог Николу. И даље су нас, скоро сваку ноћ, водили у Месни одбор и малтретирали.

– Почетком 1948. Никола Писаров, Пера Лалић и ја побегнемо у Београд. Њих двојица се врате у село у августу, а мене ухвате у Земуну, где сам се био запослио, и спроведу у Алибунар. Ту су ме „сређивали" 14 дана па пустили кући.

Једно вече лупа на прозор мој друг и имењак Никола Писаров зове ме на весеље – оженио се тада Златинком Диклић. Тамо на весеље бануше у неко доба ови из „петорке" – Слободан, Зоран и „Штрк" и испитују ме где сам наводно био те ноћи јер је, веле, „малочас убијен Драга Перинац". Касније се испоставило да су га они убили, али су, изгледа, имали намеру да тај злочин мени наместе и потуре. Колико се зна, нико тада није никога испитивао – саслушавао око тог убиства. Мене је спасила имењакова свадба.

– У пролеће 1949. осуде оца Светислава на три године робије зато што није могао да изнесе и преда жита више него што је родило. Спроведу га у Забелу код Пожаревца, где је тада било скупље прасе или коњ од човека. За две године само су ми једном дозволили да видим оца и то са

растојања од пет метара – између нас стражар. Тада ми је рекао: „Продај све што имаш, само ме одавде извуци!"

– Кад сам отишао други пут, хладно нам саопштише да више не долазимо, да наши више нису живи. Настаде плач и кукњава, а они вичу на нас што „правимо узбуну". Донесоше ми очево одело, сво искрвављено. Шта су хтели са тим што су ми дали одело које оптужује, не знам, али знам да тадашњи а и каснији захтеви и молбе да дознам како ми је отац скончао, нису успели. И дан-данас не знам где је сахрањен.

***

Када се од 1947. до 1949. сеоска власт у Новом Козјаку потпуно одметнула од народа, неколико чланова партије, скојеваца одборника осетило се изневереним, па се и они „одметну" – али од такве политике. Неки су остали у организацијама, али пасивно, неки су се ишчлањивали, неке је „петорка" најурила, неки су се отворено супротстављали прогону невиних сељака. Нека неки од њих буду и поменути: Жива Батин, Жива Гајгер, Бога Сукалин, Сава Лалић, Љуба Писаров, „Чонка" Николић, Никола Живков... Међу њима је био и Михаило – Миша Тома солунски добровољац – отац Мила Томе, чувеног бомбаша са сремског фронта. Миши је тада било преко 50 година и био је одборник. У једној акцији „изношења" жита, када се ишло колоном тањига од капије до капије, Миши западне трећи сокак. Кад је видео да „активисти" отимају и задње зрно, одбио је да у томе учествује. „Активисти" зауставе акцију у трећем сокаку, па право пред Мишину кућу. „Почисте" амбар, таван, сандуке са брашном, узму четири свиње (оставе само једну), 25 оваца, једну краву, два коња и двоја кола.

Деда Миша није жив, али се тих злих дана добро сећају његови – син Живко и снаха Живанка: – Ишли смо чак

у Белу Цркву, куповали жито да се прехранимо, – каже Живко, а Живанка додаје: – У почетку смо се надали да ће донекле да нас спаси моја јетрва Зора, којој је Ђаво био ујак. Молила је и још више клела свог ујака. „Успела" је само утолико што свекра Мишу нису више затварали овде у Козјаку, него су га водили у Иланцу и Алибунар.

Живков и Живанкин син Миодраг, сада инжењер у Панчеву, живо се сећа дединих мука:

– Имао сам тада осам година и добро ми је све урезано у памћење. Заједно сам са бабом Мацом ишао у Иланцу, носили смо деди јело. Видели смо се само на минут-два, и сећам се када је казао: „Не дају нам никакво јело, само неку слану смрдљиву воду." (Можда је то била вода помешана са осоком из стајског ђубрета о чему су други затвореници причали!) Једном је плакао од муке и беса и викао: „Не могу више да трпим, идем да убијем Ђурђицу Црвенковић! Она њена банда ме тукла и мучила, а она мени чупала бркове! Зар сам се ја зато борио као добровољац, солунац, за Југославију... И наш Мила на сремском фронту за ову нову државу?!" Баба Маца се обавила око њега и моли га да се смири и вели: „Видиш ли да имаш децу, и нас ће после све побити!" Плачем и ја, помажем баби, молим деду, он се отима од нас и сећам се баба му поцепа кошуљу. Деда Миша се мало стиша и смири, али смо после сви у кући горко плакали.

Живко Тома додаје: – Зла је била та Ђурђица а и њен муж Пера, ваљда је тада био секретар партије у срезу. Знао је и он да удари човека. Покојни Жива Богосављев је причао како се Пера над њим иживљавао: „Пита ме: знаш ли ти шта ми стварамо, а ја му одговорим – комунизам. – Е, није комунизам, него социјализам – па шљас шамаром. То је, ваљда, исто, кажем ја, а Пера ће: – Е, није исто. – Па опет – шамар."

– Ђурђице, Пере, Тозе, Ђуре и компаније, а и сигурне робије оца Мише, ослободили смо се тек онда када смо ушли у другу „окупацију”, у сељачку радну задругу „Нови живот”. Иако је управник задруге био баш „Ђаво”, нису нас више малтретирали нити терали да изнесемо оно што немамо, али је сељачка радна задруга била сељачка пропаст друге врсте. Ми смо скоро све дали у задругу: 36 ланаца земље, четири коња, двоја кола, плугове, дрљаче... Дању радимо свако са својим коњима, а увече туђи коњи у мојој штали, а моји код Живе Богосављевог. Веле, ако не би било тако, свако би боље хранио своје коње. А чиме да их хранимо кад је пре тога све било одузето – и жито и кукуруз и зоб! Коње смо ујутру дизали рукама да би могли да устану. Сваки дан су сеоски „стрвинари” Тривун и Бранко на коњском гробљу затрпавали по два до три коња. Наша СРЗ „Бољи живот” је куповала тулузину из Падина од приватника, те смо њом хранили коње. Идуће године смо направили велику задружну шталу, али смо још више довлачили тулузине. Мислим да је те године много поцркало коња. И много младих побегло из села у град да се више никад не врате.

Живанка је такође радила у СРЗ „Бољи живот” и борила се да заради „трудодане”.

– Радили смо по бригадама. Бригадири су нам били, углавном, највећи нерадници у селу. Ми жене окопавамо кукуруз, немамо вољу за рад, па се само гуркамо и вичемо: „Вуци црно на зелено!” што значи – не сеци траву него је земљом затрпавај, да не види бригадир. У јесен кад беремо кукурузе, па кад увече пођемо кући, све крадемо покоји клип те понесемо. Била нам је мирна савест јер смо углавном „крале” са „нашег”.

– Тада је био главни циљ да цело село уђе у радне задруге. У Повом Козјаку су биле две радне задруге – „Бољи

живот" и „Борац". При крају је основана и трећа где су коначно ушли и сви остали сељаци. То је била нека задруга трећег типа – ниси морао све да уносиш. И то је била пропаст, али ко те пита, важно је да су „активисти" испунили план сто посто. Тада је престао терор над селом, али смо остали без свиња, коња, жита, алата... Кад су се сељачке радне задруге расформиране, ја сам назад добио мање од половине оног што сам унео – каже Живко.

Причу наставља Миодраг Тома:

– Није у Козјаку нестајао само иметак, настајали су и људи. Рецимо, три-четири године се није знало где је деда Пера Лалић. Касније се открило да га је убила „петорка" и тајно сахранила на „коњском гробљу". Испоставило се после да су они убили и Драгу Перинца. И дан-данас се не зна шта је са гробарима „коњског гробља" – Тривуном и његовим сином Бранком, који су изгледа више знали него што су смели. У селу је тада нестао и четврти човек – млади партијац Илија Николић.

– Негде, ваљда, 1952. малко закаснела правда стигла је и козјачку „петорку". Ђура „Ђаво" је осуђен на 15 година робије. Умро је пре две године, а да му нико није био на сахрани. Зоран Царан, осуђен 12 година, умро у Панчеву напуштен од свих, сахранила га општина. Слободан Гроздановић осуђен осам година, касније полудео и обесио се у Вршцу. Радислав Лалић – Штрк осуђен седам година, није више међу живима. Васа Бекман, за кога многи овде тврде да је ипак био најбољи од најгорих, осуђен је на седам година и једини је од њих жив.

***

Поштујући жељу једног од оних изневерених чланова партије, који су се већ 1947. супротстављали стаљинистичким методама терора над сељацима у Козјаку, човека који је разоткрио убице, сакрићемо му право име и дати

друго – „Бата". Елем, због тога човека је „петорка" једном инсценирала кафанску тучу и пуцњаву, у којој је „Бату" требало да погоди „случајно залутали" метак. Обазриви „Бата" је пре „грешке" искочио из кафане, клонећи се убудуће самоће и мрачних места. После оних тајанствених нестанака и село је стрепело за „Бату". Он данас живи подаље од Баната и прича:

– Ђурђица ми је лично 1950. одузела пиштољ. Вели, сумњив си, слабо се уклапаш у борбу против кулака... твоје држање везујемо за Информбиро. Као нормалан човек, морао сам да се дистанцирам од поступака тих „наших" нељуди из Козјака а и удбаша Тозе, Пере и Ђурђице Црвенковић из Алибунара. Њихове нељудске поступке народ неће лако заборавити.

– Студирао сам у Београду и понекад долазио у Козјак, али се клонио ових петоро. Али једне ноћи бану ми изненада поднапит Зоран Царан. Видим нешто се ломи у њему и каже: „Знаш ли да смо ми убили Перу Лалића и Драгу Перинца! Ја сам убио Перу, а Драгу је убио Слободан. Учествовали су Бекман и "Штрк". Ђура је све организовао заједно са овима из Алибунара... Ја не могу више да кријем, хоћу да полудим. Слободан је почео ноћу да халуцинира... Ови моји другари осетили – боје се да се не одам, па ме прате, хоће и мене да убију... Гарантујем да је сада „Штрк" ту негде у мраку прате мене, а и тебе... „И, заиста, Радислав "Штрк" је тада био иза дуда, са пиштољем.

– До јутра се некако ослободим Зорана и одмах одем у Алибунар – у комитет код Пере Црвенковића, и све испричам. Он само пребледе и каже: „Пази шта говориш!" То је био цео разговор. Почео сам још више да се чувам да не налетим на замку, али су се и они малко примирили. Осетило се већ да ће све радне задруге да крахирају, али, ипак, најпре им је било да се не сазна за злочине.

– Прође неко време и ја обавестим о свему Покрајински комитет у Новом Саду. Не знам да ли због моје пријаве, али после неког времена покрајински органи су ухапсили сву петорицу – завршава „Бата" своју причу.

На суђењу у Панчеву, сем Ђуре „Ђавола", остала четворица су доказивала да су организатори убиства били Ђурђица и Тоза. Суд и тужилац нису нашли за сходно да Тозу позову ни као сведока. Без обзира што су сва четворица категорички тврдила да су план за убиство Драге Перинца лично направили Тоза и „Ђаво" и да су њих двојица за време убиства остала код Ђурине куће.

Перинац је живео сам, а њих четворица су се распоредила на прозоре и врата, па кад га викну, где се појави тај пуца. Појавио се јадник на вратима где је био Слободан Гроздановић. Кад је заустио да пита што га зову, Слободан му је пуцао директно у уста. У Козјаку кажу да је Драга изгубио живот само зато што је гласно критиковао „активисте" и њихове методе.

Перу Лалића – „кулака" сачекали су у кукурузу када се враћао из села Добрице и убили. По једној верзији нису хтели да га убију, али су му, тукући га, избили око, па су решили да га Зоран Царан докрајчи. Тајно су га „сахранили" на „коњском гробљу".

То, међутим, није могло тачно да се утврди, јер је „коњско гробље" поливено бензином и запаљено. Тужилац и суд нису узимали у обзир што су после тог злочина и „кремирања" заувек нестали гробари „коњског гробља" Тривун и његов син Бранко. Стекао се утисак да су поверовали „сведоку" Ђурђици да она о свим овим злочинима „нема појма", да је познавала само Ђуру, а ову четворицу „тек из виђења".

Једини живи члан „петорке" – Васа Бекман до сада није хтео да прича о својим „активностима". Сада је про-

говорио, али углавном криви друге. За себе каже да није крив или бар да је крив најмање.

– Ја сам спасаво кога сам год могао. И дан-данас тврдим да су главни кривци, за све што се тих година догодило у Козјаку, Тоза, Ђурђица, њен тадашњи муж Пера и Ђура Ђаво. Тоза и Ђура су нам после убиства Драге Перинца претили, да ако се само посумња да смо то ми урадили, да ћемо и ми бити ликвидирани. За убиство Пере Лалића нисам знао ништа, а „Ђаво" ме је убеђивао да је Пера побегао у иностранство.

Тако прича Васа Бекман. У истом стилу прича причу о нестанку „стрвинара" Тривуна и Бранка.

– Није тачно да се Тривуну и Бранку нешто десило. Када сам 1950. ишао из Локве у Јаношик да издајем личне карте, наиђем у пољу на Тривуна са троје деце. Рекао ми је да иде према граници, хоће да побегне у Румунију. Преклињао је да га не одам. (Зашто је Тривун рекао куда иде, Васа није умео да објасни). – Дао сам Тривуну хлеба и сланине и он је отишао. Касније је преко границе побегао и Бранко. Вињали су људи касније обојицу у Румунији. Тривун је умро а Бранко је још жив. (Који су то људи „вињали" Тривуна и Бранка у Румунији, зашто су „побегли" и откуд зна да је Тривун умро, Васа није могао да каже).

Наставља даље:

– Лаж је да су њих двојица (Тривун и Бранко) знали за леш Пере Лалића у „коњском гробљу"! Али, ко зна, можда и јесу! То што се прича да смо ми дали задатак Илији Николићу да убије браћу Лалић а да им је он рекао да се склоне, је лаж. Такође, да смо ми после наредили „Прцуљу" (Драги Константинову) да убије Илију и да су се они наводно договорили да одглуме стрељање, и да је због тога Илија побегао ван земље, исто је чиста тадашња реакционарска пропаганда.

– Признајем да смо тада били у великој заблуди. Стално су нам пунили главу да је Русија процветала од када су им сељаци сатерани у колхозе, да између нас, Румуније, Бугарске, Албаније и Совјетског Савеза неће бити граница – биће, веле, све једна држава – федерација... Био сам некад сиромах, ја и мој отац... Све што смо радили, то око откупа и оснивања радних задруга, било је корисно за државу – ја се не кајем.

***

После нестанка Пере Лалића – када се још није знало да је мучки убијен, тајанственог нестанка Тривуна и Бранка, убиства Драге Перинца, негде пред крај 1948. у Новом Козјаку нови шок – нестаје млади члан партије Илија Николић. Илији је, кад је нестао, било 23 године, а требало је да прође још толико – до 1971. – па да се о њему чује глас и то случајно. У једној берберници, у Вршцу, неки Банаћанин, дугогодишњи емигрант у Румунији, причао је да у околини Букурешта живи извесни Илија Николић. У берберници се десио и Братушка Диклић из Козјака и одмах је од овога узео адресу и повезао га са Илијиним сестрама. Већ после неколико дана у потрагу у Румунију се упутило петоро најближе Илијине родбине. Нашли су га. И данас 1989. не желе да се зна његова тачна адреса.

Илијина млађа сестра Маца, кроз плач прича:

– Нашле смо нашег Илију. Оженио се Румунком Емилијом и изродио троје деце и дао им наша имена: Сима, Жива, а кћери је дао име наше мајке, Лепосава. Унучад му имају румунска имена. Једва смо се споразумевали јер је Илија скоро заборавио наш језик. Страшно је пропатио, а, мислим, да и дан-данас пати због свега што му се догодило.

Испричао је Илија сестрама цео догађај те 1948. а било је овако:

На ужем партијском састанку у Козјаку одлучено је да треба убити бившег трговца Мишу Лалића и његовог брата Филипа, бившег бележника. Одредили су да то изврши Илија (који је својевремено радио код Мише), али у тајности. Илија је знао шта га чека ако ово не изврши, па се одлучио да ствара услове да то не може да учини. Обавестио је и Мишу и Филипа, па су се ови склањали самоће и мрака.

Кад је „петорка" најзад схватила да је Илија одао тајну браћи Лалић, одлуче да њега убију. Тај задатак је добио Драга Константиновић, звани „Прцуљ". Овог пута задатак је био прецизан: неће бити мучко убиство него стрељање у „Бикарници" – сеоској штали, где су се некад гајили расни бикови, и то непосредно после једног партијског састанка. Чак је био одређен и Милијан Николић, који ће убијеног да превезе до скровитог места за „сахрану". Све је било као у режираном трилеру, јер сада „Прцуљ" и Милијан одају тајну Илији. Пошто су претпоставили да ће „петорка" из мрака надгледати извршење, договоре се те Илија на Драгин пуцањ падне. После „мртвог" Илију завију у ћебе, натоваре на кола и Милијан га отера у мрак.

„Прцуљ" му је поклонио живот, а Милијан нови сако и шешир. Илија је њима заузврат дао заклетву да ће побећи, да га нико никада не нађе. Тако је и било. Исту ноћ је отишао код једног свог саборца у Стари Лец, који му је дао балон бензина те је Илија сипао иза себе да га граничарски пси не би осујетили. Румуни га нису вратили, јер смо тада са њима били у свађи због Информбироа. О времену до добијања азила и запослења у једној фабрици близу Букурешта, Илија није желео да говори.

ЧИСТИЛИ РЕДОВЕ – МОРИЛИ ДРУГОВЕ

УДРИ ПО ЈАУКУ

Љубомир Љубо Микић родио се пре 76 година у селу Сировцу, срез Шавник, у Црној Гори. Носилац је Споменице 1941ч ратни војни инвалид, ражаловани пуковник Југословенске армије... Те 1990. године, у Београду, на Бановом брду, проживљава болешљиво своје пензионерске дане и присећа се свог животног пута. Љубов живот је, вели, био пун јада, глади, крви, смрти, разочарења, недостигнутих идеала, понора, жеља да се чојством досегне истина, не ради освете него зарад млађих поколења којима жели да се уче на несрећи и крвавој историји која је прошла, а не на сопственом искуству.

Слушајући ову исповест и прелиставајући несређене списе за будућу књигу коју Љубо Микић пише о себи и животу кроз који је прошао, човеку се намеће мисао да један људски створ може да буде дрво чудновато – како оно највероватније, тако и оно најтрулије – да је један човек од другог као небо и земља.

Те 1951, на жалост, не једине сулуде године на овим нашим уклетим просторима, један ванредни теретни воз теглио је од Београда према мору. У фургонима није била стока већ људи, такозвани ибеовци, и (не)људи – њихови спроводници. У једном од тих сточних вагона, међу двадесетак несрећника је и Љубо Микић, његов рођени брат Миле и комшија из родног села Божо Ашанин. Као и осталима, везане им руке позади, оборени леже потр-

бушке док на сваком од њих седе, као на клупици, по два припадника Удбе и Народне милиције. Који несрећник закука од муке и тешкоће, добија ударац по глави, нос му се сударa са тврдим, прљавим и крвавим даскама од вагона. Тако два дана и две ноћи. Ако примете да неки од ових мученика не може више да издржи, хоће да им издахне, спроводници устану, протегну ноге, па опет на човека као на клупу. Воде им нису давали, а оно мало хлеба што би им дали, стављали би им пред уста да једу као пси везани на ланцу.

У тим тренуцима дугим као вечност, Љубо и остали осуђеници нису ни могли размишљати о својој прошлости, породицама, кривицама, заблудама... јер, сваки секунд, сваки трен, био је напор да се не умре, са истовременом жељом да се испусти душа, да се прекрате муке. На понеким успутним станицама неко је споља отварао врата фургона и спроводници су на смену ишли да се празне док су се осуђеници углавном надимали.

У Ријеци, ваљда, то Љубо ни дан-данас тачно не зна, у току ноћи су их истерали из вагона и, тукући, потерали преко колосека ка мору. Дочекао их је злогласни брод „Пунат". Љубо је схватио да су их дотерали на оно пусто острво о коме је слушао док је био под истрагом. Овако се сећа Љубо:

– Са палубе су нас једноставно бацали у утробу брода. Ноћ, а ми се, везани по двојица један за другог, примичемо отвору одакле се чује падање, јауци, ропац. Божо Ашанин и ја смо били везани заједно. Не знам, не могу да се сетим, да ли сам тада последњи пут видео свог брата Мила, или је то било још у фургону. Полетех и ја у мрак, у људе који нису стигли да се склоне и устану, бачени испред нас. Највероватније да сам пао, то ми је тада а и сада осећај, на трбухе других људи. Зачули су се јауци, можда

сам тада неким несрећницима поломио ноге, руке, кичму или врат. Осетио сам туђу крв. Инстинктивно сам успео да се склоним да они следећи не падну на мене.

На поду брода смо лежали као лешеви, а наши спроводници су по нама газили као по кладама или цаковима. Одакле се чуо јаук, ту су ударали, по тој гомили, док не умукну. Онда се зачује нови јаук, па опет удри по њима. Ко зна колико је тада људи поломљено и уморено. Кад је брод стао, био је већ увелико дан, многи нису устали.

Избацивали су мртве, а нас, као бајаги живе, потерали на обалу. Тамо урлик од песама и парола. Иако ми више није било до живота, због глади, жеђи, батина и понижења која сам доживео у вишемесечном ислеђивању, осећао сам страх, као да идем у пакао. Добро сам запамтио тај проклети дан, мада не и датум, био је можда, крај маја или почетак јуна. Оне које су ту довели пре нас и „преваспитали", организовали су шпалир кроз који смо сви ми морали проћи. Мислим да су нам тада биле одрешене руке. Узвици: „Сагни се, бандо! Уа, бандо! Уа, изродице! Уа, репоње..." Улећем сагнут у шпалир, као трчим што боље могу, све надајући се да нестане шпалира. Бију и урлају ревидирци. Тај први шпалир је вероватно најдужи и најтежи јер су у њему осуђеници из свих барака, то му дође као неко „крштење". Мени се чини да је био дугачак пун километар. Сећам се као у трансу, да сам био сав изубијан, крвав, затворених очију од буботака. Шта је са другима било, нисам тада могао мислити, али мене су после хватали за ноге и наглавачке убацивали и умуљивали у буре са водом. На уста и нос текла ми је крвава вода.

Тада још нисам знао да сам на Светом Гргуру у концентрационом логору за војна лица и грађане који су били на служби у армији или имали стварне или наводне везе са војском. Био сам осуђен на 14 година робије као непри-

јатељ своје земље, као наводни информбировац и стаљинист. Касније ће се видети да сам ја осуђен и склоњен из Југословенске армије и Комунистичке партије баш због мог супротстављања стаљинизму који је код нас, већ тада био ухватио корена. У наредних шест година, као што ће се такође даље видети, прошао сам кроз све познате муке Гргура, Угљана, Билеће и Голог отока.

Љубо Микић, партизански борац и устаник из 1941. године, страдалник је и са Сутјеске. Био је један од руководилаца Централне болнице Врховног штаба која је по његовом казивању, на Сутјесци остављена Немцима, на милост и немилост.

Али да би се видело ко је Љубомир Љубо Микић, треба укратко „протрчати" његов мучан живот од почетка. Био је осмо дете Милована и Ружице Микић из села Сировца које се налази у крају званом Ускоци, на Дурмитору, недалеко од Шавника. Рођен је 1914. године, а само две године касније остао је сироче – отац му гине у Мојковачкој бици. Родитељска брига пала је на мајку Ружицу и на најстаријег брата Блажа. Између Љуба и Блажа били су још: Миле (уморен на С. Гргуру), Пуниша, Стеван, Жарко, Душан и сестра Даница. На оно мало посне земље у црногорском кршу, могли су држати једну краву и десетак оваца. Мајка је варошким женама прела и плела, а деца су чувала туђу стоку. Тако су успевали да зараде помало сира, кромпира и јечменог хлеба, да се исхране. Ипак, касније, између два рата, Миле је завршио правни факултет, а Жарко медицину. Најтеже је било ишколовати Мила, после је старији брат школовао млађег. Љубо је, завршивши основну школу, морао да сачека три године да „ухвати ред" и могућност. И дан данас је захвалан попу који му је издао крштеницу „млађу" три године. У Никшићкој гимназији Љубо се убрзо нашао међу онима који нису ми-

рисали тадашњи режим, а ни он њих. Учествује у свим акцијама против тадашње владавине старе Југославије. После гимназије, уписује се на машински одсек Техничког факултета у Београду, 1937. Одмах после априлског рата и слома Југославије, Љубо је један од активиста на припремању устанка у Црној Гори. Тада постаје и кандидат за члана КПЈ. Прича Љубо:

– Нас три брата: Миле, Жарко и ја смо руком писали плакате на којима смо позивали народ да се припреми на устанак, да се онемогући непријатељу да из наше земље изнесе „ни папка од јагњета". Касније се појавио и проглас са позивом на оружану борбу који је носио потпис Арса Јовановића, генералштабног капетана прве класе. У том прогласу се нигде није помињала Комунистичка партија, револуција и слично, што се обично сада мисли и често намерно греши и истиче. То је сигурно био тактички потез јер у то време већина људи у Црној Гори, а нарочито на селу, није имала појма о комунистичкој идеји и циљу. Народ се спремао на устанак чисто из патриотских разлога. Само смо ми, организатори, били задојени бољшевизмом. Сви смо били опчињени Совјетским савезом, нама је годинама говорено да је једино Совјетска држава – земља слободе, да само у њој нема тамница, да је тамо живот испуњен песмом и љубављу, да су тамо највећа научна достигнућа на свету итд.

– Нас су старији другови задојили бољшевичком идеологијом и ми смо у све слепо веровали. Веровали смо да су, рецимо, колхози нешто најнапредније на свету, јер се не плаћа порез. Народ се, веле, у Русији вози метроом, возом, авионом, потпуно џабе и сл. Врхунац наивности је био што смо веровали, а изгледа и они који су то нама преносили, да у Совјетском Савезу, на пример, има толико млека да су направљени млеководи као водоводи и да

треба само да потуриш лонче и џабе пијеш млека колико те воља. Другим речима, били смо опијени и за нас су Црвена Русија, Лењин и Стаљин били светиња. Тако су нама говорили старији, а ми даље преносили млађима.

На Техничком факултету у Београду Љубо Микић се укључује у напредни студентски покрет а један је од две стотине уписаних добровољаца за одлазак у Чехословачку ради одбране од Хитлера.

Хапшен је од стране београдске предратне полиције, осетио Главњачу за коју данас каже да је била „бања" према истражним затворима и робијашницама које је организовала Нова Југославија педесетих година.

Као борац и један од организатора Ускочког батаљона (командант је био Љубов рођени брат Жарко) учествује у нападу на Шавник само девет дана после званичног датума црногорског устанка. Борац батаљона „Војвода Момчило", у нападу на Фочу, убрзо постаје члан партије. Био је партијски руководилац и комесар партизанске базе у Миљевини. У Трећој непријатељској офанзиви прикључује се Првој пролетерској бригади да би касније био постављен за интенданта Четврте пролетерске.

Бити интендант герилске војске која није имала своје магацине за снабдевање, није било нимало лако, али се Љубо и ту показао као добар и способан организатор, па га као таквог убрзо примичу Врховном штабу. Сећа се Љубо да је то било у Четвртој офанзиви, у Јабланици:

Добио сам тежак задатак. Поставили су ме за главног интенданта Централне болнице Врховног штаба. Око 3.500 рањеника и болесника било је подељено у 12 ешалона. Тада су се већ догађале крупне и чудне ствари које ми нису ишле у главу, али, опет мислио сам да Врховни штаб и врховни командант Тито знају шта раде. Прво ми није било јасно зашто нас Немци не нападају кад су имали за то велике могућности да нас униште, ту, на Неретви.

Ем смо били теренски у шкрипцу, а обашка толики рањеници. Тек сада ми је јасно да су по среди били договори између Немаца и партизанске врховне команде да међу нама завлада примирје како би ми уништили четнике са друге стране Неретве. Био је то резултат такозваних мартовских преговора између Немачке команде у Сарајеву и изасланика нашег Врховног штаба Милована Ђиласа, Коче Поповића и Велимира Терзића. Немци су тада веровали да ће се западни савезници искрцати на Јадрану и да ће им се истог трена прикључити четници, па им је тада био важнији циљ уништење четника. Поготово што смо то радили ми уместо њих. Тако је и било, Немци су нас на Неретви пустили.

– Друга ствар која ми тада није ишла у главу да ми 1943. изигравамо регуларну војску и вучемо комплетну болницу од неколико хиљада рањеника и тифусара. А било би логично да се болница растури по мањим групама и склони по забитим планинским селима како би оперативци били слободни и много мобилнији. Али, изгледа да је и ту одиграла улогу немачка гаранција да нас неће дирати.

– Пред почетак Пете непријатељске офанзиве Централна болница Врховног штаба НОВ и ПОЈ била је смештена у више села Пиве. Са собом смо имали и стотинак Италијана, заробљеника који су нам служили као носачи тешких рањеника. Била је велика глад, ако је шта имало да се једе, прво се давало рањеницима и тифусарима, онда одреду бораца – њих око две стотине који су били заштита болнице. Морали су јести нешто и они Италијани. Сећам се да су наши стражари спроводили италијанске заробљенике на неку ливаду да једу траву, да пасу као стока. Били смо сви мршави као авети. Надајући се још горем, било је наређено да се неколико говеда и око три стотине оваца, које смо имали у својој комори, чува до задње нужде.

– Ако се за битку на Неретви говори да је најхуманија – битка за рањенике – онда шта да кажемо за Сутјеску? Објективно, испало је да је то била битка против тих истих рањеника. Не би се могло рећи да је у Петој офанзиви била видљива брига за рањенике. Опет, са друге стране, тешко ми је да поверујем у приче неких који тврде да је на Сутјесци Централна болница свесно жртвована, пре је то био резултат општег хаоса и војничког незнања. Јер, поред нас – Централне болнице, прошао је цео Врховни штаб са Титом, као и команде и јединице разних дивизија, а да нам нико не даје наређење шта ће бити са нама и куда ми да се крећемо. Било је то још пре обруча када се можда могло извући и пребацити на други терен. Да ли се поверовало да ће се Немци држати мартовских споразума? (да ми о они нападнемо четнике а да се међусобно не дирамо?)

– Када су све јединице и штабови испролазили, ми – управа болнице, донесемо одлуку да кренемо за њима – куда је отишла и главнина, а то је значило прећи Пиву па уз Вучево. А шта ти је била управа болнице: командант Обрад Цицмил, политички комесар Вита Цветковић и ја главни интендант. Не могу са сигурношћу да рекнем, али Врховни штаб је из пивских села отишао око 4-5 дана пре нашег покретања. Није тачно да је Тито задњи кренуо у пробој.

Преко висећег моста на Пиви болницу смо пребацивали по ешалонима – групама. Ја сам остао са задњом групом. И баш испред нас, кад ми, задња група, треба да пређемо, авијација која је тукла бесомучно погоди мостић. Људи, коњи, носила упадоше у реку. Неки се спасише, неки подавише у матици. Наредим да се од конопаца и кајаса преосталих коња поново, како тако, споје две стране моста,метнемо неке талпине и грање и некако и ми

задњи пређемо. То време, прелазак Пиве, упад у клопку на Сутјесци и страдање болнице, то је, поред Голог отока, нешто најтеже у мом животу.

Гледао сам кад гладни тифусар сече свој опанак, па његове комадиће пече на ватри и једе, а прилази му други болесник са мочугом, удара га у главу, овај пада мртав, а грешни нападач од мртвог друга узима оне ражњиће и халапљиво једе. Што од болести, што од глади, људима се ум помрачивао, нису били свесни шта раде, инстинктивно су се борили за живот. Хватали су тифусари овцу, живој јој секли ногу и онако неодран врућ бут загризали и махали њиме као лудаци. Ту, надомак Сутјеске, на падини Вучева, сачекао нас је Сава Ковачевић са својом Трећом дивизијом. Наредио је да се покоље сва стока, да се снабдемо са храном и припремимо за пробој преко Тјентишта које су већ били запосели Немци. Врховни штаб и главне оперативне јединице прешле су неколико дана пре нас и пре главног немачког обруча. Да је и нама наређено да кренемо кад и они, сматрам да би се и ми некако извукли.

– У току ноћи смо се припремили за пробој. Свуда около се воде борбе. Сава Ковачевић је кренуо у зору и уз велике губитке су прешли преко Тјентишта. Цела централна болница Врховног штаба са преко три хиљаде рањеника и тифусара, са непуних две стотине бораца, пар коња, 2-3 митраљеза и лаких бацача остала је последња. Како кренути у пробој? Ако борци носе тешке рањенике, ко ће да пуца? Ако ће борци да воде борбу, морају да оставе носила? Командант болнице, Обрад Цицмил, некако је успео пре сванућа да се са групом пребаци преко реке. У тим тешким тренуцима (већ освануо дан), стиже ми курир Митар Пилетић и донесе цедуљицу – наређење од Радована Вукановића, једног од помоћника начелника Врховног штаба: бацаче и митраљезе бацити у реку и кренути у

пробој – покрет ко може! Није писало шта са онима који не могу, а таквих је било највише. Е, то је био мој најтежи тренутак у животу.

– Рањенике који не могу да иду затрпавамо онако са носилима лишћем и грањем, они моле да их не остављамо. Чују се вапаји: „Друже, убиј ме, не остављај да ме растргну немачки вучјаци!" Као лудилу, неки борци пуцају у рањене другарице. Било је доста и самоубистава. Они који су могли да се како тако крећу пошли су први, можда близу две хиљаде. Не знам колико их је успело да се докопа шумовитих стрмина са оне стране Тјентишта. Највероватније да су скоро сви изгинули. Био је већ увелико дан, Тјентиште пуно Немаца, а ми, задња група, јуришамо у смрт. Отишао је и комесар Вита. Ја сам кренуо са задњом групом. Од нас мало кроз онај кркљанац на Сутјесци остало је још мање – ни двадесет. Бежимо уза страну, а Немци, снајперисти, иду из нас и гађају. Може се рећи да су скоро сви рањеници оставили своје мучне животе ту на Тјентишту и Сутјесци.

Тек ту, под једном стеном, изнад које су били Немци са псима и митраљезима, схваћено је да за Врховним штабом и главнином наших снага, не можемо, јер су данима били испред нас, а између непријатељ. Ту смо затекли Ђиласа и Мошу Пијаде. По Ђиласовом наређењу, разделили смо се у тројке и петорке и кренули натраг преко Сутјеске. Овог пута смо успели без борбе. После смо се данима састајали, растајали и хранили црвљивим лешевима раније закланих животиња.

На крају су у свој ускочки крај дошли само Љубо и Митар Пилетић. Родно село Сировац било је спаљено. Кућа Микића међу првима, јер се знало да су из ње у партизане отишла четири рођена брата: Жарко, Миле, Пуниша и Љубо. Прва тројица браће Микић су успела прећи Сутјеску јер су били у оперативним јединицама.

До доласка Пека Дапчевића на Боан код Шавника Љубо је био партизански командант места. Онда је Пеко совјетским авионом Љуба послао на Вис одакле га Врховни штаб упућује у Бари ради примања савезничке помоћи. У октобру 1944. био је у делегацији која је са Виса отишла у Крајову у Румунију. По повратку из Совјетског Савеза, Тито Љуба шаље у Бугарску, да код тамошње владе и армије синхронизује сарадњу.

После рата, Љубо Микић, у чину потпуковника, догурао је до команданта позадинске тенковске армије. Било је то време када је Југословенска армија била пуна совјетских војних саветника. Љубо каже да су били сви веома школовани те се и он одлучи на дошколовање – завршетак техничког факултета. Са молбом је ишао чак до Темпа и Ранковића, али није вредело, рекли су му да је такав какав је потребан армији.

У време избијања резолуције информбироа, у чину пуковника, Љуба постављају за команданта позадине Пете армије у Скопљу. Одатле га враћају у Београд, где 21. јануара 1951. године бива ухапшен и осуђен на 14 година робије као ибеовац.

Одабирајући детаље својих „дијалога" са иследницима, Љубо каже:

– О тортурама у ИБ робијашницама је доста до сада речено и углавном је то све тако. Ја бих желео да испричам мој закључак зашто сам ја ухапшен. Зашто су мене огласили „великом рибом" – „првом Стаљиновом линијом", кад су сви моји поступци који су ми стављани на терет у основу били антистаљинистички. Али све сам то схватио у истрази.

– Био сам заменик начелника интендантске управе Југословенске армије код генерала Митра Вујевића. Моја супруга Нађа Жакула, позната личка партизанка од 1941.

радила је у савезној Удби код Александра Ранковића. Старији наш син Милован имао је тек нешто више од две године, млађи Драган шест месеци.

– Треба рећи да је начин хапшења, који су тада КОС и Удба примењивали, био у ствари крађа људи, хватање на превару као да су највећи злочинци у питању. То поподне, 21. јануара 1951. године, било је у мојој кући као и обично. Није било необично ни што је око 16 часова на врата нашег стана бануо један поручник – ађутант код генерала Вујовића и обратио ми се: „Друже пуковниче, зове вас генерал Вујовић, да дођете хитно код њега ради неког посла!" Кад сам после пола сата ушао код генерала, у канцеларији, видим стоје два официра – један капетан, други мајор. Појмим да се обратим генералу Вујовићу по војнички кад она двојица потргоше пиштоље за трен ми ставише цеви на слепоочнице и повикаше: „Руке увис! Не мрдај! Ухапшен си! Бићеш убијен ако ма шта покушаш!" Ставише ми лисице на руке, одузеше пиштољ и почеше скидати одликовања и ордење. А имао сам: Орден за храброст, Орден братства и јединства I реда, Орден заслуга за народ II реда, Партизанску звезду II реда, пољско и бугарско одликовање, као и Споменицу 1941. (Од свега овога само су ми, после Голог отока, вратили Споменицу).

– За све време мог хапшења генерал Вујовић ни ј е речи рекао. Вероватно није смео, или – ко зна? У Дели-градској улици, право из „марице" су ме везаног угурали у канцеларију иследника – пуковника КОС-а Славка Јанековића. Завађен у фотељи, Јанековић пита цинично: „Је ли то будући Стаљинов министар? А, велика рибо, ниси стигла да формираш владу и Стаљиново руководство? Пре него што сам заустио да нешто кажем ударио ме песницом у главу и наредио ми да скинем униформу те да ми дају старо поцепано војничко одело, говорећи да ће

”велика Стаљинова снага” ионако ускоро бити уништена, па ми боље одело неће ни требати. Док су ми скидали лисице, за време облачења и после, свак ме тукао колико је могао. Ударили су ме песницама толико да сам одистине тада претпоставио да су решили да ме дотуку па почнем ногама да се браним. Онда су ме поново везали, још више навалили да ме бију онако везаног. Када су ми натерали крв на нос и уста, Јанековић је наредио да ме воде у ћелију додајући да ми не смеју давати ни воде нити дозволити да спавам. Наредио је предамном да у ћелији морам стајати и да стражар мотри да случајно мало не седнем на некакав кобајаги кревет. Од изнемоглости нисам могао много времена да стојим па сам се скљокао на онај лежај.

– Убрзо је упао стражар, повукао ме за косу, ударио пендреком по леђима и наредио да стојим. Чим је изашао, поново сам пао на кревет, обузео ме неки мртвачки сан. Не знам колико је времена прошло, тек у ћелију је улетео стражар и све тукући ме потерао иследнику. Пита ме он зашто сам сео и легао када ми није одобрено, а ја велим да сам се онесвестио од умора и батина. Пијући кафу Јанековић ме зачикава: „Би ли једну кафу, молим?” Одговорио сам: „Не, вашу кафу нећу, само немојте овако људе мучити, већ ако вам сметају, ви их убијте.” Скочио је и ошамарио ме вичући: „Ми нисмо убице!” После минут-два каже: „Ево да ти помогнем: остављам ти данас и ноћас пуна 24 сата и дајем ти хартију и оловку да све напишеш ко ти је долазио у кућу у току 1950. године, због чега и шта сте разговарали.” Запретио је: „Ми имамо сва лица која су код тебе долазила и због чега. Према томе видећемо да ли си искрен или не... Уколико будеш искрен, пустићемо те кући, па ти одлучи...”

– У ћелији сам размишљао шта да напишем и схватио да је оно његово „пустићемо те кући” после онаквог ба-

тинања чиста превара да неког набедим на правди бога. Био је то мамац за извлачење било каквог признања само да се напабирчи колико-толико и каквих-таквих „чињеница" због којих ће се правдати хапшење. Свестан ове чињенице, почео сам да стављам на папир смо истину то јест имена лица за која сам се сетио да су током године долазила код мене. Углавном, написао сам сву браћу, рођаке, сестре, пријатеље и неколико ратних другова који су били из мог краја. Написао сам да су ови другови долазили код мене као комшије и да смо, између осталог, играли и нашу омиљену игру са села „прстен" а за посете рођака сам рекао да су то били разговори о домаћим бригама и живљењу. Ово је заиста била права истина, јер искрен да будем, ја сам у кругу породице и ближе фамилије избегавао да разговарам о резолуцији ИБ-а, плашећи се баш тога да неког не снађе то што је мене коначно снашло. Ово сам избегавао иако сам знао да су сва моја браћа била против Резолуције. Брат Миле такође је био против навода у њој, али му је тешко падало што се наше руководство не договара и што нису пошли у Букурешт на састанак. Написао сам да су теме разговора са друговима била углавном сећања на ратне дане, окупацију, изградњу земље, приче о породичном животу и све тако. Написао сам више од седам страница папира.

– Сутрадан гледа иследник Јанековић оне папире и каже: „Зар си само оволико написао за целу годину твога непријатељског рада?" Одговорим да је то све чега сам се сетио и да ћу касније, кад се присетим још нечег, такође све написати. Али, он још није знао шта сам ја тамо написао, па ме врати у ћелију, овог пута без батина. Истога дана, по подне, поново станем пред новог иследника мајора Суботу, а он бесан:

„Зашто се ти, Микићу, шегачиш са нама!? Сматраш ли ти нас недораслим и неписменим за изналажење твојих

непријатељских радова? Пишеш овде неке трице и породичне разговоре." Поново ми је дао хартију и наредио: „Само да пишеш о непријатељском раду који си имао са овим лицима која си поменуо."

Одговорим: „Не могу да пишем лажи, да наводим за људе да су чинили нешто што нису, да су рекли оно што нису рекли, па макар ја био и обешен."

Иследник Субота се због тога веома наљутио и из друге канцеларије позвао једног капетана, говорећи: „Овај господин, бивши пуковник, каже како га ми приморавамо да пише лажне изјаве." Капетан се иронично насмејао и оба су узели каишеве, као бичеве за коње, и почели немилосрдно да ме туку вичући: „Ти да на комунисте бацаш љагу, ти окорели непријатељ Тита и Партије, ти који никад нисси био одан нашој партији, већ си стално вирио испод Стаљиновог репа..." Кад су завршили са псовкама и тучом каже Субота: „Још ћеш ти нас молити да ти дамо оловку и хартију да пишеш!" Веровао сам да су решили да ме ликвидирају па решим да не одступим од истине, па нек ме стрељају. Кажем: „Дајте ми папира, написаћу све чега сам се сетио." Даде ми 4 полутабака.

У ћелији сам написао неколико ствари којих сам се накнадно сетио, али опет су то биле обичне ствари. Али зато на цела два табака напишем и опишем њихово иследничко понашање према мени, малтретирање, тучу, све до детаља. А на крају текста ставио сам, црно на бело, желју да ме убију или да престану са мучењем. Јер, ја нећу подлећи њиховом захтеву да лажно оптужујем људе.

После два дана стајао сам пред иследником, а он чита од почетка до краја. Кад је завршио, скочио је на мене као звер и тако ме песницом ударио у слепоочницу да сам пао у несвест. Кад сам се освестио, каже: „Зар и овде делујеш непријатељски, оптужујеш нас за мучење! Хтео би да ти

дамо лимунаду, је ли?" Поцепа он изјаву а стражару рече: „Води овог разбојника у ћелију и два дана не сме добити ни хлеба ни воде. Ја кажем да пишем само оно што доживљавам и истину која ће кад тад изаћи на видело: "Ја никада нисам могао замислити да наша партија може овако да мучи своје људе."

Иследник: „Па, ето, видиш да си против партије. Осуђујеш нашу партију. Све ти се изјаве поклапају са оним што пише у Резолуцији. Ти, у ствари, понављаш Стаљинове речи! Ти ниси никакав припадник партије, ти си отпадник – непријатељ КПЈ. Ти си окорели непријатељ југословенских комуниста на челу са Титом, ти си прави Стаљинов џелат!" Ја кажем да ова мучења не припадају људским схватањима а иследник ће: „Ти немаш право тако да говориш јер ти, када би могао, ти би целу КПЈ спалио – извршио Стаљинову директиву." Не дајући ми више да се са њим расправљам, пита: Зашто си и због чега постао непријатељ партије и Тита, када си у рату био одан, дисциплинован, активан и неустрашив борац и дато ти велико поверење. Видиш како имаш и висок чин пуковника, био си на одговорним дужностима, шта ти фали?"

Онда ја натенане опишем иследнику да ми ништа не фали, да сам од партије у рату и после рата добио оно што сам и заслужио и да никада нисам нешто посебно за себе тражио сем у своје време да се демобилишем, да завршим факултет, али да сам разлоге одбијања прихватио као свестан члан партије, итд. Иследник Субота: „Сад ми је јасно да си заиста каријериста, мало ти што си пуковник, хтео си да будеш министар! Шта ти је било намењено у ИБ влади, ко је требао да вам буде на челу владе? Ко је предвиђен за секретара партије? Зашто о томе не пишеш него пишеш шта су разговарале жене у селу! Поново те упозоравам: ми знамо да си ти паметан и чувен, да си имао доста при-

јатеља и другова који су у теби гледали величину, ценили твој рад и мишљење и ти имаш велики број људи о којима имаш шта да пишеш. Ми то знамо и ти ћеш то за годину дана у истражном затвору сигурно рећи, нама се не жури а теби ако се овако допада, ти остани и две године.

– Кад сам већ „успео" да водим овакав дијалог са иследником, искористим прилику и кажем: „Тражим да ми судите одмах, позовите сва лица која сам навео да се суочимо да се утврди да ли сам писао лаж или истину и, ако се утврди и најмања моја лаж, да се одмах стрељам, а не да ми продужавате оваква мучења због којих човек тражи могућност да сам себи одузме живот."

Смеје се иследник и каже цинично: „Ово је само почетак, до суђења ће доћи када ти напишеш сву своју непријатељску активност и изнесеш сва лица са којима си деловао, ово су њихове изјаве." Онда ми се одједном обрати питањем: „Зашто си ишао у Лику прошлог лета?" Одговарам да сам у Лику ишао по супругу и децу, јер су се тамо напречац поразбољевали. Жену сам једва спасао. И све потанко опишем како сам их пребацивао од болнице до болнице док нисмо напокон стигли у Београд.

Навео сам да се могу проверити медицински налази по болницама, моје кретање међу браћом и рођацима моје супруге Неђе... Да ми је команда дала одсуство за тај пут, итд. Иследник: „Са којим официром си се састајао на Плитвичким језерима?" Ја одговорим да се нисам састајао ни са каквим официром сем што сам тамо видео једног генерала, поздравио га по војнички и то је све, јер га нисам ни познавао. (Касније сам кроз ислеђивање дознао да је реч о генералу Радету Жигићу кога заиста нисам познавао а питање је да ли је то био он када сам га поздравио. – Видећи да од мене не може ништа да извуче, Субота ме пита заједљиво: „Шта мислиш, Микићу, када ће се и како

завршити ова ситуација између нас и Руса?" Одговорио сам да се надам да ће се тај проблем између нас и Совјета решити, да они врше притисак на нашу партију, да нас Руси неће напасти због свог положаја у односу на Запад, да не би због нас ризиковали трећи светски рат, за који нису били спремни. Иследник: „Би ли се ти борио против Руса ако би нас напали?" Одговорим без размишљања: „Ако би Руси заратили само против нас и хтели да окупирају Југославију, борио бих се против њих као против окупатора. Ја сам увек веровао и сада верујем да се спор може решити договарањем и да народи Југославије и Совјетског Савеза не би никада ратовали једни против других без обзира на неспоразум двају руководстава."

Е, онда ме иследник почео малтретирати са питањима како то ја знам да нас Руси неће напасти и шта мисли совјетски народ а шта руководство. Дођосмо и до совјетских инструктора и кад му рекох да сам у Скопљу као командант позадине имао руског инструктора, пуковника Иванова, крену Субота са питањима као осица. Не занима га никакав стручан разговор већ само то шта је Иванов причао о Титу, о нашој армији, о нашој партији и све тако. А тај Иванов је био веома интелигентан и добро васпитан човек, никада није хтео да се упушта у политику. Сви наши разговори били су стручни или просто фамилијарни. Не вреди, иследник се одлучи да за тај дан прекине подужи дијалог али ми нареди да до сутра напишем све до детаља шта смо Иванов и ја разговарали о политичким питањима.

– Можда то изгледа једноставно данас али је страшно било кад те нагоне да пишеш нешто што није истина, а оно што је истина их не интересује. Опет, ако ништа не напишем, следе батине, кажњавање главу, поново иста питања. Ипак све се завршило као и са ранијим писањима, мање више поновио сам оно што сам и усмено рекао.

– Да скратим мало причу, иследник није био задовољан, изгрдио ме назвао свакојаким изродом свог народа, добио сам батине, казну гладовањем по два дана... Онда сам опет добио папир и оловку и рок од два дана да напишем „свој непријатељски рад удружен са братом Милом и комшијом и саборцем Божом Ашанином" који су ухапшени када и ја. Свестан да су мој брат Миле и Божа Ашанин ухапшени а можда под батинама неке ствари и „признали", био сам на великој муци како њима и себи да помогнем. Опет, рачунао сам да треба рећи истину. Одлучио сам да се присетим најинтимнијих разговора које сам водио са Милом и Божом.

Онда је иследник Субота прешао на испитивање о брату Жарку који је у то време био председник централне војне комисије. Можда би поред мене и Мила и трећи наш брат Жарко заглавио као наводни ибеовац да се кроз моју истрагу није провукла истина о њему као великом противнику Стаљина. Наиме, Жарко је од 1. маја 1945. до 1. маја 1946. био на специјализацији у Лењинграду а по повратку ми је причао како су све приче о Совјетском Савезу заблуде, да тамо нема демократије већ да је Стаљин један велики диктатор и сл. Ја сам тада њега молио да то нигде не прича јер би могао заглавити што напада братски Совјетски Савез. Када су „исцрпли" све моје рођаке, пријатеље, другове, колеге, „дијалоге" су смањили на најмању меру али су кренули свом снагом да ме физички ломе. Не би овде помињао све оне тортуре што су их остали помињали, све је углавном тако, али морам да издвојим две мени најтеже.

– Мене су, рецимо, пар пута скидали потпуно голог и на мразу потапали у базенчић са водом који се налазио у ту сврху у затвору у Делиградској под степеницама. Кад ме изваде на голом телу се хвата лед. То им није било до-

ста па ме онако са скрамом од леда ставе везаног на једна отворена врата на промају. Осећаш као да ти ножевима секу плућа. Једном тако наилази Јефто Шашић, начелник КОС-а, а намерно каже: „Склоните овог одавде, угинуће!" Значи, нећу умрети као човек него ћу угинути као стока, тако су нас сматрали. Неколико пута су ме онако у оним дроњцима убацивали у „базен", онда везаног убацивали у хладну ћелију. Одело се на мени мрзнуло.

Друга тешка тортура је са струјом. Ставе ти два пола – жице на две руке, а један рукује апаратом. Пуштају струју кроз човека таман толико колико да душу не испустиш. Ко је кроз то прошао, не може данас имати здраво срце, а мени су и то радили. Субота и Јанековић су се такмичили у суровости нада мном а верујем и над осталима. Казне гладовањем су повећане – од два на три дана и три ноћи без хране и воде, преко целог дана мора да се стоји у ћелији, преко ноћи само четири сата спавања. Кад се срушим и паднем у несвест, поливају ме водом, врате у свесно стање и туку као што нељуди бију стоку. Кад паднем у сан, буде ме и опет бију.

– И таман кад сам био сто посто сигуран да више неће ништа покушавати а од мене извуку и да су решени да ме мукама докрајче и ликвидирају кад негде око половине марта (1951) у моју ћелију убацише једног високог плавог човека у поцепаном војничком оделу. Донеше кревет на спрат и он доби привилегију да спава доле, а ја са душом у носу да се пентрам горе. Одмах ми је био сумњив, јер долази у ћелију после мене а већ је „привилегованији". Чим стражар изађе, питам придошлицу одакле је, а он рече да је из Никшића. Презива се, вели, Јанковић. Рече да је пре годину дана ухапшен, да је шест месеци био под истрагом, да је осуђен седам година, робију издржава на отоку у Јадранском мору, да је овде доведен ради суочења са неким,

ради допуне изјаве у вези с друговима са којима је деловао против домовине... Ја га питам, зар и после пресуђивања има ислеђивања, а он као из топа: „Има за оне који нису били искрени и нису пријавили сва лица са којима су деловали." Онда ми је упадљиво испричао о режиму на Светом Гргуру одакле је, наводно, дотеран и где је издржавао казну. У ствари, тада је био искрен: све ми је рекао онако како сам и сам касније доживео.

После целе приче био је још упадљивији: „Ето, друже Микићу, видиш да се требаш растеретити, то јест, потпуно истрести сва лица и дјелатност са сваким да не би пролазио кроз сва она мучења кроз која и ја пролазим. Немој да се играш сам са собом. Иследници све знају о нама појединачно, ништа ми не можемо сакрити од њих. Видиш да смо ми насели Стаљину, његовој величини, да смо издали своју партију." Ја кажем да нисам издао своју партију, а Јанковић и даље везе: „Стаљин је крив што хоће нашу земљу да пороби, то је прави диктатор, хоће нашу партију да потчини себи. Зато, ако мене питаш, немој да се завараваш да можеш нешто сакрити, признај све с киме си сарађивао па било да су ти брат, сестра, супруга, рођак, пријатељ, комшија... Ако то све кажеш, бићеш мање осуђен и на радилишту ћеш као члан "колектива" добијати храну сваки дан и све тако као нормалан човек..." Онда ме пита како је овде у истрази, да ли сам шта признао. Кад рекох да тражим брзо суђење, он вели: „Неће ти одредити суђење док год буду сматрали да ниси дао целу истрагу. "Причао ми је да је он рекао све за 15 лица и да има још. Неће, вели, никога да остави јер иследници су му, наводно, после суђења рекли за сва лица са којима је деловао. – Размишљам о овом човеку и све више долазим до непобитног закључка да је провокатор, човек Удбе који треба „својим примером" да ме наведе да сам себе и још много

њих ољагам као непријатеље, па да они који ме ислеђују добију унапређења, јер тада није било вредно смањивати непријатеље него их повећавати и тако истаћи своју важност.

– Сутрадан је стражар одвео оног „осуђеника". Приметио сам да је стражар према њему много пажљивији, да му не веже очи када га води што је са мном увек био случај, никад нисам знао пут од ћелије до иследничке собе. Помислио сам, ако није провокатор, одвели су га заиста на суочење и вероватно ће натраг на радилиште – на принудни рад, на отоке. Међутим, негде око поноћи, стражар враћа Јанковића. "Зар ниси отпутовао после суочења?" питам га, а он ће: „Не, нисам био још на суочењу, био сам у посебној соби дописивао истрагу, имам још неколико дана а пишем. Тамо је је лепо, топла соба а дали су ми добар ручак и вечеру..." Ја ћутим а он наставља: „Ето видиш, ја сам решио да се покајем и да кажем за све оне који су ме навукли на непријатељски рад. Био сам глуп, па поверовао крволоку Стаљину који хоће да уништи нашу партију и нашег Тита. Него ти, Љубо Микићу, благо мени, позови стражара нека те пријави иследнику, испричај све, убрзај истрагу, видиш какав си пропао од глади, ова ћелија ће те појести... Види, нема зрака, хладно, ова кибла смрди. Немој због другога да страдаш". – Стражар је стално провиривао да се увери а нисам којим случајем легао на кревет. Дозвољавају ми да спавам само 4 сата, а „осуђеник" Јанковић поново спава скоро до подне. Чим се пробуди, пита ме зар нисам још отишао код иследника. – Све се понавља исто: Јанковића одводе невезаних очију, ноћу касно га враћају, прича ми да је цео дан био у топлој соби, писао све о својим сарадницима, непријатељима КПЈ и Тита... И даље ме убеђивао да се јавим иследнику и све признам. Све сам сигурнији да је Јанковић провокатор,

али ћутим, прихватам игру не би ли олакшао себи живот. Што год сам говорио иследницима, или писао, то причам и њему јер знам да то све сравњују. Рачунам, кад виде да стварно нема ништа што би ме компромитовало, да ће ме оставити на миру, да ће заказати суђење, а престати са мучењима.

Сувише је да стално понављам у овој причи да сам свакодневно, поред казни, без хране и спавања, добијао батине од стражара, иследника, а о увредама и понижењима да и не говорим. Колико су били провидни, види се и по томе што ме иследник пита ко је то са мном у ћелији, како се зове, шта ми прича, шта пита и све тако. Ја се трудим да све кажем од речи до речи.

Једва стојим на ногама, осећам, почиње нагла температура, а тродневна глад и неспавање поврх свега тога. Иследник Субота наређује да ми дају храну и спавање од 6 сати. Враћају ме у ћелију, нема Јанковића. Скрхан и болестан, скљокам се на његов доњи кревет а стражар пендреком: „Устај, бандо, ко ти је дозволио да ту легнеш, пењи се горе у одређени кревет". Кажем да не могу да се попнем, тресе ме температура, а стражар ме хвата за косу и свлачи са кревета и гура ме да се попнем горе. Паднем горе на кревет, ноге остале висе, немам снаге да се више померим а он бије пендреком по ногама као по пањевима и виче: „Пробај још само једном да легнеш где ти није место, имам да те пребијем на мртво." Тресе ме температура, долази увече стражар, доноси храну. Појео сам мало гершле, али хлеб нисам могао да окусим. После 15 минута стражар ме прогласио штрајкачем глађу, па опет батине.
– Ко зна колико сам спавао, био сам као у некој агонији, кад поново ме завезаних очију воде код Суботе. Хоћу да се ту пред њим срушим болестан, тресем се од ватре, а он цинично каже да ми није ништа што ће, вели, и док-

тор да потврди. Касније је дошао један доктор, измерио ми температуру и рекао: „Има ватру, али није велика и није ништа страшно." Онда каже иследник доктору да ће да ме пошаље у ћелију да наставим писање. Вратили ме тамо и стражар ми дозволио да легнем. Тог момента сам пожелео да заспим и да се никада не пробудим да скончам, да прекратим муке, да не излазим више пред њих, иследнике, који и нису људи већ најгоре звери. Једва сам и приметио Јанковића који се у међувремену вратио и легао у свој кревет. Чим је стражар изашао, ударио је у исту причу, али ја сам ускоро заспао а да немам појма докле је он и шта причао.

– Пустили су ме да спавам до сутрадан. Дали ми мало топлог чаја и повели код иследника. Тамо је био и лекар, прегледао ме и каже, сад је боље може да пише у кревету. Преда мном су причали да ће да ме пребаце у амбуланту чим све напишем о свом непријатељском раду. Опет ћелија, опет Јанковић, опет иста његова прича, све више разабирам да су његове речи и иследникове исте.

– Био сам психички дотучен, физички измрцварен, без снаге и воље. Али, срећом, постоји само једна жеља и воље: да у том полусвесном стању нешто не кажем лажно у вези себе и своје породице, па да Удба после то лансира и нас компромитује. У тој жељи налазим једини смисао моје борбе да им се одупрем. Али да би им се одупрео, треба снаге. Прихватим од иследника хартију и оловку, па кренем у писање: опишем све своје службено кретање док сам био у Скопљу у позадини, обилазак – јединица, сусрете са официрима, обилазак затвореника у Косовској Митровици и све што је било.

Служећи у Скопљу, као командант позадине Пете армије, одем на одмор у Црну Гору, у своје село Сировац. Беше ту и брат Миле, други брат Пуниша, онда комшија и

саборац Божо Ашанин. Људи се искупе око нас и жале се на сељачку радну задругу. Веле, зар смо се за ово борили, да свако јутро пешачимо по 6-7 километара за литар млека? И мој брат Пуниша је био у СРЗ у то време, чак и њен председник. Њихова задруга се није много разликовала од других у том крају Црне Горе. На пример, груписали су сву стоку из неколико брдовитих и раштрканих села на једну планину, направили као неки сточни центар, па све што је у вези са стоком мора се ићи чак тамо. Хтели су, кажу, другачије, али не вреди, нису дозволили руководиоци из среза Шавник, говорећи да је таква директива „одозго", да што боље личе на колхозе у Совјетском Савезу.

– Кад сам се вратио у Скопље, пита ме интендант армије Милосав Митрић како је у селу, а ја причам да то са сељачким радним задругама није добро решено, да није требало буквално пресликавати совјетски модел, да то у Црној Гори мора бити решено према условима живота, терену, и све тако у том смислу. Не прође пар дана, зове ме генерал Фрањо Кнебел, заменик комесара армије: „Љубо, шта је то са тобом? За тебе се прича да се не слажеш са сељачким радним задругама!?" Ја причам о чему се ради, а он ће мени: „Није то лепо од тебе официра! Није добро да задругари виде и чују да ти као официр Југословенске армије мислиш такође да такве задруге нису у реду!" Ја поменем случај са млеком, уз најучтивију напомену: „Зар бисте ви, друже генерале, пешачили по планини за литар млека?" Одговор је био у смислу да то није мој проблем. А нисам смео ни да помислим да му кажем да се већ тада у Сировцу причало како се тамо у том сточном центру справљао сир који задругари нису ни видели. Све је ишло у Титоград и Београд високим руководиоцима и њиховим породицама и то бесплатно. Знало се све коме је колико ношено одатле, по колико каца сира. Руководиоци из

среза су тако наређивали да би се горе додворили вишим функционерима и били су спремни да због своје каријере сав задругарски труд и зној дадну другом.

– Видим ја да добро бити неће, па велим генералу Кнебелу да знам са киме сам то у вези са задругама причао, да нисам сигуран да је то Митрић верно пренео, да желим да се суочимо. Кнебел ни да чује.

Увукао се био у мене неки страх и немир. Пролазе дани, мене само нешто копка. У таквом стању, начелник КОС-а, пуковник Владо Ковачевић, предложи ми да заједно одемо у Приштину да ја као командант позадине видим како се хране војни затвореници такозвани ибеовци. У приштинском затвору, од собе до собе, видим неке моје познанике борце. Познају они мене па се бусају у главу, плачу, моле ме да им помогнем да се избаве одатле, да ту, на правди бога, узалуд и сл. Ја још до тада нисам веровао да неко невин може да лежи у затвору, поготову не стари и проверени борци, па кажем заиста искрено: „Не бојте се, ако сте невини, бићете ускоро пуштени!" Питам их за храну, они не смеју да кажу да гладују, а видело се по њима како су мршави, личили су на праве мученике. КОС-овац Владо ћути, види да многе познајем, а ја збуњен не могу да дођем себи јер ту леже и неки бивши сељаци из мог краја који о политици још нису имали појма, а камоли да се опредељују или не за Резолуцију Ибеа. У повратку ме тај начелник КОС-а доста провидно кушао око тих људи које знам. Касније сам схватио да ме тамо водио са задњом намером.

– Не прође пуно дана, мене врате у Београд и поставе за заменика начелника интендантске управе Југословенске армије код генерала Митра Вујевића. Касније, кад сам ухапшен, кад сам ислеђиван, све ми је то помињано, али су више инсистирали на некаквој наводној организацији, као да им је било стало да што више људи отерају у затвор.

Овде треба рећи да је веома занимљиво да ме у истрази никада нису питали за моје прве „грехе" – критиковање дипломатских магацина.

Много година касније дознао сам од брата Жарка, који је у време мог хапшења био председник централне војне лекарске комисије да ми је то ушло у „непријатељски рад". У својој представци 14. конгресу СКЈ, да после 39 година буде враћен у партију из које је неправедно истеран, Жарко помиње један детаљ који говори о мојим првим „греховима" а одсликава време кад се тражило да се брат одрекне своје браће:

„... Марта 1951. године, искључен сам из Партије на састанку основне партијске организације Санитетске управе ЈНА. Као разлог мога искључења, наведено је хапшење моје браће, пуковника Љубомира – носиоца Партизанске споменице 1941. и другог брата Мила – правника, ратног војног инвалида, помоћника министра финансија Црне Горе и једног од начелника одсјека савезног министарства финансија. На састанку је о њима речено: да су критиковали снабдевање руководилаца преко дипломатских магазина, методе организовања сељачких радних задруга у Црној Гори, да су слушали руске радио-станице, говорили да се петогодишњи план не може извршити, да говоре да су многи људи неправедно ухапшени, да су непријатељи државе и Партије, да стоје на линији Информбироа..."

„Када сам на састанку упитао зашто су у ствари моја браћа ухапшена, који су разлози, шта су конкретно радили по линији ИБ", одговорено ми је: „То није твоја ствар, то је ствар исљедних органа" – писао је даље Жарко у представци. – „... Од мене се тражило да се одрекнем своје браће јер су издајници.

После мог искључења из Партије, покушао сам преко Врховног војног суда да дознам разлоге хапшења моје

браће Љуба и Мила. Тамо ми је речено да ми не могу дати никакве податке... Случајно сам се срео на улици са мојим земљаком, пуковником КОС-а Иваном Мијатовићем, и тражио да ми нешто каже о хапшењу моје браће. Рекао ми је: „Буди спокојан, тебе нико не пријављује, само се не интересуј за браћу, јер би и ти могао бити ухапшен." Мој брат Милинко (Пуниша) који је живио у Црној Гори, интересовао се код начелника Удбе Богдана Жижића о хапшењу своје браће. Жижић му је одговорио да су му браћа (Миле и Љубо) информбировци, да је Миле умро на Голом отоку и да то не смије никоме да говори, па ни својој породици."

– Каква су то времена била кад се острве на човека, пришивају ти и што јесте и што није. О томе мој брат Жарко у поменутој жалби наводи и следеће две реченице: „Гојко Николиш (на том партијском састанку у Санитетској управи ЈНА 1951. године) износи да сам ја одговоран што се појавила епидемија пјегавог тифуса међу италијанским јединицама после капитулације Италије 1943. Какве везе има епидемија пјегавца међу италијанским јединицама ратне 1943. године и догађаји у периоду Ибеа, 1951. године."

– Ето и тај „грех", моје неслагање са дипломатским магазинима, је била једна од првих послератних брука и неправди. Магацини су у почетку служили стварно само за стране дипломате, а касније почеше се у њима снабдевати наши генерали, пуковници на посебним пословима, руководиоци КОС-а, Удбе... Круг се све више ширио, на министре.

То је била веома квалитетна роба, а цене багатела. Она помоћ што је долазила са Запада преко УНРЕ то је углавном ушло у те магазине, а народу којем је та помоћ била упућена, дељено је само млеко у праху и чувена „Труманова јаја".

– Посебне приче биле су оне послератне конфискације богатих београдских породица и војвођанских Шваба. Било је ту сребрног и позлаћеног посуђа, лустера, витрина, фотеља, скупоцених тепиха, завеса, читавих гарнитура намештаја, бунди, крзна, хаљина, шешира чак... Све је то довожено војним камионима, а већ сутрадан су „генералице" долазиле и меркале. Како пристизала роба, тако и одлазила. Војни камиони су то по нечијем наређењу возили у велике, такође узурпиране, станове партизанских руководилаца који су колико до пре годину-две оснивали ратне војне судове и стрељали гладне борце ако би убрали шљиву у воћњаку.

– Ето, видиш, ја сам те прве неправилности благо критиковао на партијским састанцима. Тада је прелажено преко тога, био сам „бела врана", али су ми већ онда спремали клопку. ИБ им је добро дошао.

Једно вече иследник Субота ми каже: „Сутра идеш на суђење, али пази: од тебе зависи колико ћеш бити осуђен, како ћеш се држати, како си се држао овде у истрази а све у вези са твојим непријатељским радом. Имаћеш и браниоца!" Ја кажем да ми бранилац не треба, правог човека нема од чега бранити. Субота се самоуверено смешка и каже: „То ти држање не ваља, Микићу, сам ћеш себе упропастити, окани се таквог става. Остао си доживотни непријатељ наше партије и Тита."

– Сутрадан ми доносе моје официрско одело без еполета и одликовања а наређују да са себе скинем оне прљаве и крваве затворске дроњке. Истом „марицом", на суђење у војни суд, потерали су и брата ми Мила и Божа Ашанина.

Били смо везани и нисмо смели ни да се погледамо, а камоли да прозборимо коју реч. У ходнику Војног суда, прилази ми један капетан, наводно бранилац по службеној дужности, вероватно је био КОС-овац, али је одбијам

да ме ико брани. Председник суда је био пуковник Милоња Стијовић, један од поротника Мићун Јауковић, који је био са мном у Петом батаљону Четврте ударне бригаде. Као публика, било је неколико официра као и мој први претпостављени, начелник интендантске управе ЈА генерал Митар Вујевић. У оптужници стоји како сам ишао у Лику да тобоже дижем устанак против Тита, како сам се тајно састајао са генералом Радетом Жигићем и све тако, лаж до лажи. Не могах издржати, па на суду рекох: „Ви судите људима који су читав свој живот посветили праведној борби. Ако је све ово тачно, да сам ја радио против партије и Тита, да је оно што сам заиста радио кривично дело, онда цело човечанство треба у затвор." На питање судије да ли признајем кривично дело, рекао сам кратко: "Не признајем!" После непуних пола сата суђења без сведока или неких других доказа, Војни суд ме осуди на 14 година робије. После мене уведу брата Мила и осуде на 10, а Божа Ашанина на 4 године.

– Поврх свега, кад су нас вратили у затвор, тако су нас испребијали да ће ми то кад тад помоћи да умрем. У дворишту затвора су нас везане ставили лицем уза зид и тукли бесомучно пендрецима и неким моткама. Мене су тукла најмање њих петорица на смену. Кад неки од нас тројице (Божо, Миле или ја) паднемо, они нас дижу и бију док поново не паднемо. Тукли су нас, ми смо падали у несвест, они нас поливали водом и све тако док смо могли да стојимо, док коначно нисмо пали као празне вреће. Онда су нас полумртве убацили у ћелије. Бацили су нас на под крваве и надувених очију, поломљених вилица.

За све то иследници КОС-а и Удбе су имали одговор:

„Ти радиш и кукаш на Партију, а она не греши!"

„Како не греши, а бије своје чланове и људе?"

„Бије вас зато што сте према њој неискрени!"

– После 4-5 дана потерали су нас на Свети Ђргур. О том путу сам већ говорио. Нисам само раније поменуо да смо ми осуђеници у вишемесечном ислеђивању били углавном тако затварани да нисмо виђали сунце. Ја сам тако око 5 месеци. А сад одједном летњи дан, пре подне, трчиш кроз онај први и најтежи шпалир, па ко не падне од батина, дочека га сунчаница. Сигурно је тада морало страдати пуно људи од тога.

– Нас, нове осуђенике, мешају са старима, који су у већини случајева већ „ревидирали", постали чланови „колектива". Ми нови смо „банда" све до „изношења става", дођемо им као неки „приправници". Ми смо „банда" која спава на четвртом спрату кревета, тескоба, глава до главе, једно ћебе на нас четири.

– У почетку кад смо ишли на рад (други су већ испричали верно о том „корисном" раду), бригадир ми је био један мајор, Босанац. Према мени није био лош, викао је на мене једино кад наиђе неки виши руководилац логора. Храну смо више сањали и халуцинирали него што смо имали да једемо. Стално смо били гладни. Мене је био страх да ћу, ако не од туче и рада, умрети од глади. У себи сам говорио да ћу, ако икад изађем из овог пакла, тако да се наједем па нек одмах испустим душу. „Нова банда" сам био неких месец и по дана. Собни ми је старешина био мој Црногорац, неки Бошко, бивши удбаш, заглавио као ибеовац, „ревидирао став", и догурао до собног. Е, он ми једног дана даде папир и оловку и рок од три дана, да напишем све о својој „издајничкој активности".

Ја све напишем као у истрази и предам собном. Пролазе дани, нико ништа, видим дао сигурно иследнику. У међувремену неки од „нове банде" већ „износили ставове" после којих су обично њих полумртве износили из круга разбеснеле масе „колектива". Ја само чекам свој дан и час.

Дође и то. Политички час, чита се „Борба" и после ја долазим на ред. Иследник и собни из писаног знају какав ћу „изнети став", па ће после тога они дати „тон" а кобајаги „колектив" реагује спонтано.

– Стао ја у круг, около њих преко две стотине, слушају моју причу а, у ствари, чекају знак. А ја цео сат причам, причам, примиче се крај, чекам лавину да се сручи на мене. Све сам причао оно што сам раније писао и говорио. Завршавам и у ваздуху осећам шта ме чека. Собни каже кратко и злокобно: „Није био искрен, крије непријатеље!" Истог трена пролама се „колектив": „Уа банда!" У почетку сам и осећао ударце, а после као у трансу, који траје као вечност, само очекујем да наступи смрт. Онесвешћивао сам се, поливали су ме водом, поново тукли, а онда полумртвог однели и бацили у ћошак бараке. Од тог дана сам и званично постао „банда" што је значило бојкот. Више не спавам ни на четвртом спрату кревета него на поду испод најдоњег бокса. Док сам био „нова банда" смео сам да проговорим неку реч или неког да погледам у очи, али сада као званична „банда" морао си да ћутиш и стално да држиш повијену главу. Са нама више нису смели да разговарају ни чланови „колектива", али су смели да нас бију кад год им се укаже прилика. Да би изашао из бојкотованих, треба само да шпијунирам друге, да се јављам иследнику, да пријављујем себе и друге, да поново „износим став" – да ревидирам. Онда би ме пребацили у „одложене" или како се звало у „висеће" (висиш између „банде" и „колектива"). Као „одложени" не добијаш батине од чланова „колектива", а стичеш право да и ти бијеш „банду".

– Ја сам тада, на Ћргуру, у време скоро полугодишњег бојкота, имао три циља: Прво, да никада не „ревидирам", друго – да останем жив и, треће, потпуно супротно од

овог другог, да што пре скончам – умрем, те прекратим физичке и душевне муке. Те душевне муке биле су ми такође веома тешке: стално сам стрепео, а и дан данас је то помало код мене присутно, шта ће рећи људи у Црној Гори: „Зар Микићи издајници!"

– Непрекидно сам био под бојкотом – преко четири месеца. Осећао сам да ми је снага на измаку а воља да не ревидирам чини ми се порасла. Ако сам тада уопште могао нормално да размишљам, мислио сам да то не води ничему: пошто нећу сам себе да правим издајником, то значи да ћу и даље бити „банда" и као такав једног дана скончати у шпалиру, кроз који сам пролазио свако вече, или у каменолому пред трагачем и каселом. Претегне жеља за смрћу. Једног дана искористим „згоду" и бацим се у море. Али човеку у неслободи не дају ни да умре по својој вољи. Изваде ме, освесте и донесу у бараку.

Сам собни прогласи да сам хтео да извршим самоубиство, не ради мука, него само да би се то прочуло како се овде људи муче а то би, вели, било штетно за преваспитавање осталих. Тај собни Бошко, и један ревидирац су ме тада тукли док су имали снаге. Када сам после батина могао да устанем, собни ме пошаље код иследника.

Пита он: „Зашто си хтео да се удавиш?" Ја кажем да не могу више, да има преко четири месеца како свако вече пролазим крај строја од две стотине људи. „А зашто не ревидираш?" Ја опет исто: „Нема шта да ревидирам и на то немојте рачунати, него ако сте решили да ме убијете, убијте ме, а ако нећете, ви пустите мене да сам себи прекратим муке!" Иследник као да је видео да сам стварно решен на смрт, па ме пусти и каже да собни дође код њега. Кад се после пола сата собни вратио, обраћа се „колективу": „Ова банда није ревидирала, али ипак да се преведе у одложене, нека виси док се не поправи." Значи, мало су

попустили, али и даље са намером да ме сломију, јер ти концентрациони логори нису били, како се говорило, за преваспитавање него за уништење људи.

– У „висећем" стању све је ипак лакше него под бојкотом, сем једног: мораш да стојиш у шпалиру и да тучеш „банду". Кад год сам могао, камуфлирао сам ударце, али гледао сам људи који бију друге више него што се од њих тражило. Можете мислити шта је тамо све рађено са људима кад су им убили све људско а подстакли оно животињско.

– Једног дана ме позвао иследник и саопштио да ми је брат Миле умро, наводно од дезинтерије. Било ми је тешко да и брат умре ту на пар десетина метара од мене у другом „павиљону" а да га нисам ни видео од када смо заједно били дотерани на Гргур. Али, опет, то ми је дало неке снаге да издржим, јер сам знао да Миле није ревидирао чим је тако уморен. Када после вести о смрти брата нисам хтео да певам у строју, „колектив" ме бацио под ноге и газио до бесвести. У „висећем" стању сам био више од 18 месеци. Управник на Светом Гргуру је био Војин Јауковић, велики нечовек. Знао је често да викне „мом" ревидирцу: „Товари му још!" А његова сестра Вукосава, каква дивна девојка, била је вереница мог брата Мила.

– Негде марта месеца 1952. пребаце нас на Угљан у бивши италијански затвор. Према Гргуру, Угљан је био рај на земљи. Крчили смо и окопавали неке винограде. На Угљану су нас између осталог хранили и неком киселом репом коју многи нису могли јести, па су кришом давали мени, те се ја, бога ми, малко коварнем, добијем вољу за живот, могао сам све више и боље да радим. То ме можда спасило да поново не одем у бојкот.

– У лето те исте 1952. године нас са Угљена пребаце у Билећу. Тамо смо били у неким касарнама а радили смо

у каменолому и на грађевинама. Видећи колики ми је „стаж" у висећем ставу – између „банде" и „одложених", собни старешина ми каже: „Ти си баш решио да оставиш кости на робији, зашто се не јавиш на рапорт код иследника. Ја кажем да то нема сврхе, јер ће ми наредити да пишем "о свом непријатељском раду", ја ћу опет као и раније, па ми не гине исто а можда и горе, „бојкот". Собни каже: „Ако сам нећеш, ја ћу те пријавити, можда ћеш се овога пута опаметити, а и други ти је иследник". Тако и буде, једног дана ми нареди да одем у собу број 2 код иследника. Улазим савијене главе и представљам се:"... осуђеник Љубомир Микић издајник народа и партије!" (А и због тога што си увек морао да приликом рапорта кажеш те прљаве и тешке речи, нисам никад пожелео да се на свој захтев јављам иследнику). Хладно, спреман на све, чекам шта ће иследник, кад он: „Јеси ли ти то, Микићу?!" Потврђујем ја и не подижем главу. „Откуд ти овде, несрећни сине?" „Не знам ни сам!" одговорим и по гласу препознам да је то неки Миљуш, био је секретар партије једне установе у Ге- нералштабу у Београду. Онда ми нареди да дигнем главу, дадне цигарету, понуди да седнем, поручи чак две кафе. Не могу да дођем себи а и та кафа ми је била прва после скоро две године, ако не рачунам оне сплачине које су нам давали повремено за доручак, а говорили да је кафа. „Е, ајде Љубо Микићу, све ми сад испричај, откуд ти овде!

– Ја све од почетка до краја. Кад сам напоменуо да сам ја то све до тада већ неколико пута писао, он ме прекиде и нареди да идем и да собни дође код њега. Резултат свега је био што су ме исте вечери примили у „колектив", после скоро две године „стажирања".

Није прошло још пар дана, па иследник Миљуш нареди да је будем главни интендант на градилишту. Мој положај се неупоредиво побољшао, личио ми је на неку

награду према оном до тада. Сад, кад добро размислим, закључујем да ми је тај иследник Миљуш спасао главу. Да је остао стари иследник, а ја спровео своју намеру да никада не ревидирам, нисам сигуран да бих жив дошао са робије, јер у то време мој робијашки „стаж" је био мањи од половине.

– Из билешке робијашнице испричаћу два детаља. Долазила ми је у посету моја снаха Коса (супруга од брата Пунише). Она је сељанка, па грешница дошла и донела мало сира и кајмака. То сам дознао касније, јер нити сам се са њом састајао, нити су ми дали пакет. То је било пре упознавања са Миљушем и преласка у „колектив". Други је детаљ што је Миљуш дозволио да ме посети супруга Нења. Дошла је са синчићем Милованом. Хтело срце да ми пукне. Сусрет су дозволили без поздрава и прилажења једно другом. Нења седи у врху једног стола, а ја на другом крају, све у присуству службеног лица. За тих 15-20 минута нисмо могли а нити смели да проговоримо ништа више него да ми она укратко каже да ради у једној пекари као физички радник, да су деца добро и тако. О томе како су је избацили из стана, са посла, како је Удба вршила притисак да ме се одрекне, није ни смело бити речи.

– Тако око годину дана, па опет у селидбу. Овог пута на Голи оток. То је већ била 1953. година, мало је попустило. На Голом отоку је командант центра био Чедо Јовановић који је до тог врхунског положаја, до којег осуђеник може стићи, дошао као нај, нај, ревидирац. А стварно је „ревидирао" тако да је одмах после пуштања из логора пребегао у Албанију.

– Мој иследник је и даље био Миљуш, па удеси те ме на Голом отоку поставе за „шефа" столарске радионице. Радили смо у три смене неке „јафа" сандуке. Али, ето, опет невоље: Усред ноћи зове ме командант центра Чедо.

„Друже Микићу, доле у столарској узбуна, ноћас је тамо потпуковник Удбе похватао ове твоје у некој саботажи". Одјурим тамо, а тај потпуковник сикће: „Како то да и по десет чворова на сандуцима имају исти облик! То се ради намерно у циљу саботаже!" Није нитков знао да чвор иде дубоко у дрво, његова памет је изгледа досезала само до испод коре од дрвета. Не вреди убеђивање, удбаш и даље тврди да је то саботажа. А кога су на Голом огласили за саботера, то је могло да значи и смрт. Сазове цео логор на збор. Сви осуђеници, сви иследници и управа. Управник Никола Бугарчић такође тврди да је то саботажа са јасним циљем јер, вели, ти сандуци се извозе у стране земље... Срећом, све се заврши на мом смењивању. Вратише ме на трагач и каселу да носим камен и сл. Није ни то дуго потрајало, поново ме, вероватно, спасао иследник Миљуш, врате ме у Интендатуру.

– На Голом оток био сам интендант више од годину дана, па опет у „слободњаке" као „шеф" неколико разних радионица. Све тако до 1956. године. Пар месеци пред пуштање на слободу боље су нас хранили па смо опет личили, колико-толико на људе. После скоро шест година голготе, добијам од докумената само објаву са важношћу до места будућег живљења, ту да се јавим властима.

– Супругу и децу су ми већ раније били избацили из стана, а кад сам ја дошао у Београд, Неђа се већ у међувремену запослила на царини. После неколико година од пуштања са Голог отока успем некако преко Душана Ломпара, заменика министра финансија, да се запослим на Београдском сајму. Али Удба не да мира. По налогу, морао сам често да им се јављам. Траже да шпијам другове, пријатеље, познанике и колеге, чак и своје рођаке. Молим их да ме оставе на миру, бар сада, да подижем децу, а они само једно те исто – да радим за њих са напоменом: „Ти би требао да нам помогнеш, ти си добар политичар". Када

сам им једном, ко зна који пут, рекао најодлучније да то од мене не могу да очекују, па макар морао поново проћи куда сам прошао. Оставе ме на миру. Али ко зна да ли би ме и тада оставили на миру да се међу удбашима није појавио извесни Левков који је био иследник на Голом отоку и знао моју памет.

– Главни разлог што ја причам ову своју муку није ради неке освете, већ превасходно ради две ствари: да то буде поука за млађе, да виде какви могу бити људи, а какви нељуди, да ту има разлике као небо и земља. Друго је што желим за живота да се уверим да су се сви моји рођаци, пријатељи, другови, колеге, познаници такође уверили да ја, као и моја браћа, синови Милована Микића, нисмо издајници свог народа.

После свега што су доживели такозвани ибеовци, од којих већина то уопште није била, и ја међу њима, остаје ми да изнесем своје закључке и захтеве који природно произилазе из чињеничног стања, личног искуства трновитог пута, а посебно крвавог и чудовишног „пребивалишта" – шест година у логорима Светог Гргура, Угљана, Билеће и Голог отока. Сва та мучења сам лично преживео, дубоко осетио, физички и психички, на својој кожи и у својој души, од ондашњих апсолутиста, од ондашње политичке аутархије, управљачке врхушке са Јосипом Брозом на челу и његове свемоћне полиције, такозваних органа безбедности.

– То доба – доба Ибеа је доба злочина и самовоље органа безбедности у коме ни чланови партије ни изборни органи власти или ма која друга друштвена структура нису смеле од диктатора и диктатуре да питају, шта се ово дешава са народом. Удба која је себе називала „мач партије" секла је кога је хтела и вршила насиље над људима над којима је хтела. Лична слобода грађана па, на жалост,

и бораца била је потпуно укинута. Због овог терора дошло је до ропске послушности, не само грађана који су у партији и борцима гледали ослободиоце, већ и у свим друштвеним структурама. Узурпација групе партијских моћника (Политбиро) над партијом и државом са својим полицијским апаратом створила је режим страховладе, а моћнике уздигла на пиједестал божанства.

Људи су само ослушкивали директиве Моћника, по њима се владали, са њима живели, свако право на лично мишљење било је искључено. Ако су се појединци усудили да дају другачије мишљење на поједине појаве које су се манифестовале као неминовна стварност а нису биле у духу са директивама моћника, прогањани су као најгори непријатељи; ако су били партијци, одмах су искључивани из партије и често стављани ван закона.

– Напоминьем: вријеме из доба Резолуције Ибеа, вријеме у коме политичка врхушка партије због личне бојазни заводи личну диктатуру, је НЕМО ДОБА, ДОБА ЈЕЗИК ЗА ЗУБЕ, ПРСТ НА УСТА. Јер, на сваком кораку вреба пратилац, свак свачију реч хвата, преводи је на свој начин, да би кроз то створио колико-толико неку своју сигурност или заштиту. Свак је сваком непријатељ и издајник, иако правих непријатеља и издајника „народних", како су многи нељудски и намерно оквалификовани није било или како би то народ казао могли су бити избројани на прсте. Прави непријатељи су били они који су измишљали лажи о људима, пријављивали их и тако отклањали сумњу од себе. Гесло политичке полиције било је: УЛОВИТИ ВЕЛИКУ РИБУ а то значи: првоборце, ратнике, јунаке и честите људе.

Титово „НЕ" је било разбијање интернационализма без обзира какав је он био у то време (стваран или привидан). „НЕ" је значило очување личне и политичке власти

Јосипа Броза, значило је монопол власти над људима у Југославији. Броз је и предратне, ратне и послератне противнике слао на острва. Не знам шта би било да то чувено „НЕ" није речено, али знам да је код нас из тога „НЕ" проистекао најнеморалнији, најциничнији и најбестиднији чин антидемократског терора, под изговором да се ради о борби на бранику домовине, и знам да је тај терор имао и несумњиве елементе геноцидности.

– Апсурд социјалистичке државе Југославије је покушај њеног првог министра спољних послова, Едварда Кардеља, да тражи у Уједињеним нацијама да се у Повељи о правима човека одобре логори – концентрациони логори у свим земљама и на свим континентима.

– Што год је Тито говорио, ми смо радили, а говорио је: „Ми се боримо за радничку класу целог света". На овај позив вођена је наша борба под руководством КПЈ у коју смо веровали. А после Резолуције Информбироа, Тито је говорио: „Ми ћемо се борити само за нашу радничку класу." Одрекао се интернационализма.

Титоизам, то је стварање култа личности, укидање слободе појединцу и народу, смрт напретку на унутрашњем плану, удаљавање човека од човека, народа од народа на тлу Југославије. Титоизам је у наслеђе оставио национализме, наше велико зло.

Броз је добро знао да неће бити нападнут од Совјетског Савеза. До те гаранције је дошао преко Ђиласа и Дедијера, делегата у Великој Британији, којима је речено да ће западни савезници, Енглеска и Америка пре свега, заратити против Руса ако Стаљин нападне Југославију. Стаљин је то знао и зато сам дубоко убеђен да није могао нити смео да нас нападне. Но, стоји чињеница да је Стаљин вршио притисак за смену југословенског руководства, да је хтео политичку доминацију над Југославијом.

Но и поред тога што је био убеђен да неће војнички бити нападнут од СССР-а, Тито ништа неће да ризикује и баца се на „унутрашњег непријатеља", креће у потеру на „здраве Стаљинове снаге". Тако радећи упропастио је око сто хиљада невиних породица.

– Ова тортура није трајала само колико су осуђеници били у логорима, већ траје до данашњих дана, јер још се ми и наше породице код једног дела душебрижника третирамо као непријатељи број један. Колико је досадашњом евиденцијом утврђено, званично је осуђено 55.663 по линији Ибеа. Од тога су: 12 учесника октобарске револуције, 36 шпанских бораца, 23 савезна и републичка министра, 2 председника и 2 потпредседника републичке владе, 39 помоћника министара, 36 савезних посланика, 21.880 учесника НОР-а, 1.673 носилаца Споменице 1941, 4.153 припадника разних тела и руководства КПЈ, 1.722 припадника унутрашњих послова и 1.180 функционера.

Нека ми буде дозвољено да наведем само жртве и мени лично позната имена бораца из мог Петог батаљона Четврте пролетерске црногорске бригаде, а који су били страдалници и жртве голооточког робијања: Булатовић М. Милан, Ђерковић Н. Јован, Ђукић З. Мирко, Жижић Ј. Вељко, Иванчевић Т. Јован, Каљевић Ш. Илија, Карацић В. Војин, Крстајић С. Данило, Ласица Ј. Јован, Медиговић Н. Војислав, Никитовић Р. Блажо, Новосел В. Ђоко, Полексић Д. Момчило, Полексић И. Никола, Попивода П. Милан, Радончић А. Салих, Срдановић Ж. Војин, Струњаш С. Војислав, Церовић М. Драгомир – Драги, Шоловић Ј. Сава, Као двадесето додајем овде и своје име – Микић М. Љубо.

– Нас ИБ осуђенике данас мучи питање како су Броз и његова политичка полиција спроводили своју намеру да нас затворенике разједине и да, помоћу нас самих, завла-

дају нашим телима и душама? Да ли су ови злочини искуства ранијих епоха, наших или туђих простора? Да ли је успех у томе што је код нас осуђеника стварано осећање кривице, да смо издајници, што је код кажњеника стварано осећање да је сам на свету, без ослонца у друштву, или је нешто посебно у питању, нека тајна?

(1990)

УБИЛИ МИ СЕМЕ ПОТОМСТВА

Поштовани имењаче и земљаче, пред Тобом је прича о великим страдањима малог човека. Памти и записуј, нека остане за опомену. Реч је о мом животу који је био по оној источњачкој клетви: „Дабогда имао интересантан живот.“

Мене су, као седамнаестогодишњака, у јесен 1944-те партизани киднаповали на сеоском сокаку и без моје воље повели са собом. Преживео сам страхоте Сремског фронта, „чишћење терена“ у Босни; после рата догурао до СКОЈ-евца, да би ни крив ни дужан заглавио на Голом отоку – два пута по две године. Ја сам такозвани ДВОМОТОРАЦ. Данас, ове 2002. године ја Ти причам о свом „интересантном“ животу, сажето и укратко, све онако како је било. А било је ужасно. И сада, после толико година, никако да схватим како сам ја то издржао као и многи други који су патили када и ја.

Од Тебе, земљаче, и оних који ово буду читали, не очекујем нити тражим да ме жалите. Од вас очекујем (за ваше добро) да не заборавите да зли људи стварају зла времена а она, опет, увећавају број злих људи тако што понекад и од добрих и мирних праве зликовце. Зато, драги моји, да знате: у мутним временима чувајте се мутних људи да вас не узму под своје као жртву, или још горе за саучесника. Добро ради, добру се надај, зло рађење готово суђење.

Да се представим: моје име је ДРАГИША ПЕТРОВИЋ, рођен сам 28. јуна 1927. године у Качерском селу Козељу.

Мој отац Милић и мајка Лепосава нису имали више деце сем мене. Деда Благоје био је ратник 1912. па надаље, али није дочекао 1918, оставио је кости негде на Косову. Отац Милић (1906) служио је војни кадар у Краљевој гарди, био је леп као лутка. При крају Немачке окупације, био Равногорац – четник у Качерској бригади Рудничког корпуса.

Били смо сиромашна кућа, углавном надничили код других. Основну школу завршио сам у селу, малу матуру и средњу металску у Београду; Касније, на робији, усавршио сам специјално заваривање.

Мој ход по трњу почео је 10. септембра 1944. када сам био на брању кукуруза код Илије Лазаревића. Четници Ґружанске бригаде на једном брду, а партизани, Пета Крајишка, улазе у село.

Оставимо брање кукуруза и кренемо кући. Код школе стоји партизанска колона, ја пролазим, а тек један виче: „Врати тог малог назад."

Касније сам дознао да је тада неко у мене већ упро прст да сам четнички син. Доведу ме пред командира вода Саву Керкеза. Пита ме куд сам пошао, а ја кажем да идем кући. Онда он: „Има ли овде ђикана?" Ја га питам шта је то, а он ће: „Немој да се правиш луд – има ли четника?" Кажем да има и покажем на брдо куда су отишли. Онда ме пита знам ли где је Белановица и кад рекох да знам нареди једном да ми на леђа натовари пушкомитраљез и каже: „Сад ћеш да нам покажеш пут". Када смо пролазили поред Башкаловића кућа четници припуцаше са брда. Мени се одсекоше ноге од страха. Онај партизан узео да пуца са мог рамена на четнике. Ја ни жив, ни мртав. Изађемо на брдо „Превоје", четници одступише ка Шутцима без даље борбе. Покажем ја Белановицу, а командир ме пита за Аранђеловац.

„Не знам пут“, кажем, а он мени да морам да знам и да идем и даље са њима. У Јеловику опет борба са четницима. Напад на Аранђеловац, ја као у бунилу, не знам да ли сањам или је то стварно. Сећам се да су ти „моји“ партизани у Врбици код Аранђеловца стрељали неке људе, мештане.

Дан по дан идемо низ Шумадију, видим да ми нема спаса, морам са њима па шта буде. А нису ми дали ни пушку. Учествовао сам касније у борби за Гроцку, онда према Белом Потоку, Зуце, Авала све до Аутокоманде у Београду. То је била борба прса у прса, права кланица. Ту сам видео Русе. У мојој јединици било је и млађих од мене. У Вишњици се пребацимо чамцима преко Дунава, правац Панчево, онда Банатско Ново Село, па Вршац. Ту смо, како сам ја тада разумео, нашли руске јединице и Врховни штаб. Ако сам добро схватио „моји“ крајишници су тада били ту обезбеђење Тита. Били смо исцрпљени, изгладнели, али однекуд набавише доста свиња, поклаше, па једи оне месине колико хоћеш. Још на све то грожђе, па наста општи пролив. Мислим да у мојој чети тада није било никог старијег од 24 године. Када смо се малко опоравили, живнули, почело шаликање, скакање по сламарицама, јурњава, јогунасте године ... Једном тако дигли ми прашину, улеће пожарни и виче да се смиримо, да отворимо прозоре, вели да иде неки високи подофицир. Не прође мало ето отворише се врата, улази вучјак, за њим капетан. Пада команда „Мирно!“ Улази Тито. Овај рапортира да је стање редовно а Броз њему и нама: „Како редовно, јесте ли ви војска или банда!“. Иде по соби и запиткује. Једног малог, нема више од 14 година, пита чији је син, па све тако, без везе.

Дође до мене: „Одакле си ти војниче?“ Кад рекох да сам Србијанац он се загледа у мене, као да није чуо и каже: „А

зашто носиш ту српску капу?“ Ја у магновењу лупим: „Друже маршале, шта може да носи Србин него српску капу.“ Тако ме је погледао са мржњом као да хоће да ме стреља. Прође још мало по спаваоници па каже: „Ви овде уживате а наша браћа Хрвати чаме под окупатором. Али имаћете времена да се борите за слободу хрватског народа“.

Из Вршца дођемо у Београд. Он већ ослобођен, сместимо се негде на Бањици. Ту, на моје велико изненађење нађе ме отац. Ја га био већ прежалио, нисам га видео од краја августа. Повукао се био са четницима са његовом Качерском бригадом, био је у пратњи његовог команданта Недељковића. Он ми ту исприча у поверењу да су били стигли негде до Јелове Горе, да га је Недељковић вратио назад у Козељ да види шта је са мном, пошто је дознао да су ме на силу отерали партизани у њихову војску, на миг неких Козељаца да сам четнички син. Пошто није имао никаквих рђавих дела, срећом, партизани га нису стрељали, али су га у Белановачкој Озни саслушавали, мустрали, највише неки Живко Гајић из суседног села Ивановци; терао га босог низ речицу Козељицу, а он ишао поред. Најзад је добио дозволу да ме посети. Пошто ме је нашао сутрадан је негде купио и испекао прасе, обезбедио и ракије које су углавном појели и попили официри. Сећам се да је отац клечао пред мојим командантом да ме пусте кући, а да он иде уместо мене, али није вредело, каже командант: „Иди човече кући, не брини ништа, водимо ми рачуна о њему, има овде, као што видиш и много млађи од њега.“

Дође зима, чини ми се крај новембра 1944-те, крену нас на Сремски фронт. Идемо самоуверено, забога ми смо крајишки пролетери, прва бригада Пете дивизије. Ко нам шта може, мислили смо да можемо да победимо цео свет! Исто су нам причали и за Прву пролетерску коју ми мењамо на фронту код Отока, Ориолика ... Кад сам видео

какви су бедни, боси, промрзли, кањави, гладни ухватила ме језа шта нас чека. Питамо их како је, а они у поверењу, да не чује комесар, кажу да је наопако, не смеш вели, главу да помолиш из рова, из блата, бије Немац снајпером. Још нам кажу да не треба нападати, јуришати јер нема шансе да Немце померимо са њиховог положаја. Шта вреди кад наши официри мисле да су бољи од ових па већ то пододне наредише јуриш. У том јуришу од нас 126 из чете, Немци су нам убили 48! Чини ми се да је то било неко село Илача. Остану мртви и рањени у блату. Добијемо допуну, све дечаци из Србије из гимназије и средњих школа, без дана обуке, мобилисани. На реци Босут подави се 21. Српска бригада, наишли на лед, а морали да беже од Немаца. На мосту Босут сам први пут видео команданта Пете дивизије Милутина Морачу. Кад је први немачки тенк дошао до пола моста командант је лично узео противтенковску пушку и онеспособио га. Други тенк удари назад и преврне се. Ударимо на јуриш. Неколико нас падосмо на мосту рањени. Они иза нас јуришају и газе преко наших тела. Било је хладно и до минус 20. Ухватиш се за метал, кожа остаје на металу. Тада сам схватио да је неком стало да што више српске деце изгине. Неспособност руководећег кадра, командира, комесара била је очигледна. Мој командир вода чувао овце у Босни. Али комесари су важнији, уврзли су нам у главу да је Тито јачи од Бога. Ма каквог Бога, њега и нема! Мој командир чете Миле Бањац родом од Дрвара, чини ми се из села Трубар, није знао да се потпише а ту на Сремском фронту догурао већ до капетана.

У фебруару, на Отоку, Немци су нам тукли топовима. Једна граната падне близу мене, експлодира и мене покрије земља онако у рову пуном воде. Моја јединица се повуче, мене оставе контузованог, промрзлог и затрпаног. Имао

сам срећне да је мој земљак из Босуте код Аранђеловца, Славиша Поповић, иначе делегат (нешто као политички комесар у воду) приметио да ме нема и кад се све стишало негде пред зору дође лично те ме онако онесвешћеног извуче. Останем пар дана у селу Немци у импровизованој болници. Кад смо морали да се повучемо, ко може, ја сам се све ослањао на зидове куће. На ногама крпе везане канапом. Из неких кућа на нас су пуцали мештани, ваљда Хрвати или Фолксдојчери. Били смо гладни, ја нисам имао ни рукавице, али мислим да ме је спасавала кошуља која је била гумирана. Онако јадног, вашљивог убаце ме у кола и потерају нас у Шид.

По причању других, ја сам ваљда био у бунилу, дан и ноћ нико ми није прилазио. Осетио сам само кад је неко почео да ме удара по укоченим ногама, а оне су биле надуле. Исекли су оне крпе и бриц панталоне. Тада ме је мозак заболео, закукао сам. Разумео сам да хоће да ми секу ноге. Али био је ту и неки Црногорац, капетан по чину и каже овима: „Вељу, овом детету нећете сећи ноге, јер ништа нисте предузели да их спасете. Ко покуша, од мене му следује метак". Хвала њему, јер данас имам обе ноге. Лекар Богдан Косановић види да се капетан не шали па одустану од намере. Некако ме санирају и пребаце у болницу у Руму. Ту у болници долазе политички комесари и перу нам мозак. Били су успешни, јер нас десетак све клинци решимо да бежимо из болнице и да идемо у борбу, нема смисла да ми овде лежимо, а они тамо гину! У Сремској Митровици нас похватају без објава и отпусних листа и каже нам један официр: „Ви сте децо луди, земља ће се ослободити и без вас".

Почетком маја пребаце нас у Земун. Ја већ командир одељења, у пратњи болнице 212. Ту нас планирају за неку експедицију Прве армије, да „чистимо терен" у источној Босни. Са нама крене доста лекара, мислим да их је било

око 30, да лече народ од разних болести. Цео командни кадар неписмен. Унапреде ме у командира вода, пишем заповести. Једног дана водим чету на занимање, кад мој отац на капији. Кад је видео сина командира крсти се, хоће да падне у несвест: ко мени „гуљану" да повери команду. Стварно је био циркус: ја клинац командујем лекару у строју.

У тој јединици била и нека Зора Дудић по чину потпоручник. Верена била за Драгана Ђурића чувеног удбаша. За њега се причало да кад се прошета Зајечарем сви беже са улице. Иако је била верена видим ја да између нас има неке симпатије. Била је старија од мене и по годинама и по чину; и морам признати више на њену иницијативу него на моју мушку храброст дође и до љубави; за мене први пут. Ја на седмом небу, поготову што је планирано да и она иде са нама у источну Босну. Али изгледа није ми било суђено да ми на дуже време буде лепо. Деси се да баш ја будем командир страже кад ми јавише да један мајор хоће у наш логор. Ја се преставим, он такође. Каже да хоће да уђе унутра да види Зору. Ја му кажем да не могу да пустим у наше просторије људе из других јединица без дозволе вишег старешине, али он дрско и скоро на силу уђе у женску собу код Зоре. Ја за њим. Она га дочека хладно и каже му ту преда мном да с њим више нема ништа. Ја укапирам да је он тај, Зорин вереник. Мени мило с једне стране, али опет стрепим, били верени, он мајор. И био сам у праву: оде он код команданта Божидара Шљивара и ко зна шта му је све за мене напричао, и мене Шљивар зове на рапорт. Дрско ми скреће пажњу да ја ширим неморал у јединици и да следује нешто као казна: Зора у прекоманду у Ужице, а ја у Босну.

(Срели смо се још само једном у животу, случајно на железничкој станици 1947-ме, исплакала се, било јој тешко,

али и мени. Доста касније неких 15-ак година неко ми је рекао да је још жива и да се никада није удавала. И тако пропаде моја прва љубав због комунистичког морала.)

Септембар 1945. Ми у Зворнику. Час у Малом, час тамо у оном на Босанској страни. Држали смо стражу на мосту – на Дрини. Лекари се размилели по селима, лече народ од болести. Било је и тифуса, и сифилиса. Наша јединица даје обезбеђење, пратњу акцији лекара. Шестог септембра (ваљда у част рођендана краља Петра) четници убију 12 војника једне наше јединице. Појачамо ми пажњу и обезбеђење, повећамо број стражарских места, али опет сваку ноћ очекујеш неки напад, несрећу.

Неколико дана после ове велике погибије наших људи, једне ноћи, ја као командир страже обиђем сва стражарска места, на крају дођем до болнице у Великом Зворнику. Рачунам све је у реду, враћам се сам, око два сата после поноћи. Кад сам био поред цркве, као да чујем неке гласове унутра. Приђем ухватим кваку од врата, она откључана. Како отворим, четник држи шмајсер на готовс, иза њега пуна црква четника, немају појма шта се догађа на вратима. Код себе сам имао стројницу, пиштољ и бомбе, али у магновењу схватим да је све касно; то је изгледа схватио и четник, гледа у мене ћутке, не пуца нити даје знаке да ће то учинити. Секунд – два дуги као вечност, тако се ми гледамо. Онда ја стругнем преко неког зида, суновратим се доле, трком дођем у Мали Зворник, пробудим командира чете Бошка Поповића. Бошко мало размисли па каже: „Нека им је срећан пут.“ Био је паметан, било нас је мало, цабе људи да изгину.

Једног дана са десетином војника пратим итеданта у Тузлу. Ја са шофером у кабини, војници под циradом. Испред села Цапарде пукне гума на камиону, нема резервне. Шофер, беше неки пијанац, вели, да скида да крпи ту

на путу. Погледам ту са десне стране пута кукуруз усред њиве крушка. Велим, посао ће око крпљења гуме потрајати око два сата, да се малко прошетам до крушке. Стварно крушка зрела, само дрема, ја као медоња се прикрадам, вода ми цури из уста. Стао ја испод, меркам коју да уберем, да зовнем и војнике, кад из кукуруза подиже се четник са упереним пикавцем. Дигнем руке у вис, нема се куд. Покаже ми он једну кровињару иза кукуруза и дадне знак да пођем тамо са рукама изнад главе. Кад сам дошао пред врата овај ме удари ногом у стражњицу, ја улетим унутра као вреће. Унутра три четника, један брадат, свим тројици коса до рамена.

„Ево", каже, „заробио сам једног пролетера." Мислио да сам пролетер, јер сам на капи имао петокраку са српом и чекићем. Ја начисто изгубљен, мислим сада ми коначно нема спаса, а онај брадати ме пита одакле сам. Ја кажем да сам од Љига. Онда пита имам ли оца, мајку, брата, сестру. Рекох да сам јединац, да сам присилно мобилисан, да ми је отац био активан четник Качарске бригаде Рудничког корпуса. Сада он мене даље искушава, пита, ко је командант Корпуса, ко командант бригаде. Ја кажем да је командант Рудничког корпуса Драгиша Нинковић, командант Качерске бригаде Милован Недељковић.

„Добро", вели, „кад знаш све то реци ми ко је све био командант батаљона у Качерској бригади?" Ја као из топа рекнем да је то Слободан Џокић, родом из Липља, па Влада Вукајловић са Рудника, Милосав Поповић, Војин Никић и неки Туле Босанац. Кажем још да је заменик команданта корпуса био Милијан Јовановић, а да је на крају 44-те команду над Рудничким корпусом од Нинковића преузео Драгомир – Гага Топаловић.

Насмеши се брадоња и каже: „Пустите ово дете да иде." Овај што ме заробио пита шта да ради са мојом стројни-

цом, а четник вођа вели: „Нек је носи, шта ће нам руска стројница неће ваљда Стаљин да нам шаље муницију.“ Кад сам изашао из те кровињаре мислио сам да сам у ваздуху. Изашао је брадоња напоље и показао ми једно село како се пуши. Прича: „Ми синоћ послали наше људе тамо да нам донесу храну а они, муслимани их побили. После ми одемо тамо и све их спалимо.“ У повратку био сам толико престрашен да нисам смео да скочим преко врзине него сам се просто стропоштао доле. Ником ништа не говорим, кренемо ка Тузли. После пар километара иде 15. мајевичка бригада, питају има ли шта ново на путу. Ја нисам хтео ништа да кажем. Вратимо се преко Бијељине. Кад смо били близу села Козлук на једној кривини припуцају четници, шофер изгуби контролу, удари камион у обалу и преврне се. Ту ми несрећно погине војник Милић Стефановић из Команица код Мионице. Имао је мање од 25 година. Седео је у камиону на сандуку муниције и држао пушку између ногу. Падне други сандук на њега и цев му се забије у стомак. Утом наиђе други камион па нас покупи, а и четници су престали да пуцају.

После два-три дана кренемо за Дрињачу и Власеницу. У току ноћи неки муслимани нам закољу два борца. Било је то ужасно: ми војници се одрекнемо једног оброка у корист цивила муслимана, а они нама тако. Долазе њихова деца на наш казан, ми од уста одвајамо, дајемо им од нашег следовања. Добијемо једном два вола да закољемо, а ми се одрекнемо у корист једног муслиманског села. Дознају то четници и оду тамо и отму волове од сељака и још им нареде да ће доћи и идућу ноћ да им спреме још нешто. Ми им припремимо заседу и заробимо двојицу, оба четнички команданти. Приликом саслушања један је рекао да је он командант четничког Вишеградског батаљона да је четник од ’41. да је учествовао у убијању „Турака“ у

Фочи. Отерали су их у Озну у Власеницу. Били смо на терену око Хан Пијеска, Соколца, Братунца ... Дознамо једном да ће, наводно, сви четници да се једне ноћи састану у гробљу у Соколцу. Ми пре њих уђемо у гробље, рачунамо они ће долазити у колонама право нама на нишан. Испало је да су нам то наместили јер у неко доба нас опколе са свих страна и почну тући. Ко зна колико је њих било, нас је имало око 40, и више смо страдали од рикошета и обијеног камења од споменика него од метака. Једва се извучемо. Ову „игру“ нам је наместио чувени четник Саво Дерикоња.

Тако је то бивало по Источној Босни. У октобру 1945. врати се цела јединица у Београд. После неког времена преместе нас у Ниш, у неке бараке. Одатле је јединица отишла на Косово да се бори против шиптарске побуне, против Полуже. Ја не одем јер ми отац извадио уверење да се демобилишем, да будем хранилац породице. У Козељу тада био председник Месног народног одбора Обрад Павловић а секретар Миломир Радовановић и они потврде да мој отац има 60 година и ако није имао толико, тек је навршио био 39-ту. На основу тог уверења пусте ме из војске и дођем кући у Козељ.

Отац бивши четник, а ја скојевац. Ови из среза из Белановице ме одмах кооптирају у Комитет омладине, или СКОЈ-а, не сећам се тачно. Били још: Стева Марковић, трговац, нека Милунка из Штавице, Љубиша Тодоровић из Пољаница, Милан Митровић звани „Ракљача“ из Ивановца, Радиша Балтић из Трудеља, неки Плескоњић из Калањеваца ... Главне акције су биле усмерене на откривање непријатеља. Идуће године 1946. одреде мене да будем пописивач уз вршалицу, да упишем колико је који домаћин овро жита, да би могли да му узму. Кад је овршено задње гумно, баш код Чедомира Ивановића, после вечере прилази ми мој ро-

ђак Слободан Павловић и каже: „Драгиша, немој да идеш кући, опасно је, спавај код мене.“ Некако је био дознао да хоће четници, било их је још по шумама око Љига и Качера, да ме ликвидирају, јер сам скојевац и активиста.

Код њега и заноћим. У току ноћи дођу четници баш код њега: Спасоје Јеринић из Шутаца, Зекан из Пољаница, Прскало из Козеља, Александар – Циганин из Моравца и неки Поњавић из Горњег Милановца. Касније је Слободанова мајка причала да је било предлога да ме закољу али да је Спасоје Јеринић рекао да мени не сме да фали длака са главе. Ту ноћ ме значи, спасао Спасоје.

Био ја тако бајаги неки активиста – скојевац све до наредне зиме када заказаше састанак СКОЈ-а у Козељу у циљу оснивања партијске ћелије у селу. Како то основати када је село било скроз наклоњено четницима, скоро сто посто. Од 160 кућа само је 3-4 било комунистичке. На састанак дође Миша Марковић из среза и чувени Јелић из Удбе. Пре почетка састанка мени каже Миша да ја изађем, да не могу да присуствујем; после сам чуо да су сумњали да се састајем са четником Прскалом. Дођем кући, причам оцу а он мени каже: „Ти немаш више шта да тражиш у Козељу, ови што су са тобом су обични нерадници, лажови, пропалице. Ако треба да ти буде вођа Миша Марковић који је цео свој век провео газећи блато за циглу, ти се убиј слободно. Ако си ипак решио да останеш у селу онда са њима прекини јер овде мора да се ради, а не да се само састанчи.“ Пре него што сам ишта рекао отац ми каже да је најбоље да идем у Београд у неку школу, да се запослим и да ће ме он, док се не снађем, помагати и издржавати.

* * *

Онда је било лако запослити се. Од прве добијем посао заменика командира индустриске милиције у Градском

саобраћајном предузећу. Волели ме у ГСП-у. Дању радим, увече у вечерњу школу. Догурам брзо, већ идуће 1947. до председника омладине у предузећу и секретара СКОЈ-а. Онда ме поставе за надзорника за радничке станове, па сам обезбеђивао огрев за раднике, организовао смештај за такозване „фронтовце". На раду у предузећу, био сам вредан и доста популаран међу радницима. Напредујем ја, задовољан, поготову што се више не бавим сувопарном политиком него нечим конкретним, помажем људима, олакшавам им живот.

Долази чувена 1948-ма година, а да ја нисам ни сањао да све у глави мора да се окрене тумбе, да и најмања реч може скупо да те кошта. Мој директор у ГСП-у био је тада Иван Буторајац. Пита ме једном шта ја мислим о неком Милошу Мандарину, а ја кажем да мислим да је добар човек, поштен, стари револуционар, да је изгубио сина јединца и жену на Сремском фронту, да његова илегална група у Београду никада није била проваљена и све тако у том тону. Онда ми директор каже да је Милош сада у илегали, био, вели, на опоравку у Аранђеловцу, тамо се изјаснио за резолуцију Инфомбироа, неко му дојавио шта му се спрема и он побегне од хапшења. Онако збуњен слегнем раменима, оно у смислу „шта ја ту могу". Онда Буторајац каже да би требало да дам неки добровољни прилог да се човек (Милош) илегално издржава. Онако наиван извадим новчаник, у њему 900 динара, одвојим 880, остане мени само две банке. После пар дана срећем директор Буторајац и каже да је био са Милошем, да ме много поздравио, да ме воли, и да би желео да се види са мном. Опет ја наивко, све пристајем, а не знам да срљам све дубље у пропаст. Објасни ми Буторајац да то и то вече, у то и то време, идем Гундулића венцем и срешћу се са Милошем.

Тако и буде. Сретнем Милоша, а он ми онако у сталном ходу исприча о свему. Углавном да је Тито издао раднички покрет и социјализам, да је то највеће издајство у историји међународног радничког покрета ... Још ме је питао да ли има неке шансе да се пребаци у качерски крај да га ту неки моји људи чувају у илегали и сл. Одговорим му да то нема шансе, да су људи у мом крају уплашени и разочарани, не знају о чему се ради и све тако. Растанемо се. Нико нас није приметио. Тако сам бар мислио. Било је то крајем 48-ме или можда почетком 49-те, не могу се тачно сетити. Наводи мене Буторајац да слушамо Радио Москву у неком тзв. црвеном кутићу у ГСП-у, где смо са још неким уствари млатили празну сламу.

Тако је све то трајало до 17. марта 1949. године. За то јутро директор Буторајац ми закаже састанак у дирекцији ради разговора о послу и неким текућим проблемима. Чим сам стигао на капију предузећа видим ту стоје два удбаша и наш секретар СКОЈ-а, неки Аца Стефановић. Док сам пролазио чујем када Аца каже оној двојици: „То је тај." Пењем се степеницама дирекције кад на вратима директорове канцеларије убдаши. Пита ме један ко сам, а кад се ја представих он ме дрско опсова: „А ти си тај, јебем Ти матер!". Код себе сам имао трофејни пиштољ из рата, у трену помислих да га употребим зато што ми је опсовао матер. И да сам хтео не би стигао јер је у једном трену отворио врата и силно ме гурнуо унутра. Директор стоји крај стола, поред њега двојица. Један скочи и тако ме снажно удари песницом да сам пао на под. Подигну ме и каже: „Дошао си, Тицо, где треба!". Окрећу телефон, зову Удбу на Обилићевом венцу да нас терају тамо. И пре него што су стигли, нас су обојицу тукли и рукама и ногама. Свезане, мене и Буторајца, возе џипом у Удбу. Ја само размишљам како да се ослободим пиштоља. Убацише нас

у ходник. Ту стоји један милиционар. Ја се дошетам до једне корпе за отпатке и некако се отарасим пиштоља, онај стражар то није видео. После пар минута одведу нас у две различите собе. Ништа не питају, нити говоре само бију чим стигну: ланцима, лисицама, рукама, ногама. Прво питање је било за Милоша Мандарина. Ја не говорим ништа што би ме теретило. Ништа не записују, само бију ли бију. Била је то Удба за Београд на Обилићевом венцу бр. 3. Убацише ме у самицу. Она дуга око два метра, а широка метар и по, отвор колико воловско око, малко веће. Нема ћебета, го под.

Било је саслушавање сваки дан и мучење наравно. Иследник ми био земљак из Шаторње, Пантелија Прокић звани „Пуле", син најбољег учитеља у Шумадији и Србији и брат професора универзитета. Све добри, познати и часни људи, сем овог мог мучитеља. (Пре петнаестак година на пијаци у Љигу купујем лук од једног сељака из Шаторње и питам за њега, а он ми каже да је жив и да је цикно, иде, вели, по каналима као бесна лисица.)

Језиво су нас мучили ту на Обилићевом венцу: најгори је био „суви гипс"; седиш на поду, испод тебе даска, од кичме до стопала. Даску вежу за ноге, да не можеш ни да их скупиш, нити више да испружиш, на ногама и рукама лисице. Оне на рукама закаче за оне на ногама. После пар минута почну такви ужасни болови у кичми да се брзо онесвестиш. Мислим да је мој капут после кратког времена био сав мокар, хвата се иње по њему. Лице ми пљускају водом, опет муче, па убаце у ћелију. У клозет смо могли само два пута – ујутру и увече, у међувремену ако те снађе мораш ту на под. После уз батине чистиш, ужас. Мени су везали тегове за мошнице, чини ми се да су били тешки сто килограма, болови долазе директно из мозга. Онда су ме везали за неко вратило и вртили у круг док се

не онесвестим. Између свих тих мучења, сваког тренутка, када нисам сâм у самици, бију чим стигну и ко год стигне. Пребаце ме у заједничку собу, тамо нас 16, тескоба као сардине у конзерви. Морали смо да вршимо нужду у чиније које смо ујутру празнили и прали и из њих после јели нешто што су звали доручком.

Мој отац је некако успео да добије дозволу да ми доноси пакете, али по пропису може само, на пример, 200 грама сланине. Опет ме спаси добар човек, комшија из суседног села Штавице, неки Несторовић, командир обезбеђења. Био добар са мојим оцем и он је ризиковао па ми дотурао десет пута више хране него што сме. Богами, ја се малко коварнем до маја месеца. Иследник Пуле увек пита хоћу ли да причам оно што он хоће или не. Ја увек исто: да сам све рекао што знам, да више немам шта да кажем. А он само онако хладно: „Полако, полако, бандо, рећи ћеш, не брини."

Једном доведу, као на неко суочење, Никодина Петровића – Чкиљу из мог села Козеља, предратног жандарма. Каже Пуле: „Никодине, све ово што си доживео за ова три месеца, овај твој комшија Драгиша је крив, хајде удари му који шамар. Никодин вели, да не сме: "Има опасног оца извадиће ми око." Ту на лицу места, стварно, Никодин ме није ништа теретио, чуо сам касније да су га заробили па се он мало удварао, пањкао неке људе, после га пустили. Сутрадан опет Пуле тражи од мене да мењамо записник, да причам другу причу, ону коју он хоће. Ја кажем да нећемо мењати ништа. „Хоћемо, хоћемо", каже и притисну звонце. Улази милиционар, а он му каже да доведе Милоша Мандарина. Ја тек тада дознам да је ухваћен. Доведе Мишу, он као из бутика: шешир, громби капут, прилази столу и одмах се лаћа цигарета. Пита га Пуле да ли ме познаје. Он потврђује, а на питање шта он има са мном,

Миша исприча све оно од речи до речи кад смо се нашли на Гундулића венцу. Све.

„Шта сад“, пита ме Пуле, „хоћемо ли да мењамо записник?“ Немам куд, кажем да нема шта ни да побијем ни да додам, Миша је све рекао како је било, пишите ја ћу потписати све тако. Тако и урадимо.

* * *

После пар дана, мислим да је то било 2. јуна 1949. уручише ми Решење о административном кажњавању – друштвено користан рад у трајању од две године. Већ увече нâс око 400 кажњеника потрпају у специјалну композицију воза и право на Јадран у Бакар. Без јела и пића до тамо. Вежу обе руке, а онда моју десну руку вежу за леву оног другог. Унутра тескоба, као душегупка.

Да ли ћу бити тачан не смем да сигурам, али ми се чини да смо у Бакар стигли 5. јуна ујутру. Мој парњак је био један из Војводине, прилично јак човек, а ја опет млад и јак. Чека нас чувени брод „ПУНАТ“, отворена палуба. Са стране кордони милиције – од воза до брода. Бију све мотком, што више трчиш мање батина. У брод се ускаче са око два и по метра висине. Ако не скочимо истовремено може се десити да останеш без руке, што се некима и дешавало. Доле неке даске, падаш како стигнеш и одмах бежиш даље, јер ако се брзо не склониш, она следећа двојица ће те убити и поломити када падну на тебе одозго. Исти дан стижемо на Голи оток око осам сати. Иван Растегорац, управник логора на Голом отоку, дошао на палубу, шета и виче: „Јесте ли стигли на одмор у Одесу, јебо вам Стаљин матер.“ Од брода до логора прошли смо кроз кордон батинаша сигурно око пола километра. Тукли су нас наши другови који су тамо стигли пре нас већ „преваспитани“. Неки су ми касније причали да је из групе од

стотинак нас, који смо заједно дотерани убијено, уморено, што у возу, што у падању у брод, што у кордону до логора, равно 26 људи.

Празнили су нам мозак и пунили уши виком логораша да смо издајице, банда, Стаљинове слуге ... Опет иследник Пуле из Шаторње. Једног дана као неки састанак. Треба да се изјаснимо да ли смо се вратили „мајци партији". У бараци број 2 био је бивши гувернер Народне банке, мислим Владо Раичевић, за име не смем да гарантујем. На питање да ли ревидира став он рече: „Нисам аутомат." Са иследником је дошла група, као затвореника, а највероватније су удбаши. Скочи руља на човека, газе га, туку рукама и ногама, неким камењем, ту пред нама све док човек не умре. Са нама је био и његов син Драган Раичевић, студент медицине. Гледао је својим очима како му свирепо убијају оца. Међу нама поче комешање. На питање ко се враћа „мајци партији", бога ми, диже руку, једна половина. После пар дана остаде нас тврдоглавих једна петина. Сад она четворица треба да бију и муче нашег једног и натерају да ревидираш.

Од тих ревидираца, мислим септембра месеца, формирају се на Голом отоку две радне бригаде које треба да иду да граде аутопут „Братство и јединство" Београд – Загреб. Прва бригада се звала: „Са партијом за победу истине" и друга од старијих логораша се звала „Истина побеђује". Тих дана смо носали камење тамо-амо, тек да се мучимо на врелом јадранском сунцу. Они који треба да иду на аутопут боље се хране, боље су их обукли, па носе заставе, певају, блеје, избацују пароле, величају Тита, партију, и све тако. Уочи покрета, увече, зове ме иследник Пуле, или боље речено господин Монструм, и каже: „Видиш ли, ти Драгиша, да ће ови после аутопута ићи кући, а теби се изгледа не живи, не иде ти се кући." Ја кажем да ми се иде, али да они не дају. А он ће подругљиво: „Будало, слушај шта Ти кажем.

Ја, на жалост, познајем твога оца, он можда не заслужује да те пустим, али имаш изузетну часну и честиту мајку која заслужује да те види живог и здравог. Ја сам решио да те пустим да идеш са овима. Мораш само да потпишеш овај папир." Потписао сам, а да нисам читао шта пише, мислио сам тада да је то нека објава, "одселница" са Голог отока. Тада нисам знао да је то била изјава да ћу од тада да радим за Удбу, да цинкарим људе на сваком кораку. Дадне ми други папир и нареди да идем у магацин да узмем моје одело. Одем тамо а оно одело све сатрулило, сат ми зарибао, све неупотребљиво. Вратим се њему. Пуле ми написа други папир са наређењем да ми из шнајдераја и обућарнице дају све како треба по мери. Добијем све сем сата.

Сутрадан кренемо за Ријеку, онда за Загреб. Водили нас да обиђемо велесајам. Одатле правац у Гарчин. Ударили неке кише, лоше време, смештај лош. Ја био скроз ослабио, поцрнео као гавран, сам себе не препознајем. Кад је отац дошао да ме посети, ја видим њега он ме не познаје, чујем како пита за мене. Донео је хране, а спасавао ме и итедант омладинске радне бригаде, из мог Качера, мој Козељац, Живорад Миловановић, жив је и данас, хвала му. Моји голооточани му рекли за мене и већ сутрадан моји Качерци ми донесоше хлеба и пасуља. Радили смо три месеца: октобар, новембар и децембар. Ја сам мислио да за три месеца може много да се уради, да се изгради држава. Радио сам као луд, био сам двоструки ударник. Рачунао сам треба земљу изграђивати све поштеним радом, онако како сам у сваком послу мислио да треба. Са изградње аутопута вратим се са бригадом у Београд у цивилни живот.

* * *

Пошто сам се био оженио Богданком, месец дана пред хапшење, то је било нормално што сам прво похитао у

свој стан, својој супрузи. У истом стану била је и њена мајка Драгица. У међувремену она се била мене одрекла, али сам мислио, да је то само формално, због притиска Удбе, и да ће се наш тазе брак одржати. Она је била благајница у официрској мензи.

И тако ја пред стан, био трособан, кад тамо неки официр, неки грмаљ. Излази на врата и пита ме кога тражим. Кад рекох да тражим Богданку и Драгицу он се издра на мене: „А ти си то, бандиту, марш у пичку материну!“ и затвори врата. Видим да је враг однео шалу. После дознам да је то био официр Удбе. Шта ћу, одем у суседну зграду, тамо становао неки земљак из Бољковаца, Лаудановић, да питам зна ли он шта је са мојом женом и таштом. Он ме обавести да су њих две, вели, истеране из стана и да се налазе у улици Краља Милутина број 10. Одем тамо, дворишна зграда, стан у приземљу. Куцам, нико се не јавља. Срце ми лупа од узбуђења. Куцам поново, неко се миче и чујем ташту Драгицу пита, ко је. „Отвори, ја сам Драгиша.“ Кад то рекох она поче да вришти, каже да не може и не сме да ме пусти унутра. Касније сам, такође, дознао да је тада ту била и Богданка. Вратим се опет код Лаудановића и ту код њих преноћим. Сутрадан поново тамо, нема Богданке, таштa ми отвори врата. Питам одмах за Богданку она ме слага да је, наводно, отишла код неке шнајдерке, наше познанице. Уствари она је ту ноћ отишла са својим љубавником Словенцем, побегли у Словенију. Удбаши су Богданки и Драгици рекли да сам ја разбојник, да се никада неће вратити са робије, да на мене више не рачунају. Оне су у то све поверовале, у то сам се уверио кад сам затражио своје одело и видео да је све изношено. Ћутим, трпим, знам да сам на црној листи. (Касније се испоставило да је тај Словенац, Богданкин љубавник побегао у Аустрију, а она се вратила у Београд.) Тих неколико дана,

до почетка 1950-те године лутао сам Београдом, размишљао шта да радим, да ли негде има место и за мене, да се скрасим, да на миру радим и поново заснивам породицу.

За православни Божић дођем кући у Козељ. Зачудо омладина из Козеља ме лепо прими, сви се обрадују што ме виде. Али после неколико седмица појави се чланак у ваљевском листу „Напред“ у коме се све негативно писало о козељској омладини која „лепо дочекује ибеовце.“ Видим, нема мира ни у селу, вратим се у Београд и зачудо опет ме приме у Градско саобраћајно предузеће да радим као приучени механичар, да поправљам камионе. Морам рећи истину, целу годину нисам имао неких већих проблема, није било терора према мени; а и чувао сам се провокација и инцидената.

Како тако, прође година дана и више, све до кобног 18. марта 1951. године. Нађем се у комшилуку у Душановој улици број 59 код комшије берберина. Тада је био актуелан Корејски рат. Знате како је код берберина, увек се води нека дискусија, па и тада реч се поведе о рату у Кореји. Један капетан, знао сам га из раније онако из виђења, поче причу како Американци у Кореји воде мирољубив рат. Нисам ни сањао да је цела прича била да мене насанкају; и на жалост успели су. Ја бурно одреагујем са тврдњом да нигде у свету ниједан рат није мирољубив. Где се гине ту ништа нема мирољубиво. Не да ми ђаво мира, питам капетана шта је био пре него што је постао официр, а он каже да је био шумски радник. Ја му онда у брк скрешем: „Значи, на такав се начин захваљујеш Русима који су нам донели и комунистичку партију, и ослобођење и на крају и теби тај капетански чин.“

Крај приче. Устаде човек и оде. Погледам на врата он право у телефонску говорницу, јавља тамо где треба. Хладно ми око срца, задржим се код берберина још де-

сетак минута и кренем у моју (суседну) зграду. На самом улазу шчепају ме два удбаша и правац у Удбу, ту у Француску улицу и одмах у ћелију. Унутра бетон на коме су моји претходници вршили нужду, ништа није очишћено, немаш где да седнеш нити корак да коракнеш, а да не угазиш у говна. Ћелија широка два метра, а дугачка можда пола метра више. Ја тражим од стражара да ми донесу метлу, крпе и кофу са водом, да ја то све очистим, а он мени дрско и безобразно каже: „Ниси, ти бандо дошао у бању него да искајаш своје грехе!“ Некако преноћим у стојећем ставу. Ујутру донеше порцију са неким јелом, ја то шутнем, одбијем храну, решен да се сада борим на други начин. Тако три дана, без хране, држао сам се некако за неки унутрашњи симс од прозора да не паднем доле на говнав бетон. Одбијем сваки разговор на саслушању док ми не обезбеде сношљив простор да могу бар да седнем и ако је хладан бетон.

Трећи дан воде ме у једну специјалну собу – канцеларију, тамо тројица официра Удбе и са њима нико други него Жарко Броз. Ови ћуте, он води главну реч. Не могу да дођем себи какав сам ја то важан фактор да ме он саслушава, касније сам дознао да је за мене интервенисала једна Рускиња Наташа која је, својевремено истог Жарка Броза извукла из борбе када је остао без руке. Наташа је иначе била моја ранија комшиница када сам становао на Карабурми. Пита ме Жарко ко сам ја, вели, шта хоћеш, да ти обезбедимо отоман у затвору. Ја мртав хладан кажем да сам мали човек који је као дете учествовао у рату, да не тражим отоман него да се према мени поступа као према човеку и објасним какви су услови у ћелији. Окрете се Жарко на њих и издера се прилично, пита их да ли су они људи или животиње. Нареди те ме одведоше у другу просторију. Тамо све чисто. Био сам ту једно два сата док нису

ону моју ћелију опрали и средили мало. Ставили су били неке две даске на бетон да могу да се на њих малко опружим. Нећу да кажем криво, тада ме нису тукли и ја почнем да једем, мало дођем себи, повратим се. Траже од мене да признам да сам заврбован, да радим за НКВД. Искрен да будем ја тада нисам ни знао шта та скраћеница значи.

Испоставило се да је сумња да сам заврбован од НКВД--а још из јесени 1944, кад смо се први пут срели са Русима код Смедерева, кад смо се са њима грлили и љубили, јер на крају крајева они су нас тада хранили и појили. Као да је то било нешто чудно, као да тај што ме је откуцавао није исто тако грлио Русе. Да то није тада радио, био би сумњив.

Други случај, који је свемогућа Удба ишчепркала био је један други чудан догађај из 1945-те када сам из Сремске Митровице носио неку пошту у Каменицу. У возу је било и Руса. Иде воз преко сремских поља, наиђе поред неких винограда, писну локомотива, парњача, а зец искочи из винограда. Скинем стројницу и онако у покрету погодим зеца. Неко, нађавола, повуче ручну кочницу и воз стане. Они Руси, неки официри, долетеше до мене, почеше да ме љубе, кажу, ти тако млад па такав стрелац. Били су малко накресани од пића. Питају ме куда идем. Ја нешто објашњавам, а они мени кажу да то све оставим и да кренем са њима на Берлин. Једва тада успем да се искобељам од тих Руса. Нормално, да сам ја то којегде причао друговима и ето сада је дошло време да за то искајам грехе. Удбаши су тада мислили, или измислили, да ја имам неку илегалну организацију.

Опет ме пребаце у Удбу на Обилића-венцу. Опет, морам да признам, било је мање батина него први пут. Опет саслушавања без везе, опет административна казна на нове две године „корисног рада“. Опет воз за Голи оток,

само сада је био путнички – трећа класа. Било је то у јуну 1951. У возу сам био везан са једним крупним човеком, звао се Антун Амброшевић, чини ми се да је пре хапшења био секретар наше амбасаде у некој арапској земљи. Био је болестан од туберкулозе, имао је отворене каверне на плућима. Био је много исцрпљен од затвора, као, уосталом, и многи од нас. Пошто сам ја „двомоторац" то сам га упозорио шта нас, отприлике чека када стигнемо на море. На жалост био сам у праву. Све се исто поновило: брод „Пунат", бацање у утробу брода као џакове, јауци, погибија. Због исцрпљености мог друга Антуна, обојица, онако везани, паднемо пре него што смо дошли до рупе у коју су нас бацали или у њу скакали. Ови иза нас су газили преко нас и по нама. Мислио сам тада да смо готови. У једном тренутку четворица милиционера нас ухвате све онако ђутуре као вреће и баце доле. Пали смо на гомилу лешева, живих и мртвих. Некако се прекотрљамо преко оних лешева даље, пре него што други падну на нас. Завучемо се близу прамца, у крај свих страдалника. Када су све убацили, кад су се малко проредили јауци, сишао је доле капетан Удбе, родом са Уба, неки кратковиди који ме и током, целог пута у возу од Београда провоцирао да сам бандит и окорели непријатељ комунизма ... Био сам му нешто запао за око, на мене се био посебно испизмио и предосећао сам да ми од њега не слути на добро. И то је био један од разлога што сам тежио да се што даље сместим у броду. И заиста, чим сиђе тражи да се јавим. Замислите од око седам стотина јадника, мученика он тражи мене посебно, што значи да ћу бити посебно третиран. Ја кажем овом мом да ћути, али он био кукавица из страха се јави и каже да сам ја ту. Ја опет ћутим. Капетан виче да овај подигне руку да виде где смо. Диже овај руку, пронађоше ме. Долази један рмпалија, откључава лисице и однесе ме до крат-

ковидог капетана. Доведоше још једног „двомоторца“ Божидара Стојакова, новинара из Новог Сада. Кратковиди капетан Удбе, му наређује да ме бије. Ја се понадао да неће, али овај ме удари преко уста, која су већ била повређена, да сам се једва одржао на ногама. Паднем у искушење и узвратим ударац, а то су мучитељи и очекивали. Од мог ударца Божидар је пао, јер сам га ударио шаком преко гркљана. Станем уз неки стуб, чувам потиљак. Онда ме један милиционар удари са намотаним ланцем преко руке тако незгодно да ми је тим једним ударцем у горњу вилицу избио шест зуба. Пао сам у несвест. Кад сам се малко освестио, била је општа кукњава. Тукли су после још неке. Странице брода су биле у крви.

Стижемо на Голи оток. Ја по други пут. Знам шта нас чека. Неколико хиљада кажњеника, мислим да је било бар њих десет на једног пристиглог чекају, направили строј – шпалир. Можда неки ревидирац и не би викао и тукао придошлицу да није другог поред њега који једва чека да то види, да овога пријави, да се додвори затворским властима, стекне неку привилегију. Никад човек није сигуран у оног до себе. Пада наређење да они који су по други пут на Голом отоку – „двомоторци“ остану на крају да би нас они што нас чекају посебно „частили“. Знао сам како ће бити па некако успем да се убацим у ону прву, много већу групу и пролетим до павиљона са мање батина него што су добили остали „двомоторци“. Кажем , са мање батина, а то „мање“ је било укратко речено: отечен, крвавих уста и главе, разбијене вилице, избијених зуба. Као и друге који су много крварили, скинули су нас голе и наглавачке двојица умуљавали у буре са водом. Мислио сам да је крај живота. Али опет жив, модар, изубијан, потпуно го, са само обућом на ногама допељам до једног ћошка у бараци да мало предахнем. Кад су убацили и последњег

„једномоторца“ уђе у бараку крволочни иследник Драга Обрадовић – Босанац са још двојицом кажњеника, мојих старих знанаца са првог робијања: Јоцом Шеваљевић и неким Еканом – муслиманом из Сарајева. Прозивају само мене, видели, ваљда да ме нема међу колегама „двомоторцима“. Ја рескирам и ћутим. Почеше да изводе једног по једног из нашег одељења, траже мене. Ја задњи, пошто сам први ушао. Када ме угледаше у исти глас повикаше: „То је тај!“ Настаде вика: „Строј! Строј! Строј!“ Ревидирци брзо направише кружни строј између павиљона 12 и 13. Специјално за мене строј од њих око две стотине. Бежиш у круг, не знаш куда али све по неком инстикту, да примиш што мање ударача. Потпуно го, на ногама гумени опанци од ауто гума. Срећом има неких ревидираца који су успешно увежбали фол ударце па замахну, али неприметно укоче руку па рука само те дотакне. Видим у оном магновењу да појединцима теку сузе, али бију – себе спасавају. Но има и оних који ти наносе зло веће него што се од њих тражи. У оном трчању један од таквих примети да ми из уста тече крв, да су ми избијени зуби, па када год наиђем поред њега он ме поткачи одоздо под браду. Тако три пута и ја га „упознам“ који је по обући и у оној агонији решим да гледам само у обућу ревидираца који ме бију, да га лоцирам, и кад сам четврти пут дошао на ред код њега, скупим снагу и ударим га у стомак. Паднемо обојица, ја на једну, он на другу страну. Кад сам пао на онај шодер настала је таква туча, углавном ногама и неким камењем. Инстиктивно окренем лице на онај шодер. Одозго бију, да ме убију. Вероватно би тада био уморен да се није појавио затворски лекар доктор Никола Николић, Хрват који је био и у Јасеновцу, затворен од усташа. Престаде туча, он пипа за пулс и каже, лепо чујем: „Овај је готов.“ Ја се примирио. Они мене на трагач, као на носила, па право у бол-

ницу. Трагач кратак па ми глава виси на једну, а ноге на другу страну. Био сам сигуран да доктор хоће да ме спасе па решим да издржим, да спасем себе и њега. Донели ме у болницу, мисле да сам мртав. Ја лежим не отварам очи, муве да ме поједу, ја трпим. Чекам читаву вечност да дође доктор Никола. Од толиких удараца и мука, ништа није лакше трпети уједе мува, а не смеш да се браниш. Долази доктор са неким лаворчићем и крпама. Обриса ми лице од крви, отворене ране ми посу са неким прашком, даде неку инјекцију. Шапуће ми полако на уво: „Драгиша, кад је дежурни лекар (тај и тај) понашај се као да сам ја, а кад је (тај и тај) прави се горе него што си.“

На жалост два пута је било више оних где сам морао да се правим грђи него што сам. Био сам 17 дана у болници. Долазим себи, зарастају ране, вилица, опорављам се. Једног дана каже доктор Никола да не може више да ме држи у болници, вели, да је велики притисак на њега да ме отпусти, по изричитом наређењу иследника Драге Обрадовића. Сутрадан ме враћају у павиљон. Тамо све сами ревидирци, дупло храњени од осталих да би боље могли да бију и муче нове и оне који неће да се „врате мајци партији.“

Исто вече испред мене неки „износе став“, руља доноси одлуку да ли је ревидирао или следују још батине и муке. Уствари ревидирци „гласају“ на миг иследника. Долазим и ја на ред – „износим свој непријатељски став.” Почнем редом, опште генералије, рад у омладини, посао, враћам се на мобилизацију, на рат. Кад дођох до првог сусрета са Русима код Смедерева, чим изговорих прве речи наста граја: „Банда, шпијун, бојкот, бојкот, бојкот ...“ Бије руља само пуца, сад имају и по чему, био сам се у болници опоравио. На миг иследника ревидирци сви у бокс као мајмуни у кавез, а ја лежим крвав и изубијан. Настављам

даље „изношење става“, тишина док не дође оно о зецу у сремским виноградима, кад су ме Руси тражили да идем с њима на Берлин. Опет стоп! Опет оно: „Банда, шпијун, бојкот, бојкот...“ Опет Драго намигне, они престану.

Био сам тада равно 95 дана у бојкоту, а то ти је да свако у логору може да те бије, пљује, вређа на сваком кораку, а ти не смеш да га у очи погледаш, само да сагнеш главу и ћутке трпиш. Може се замислити како је када бојкотованог може сваки ревидирац, рецимо, да попиша кад год хоће, а то су често и радили, нас понижавали, а себе код иследника уздизали.

За време бојкота имао сам „шансу“ да у току 24 сата 4 часа будем „на миру“, на мокром бетону, доле испод бокса, горе три спрата. Доле је било ужасно тескобно, лежали смо на страну, добијали жуљеве и задебљања на куковима и раменима. Онда имаш смену од 4 сата „одавања поште“ кибли. Четири сата поред кибле сагнуте главе, не смеш да се исправиш. Ако се малко исправиш или пробаш да подигнеш главу дежурни је дужан да те ћушне за врат. Мени и једном Русу – Николи Шевћенку, доктору електротехнике, су гурали главе у кибле. После стајања у ставу мирно поред кибле идеш толико под бокс. Сутрадан устајемо пре звона, доносимо воду, око сто литара између себе – двојице бојкотованих. Хранили су нас ужасно, чувеном словеначком киселом репом и купусом. За доручак је била нека мутна вода која је изигравала као кафу, парче хлеба, тврдог да убијеш коња. После ручка ми бојкотовани радимо „друштвено користан рад“: носамо камење на једну страну па опет поново враћамо на исто место.

Онда је формиран такозвани „двомоторски строј“. То су биле посебне тортуре. Стално смо били под трагачем. То ти је оно као носила од две мотке и пар летава, на томе камење и то толико да једва носиш, а колико да душу не

испустиш. Напред „двомоторац“, позади често ревидирац или кандидат за ревидирца који намерно сеца и гура ручке, оне мотке, да те бију под колена, да падаш. Ако је позади „чисти“ ревидирац онда је товар камена углавном на мојој страни, а он се само држи за ручке да би те мучио. Исто тако и касела. У њима се носи малтер, слична мука као и трагач. Носили смо и „лабуда“. То је „трагач“ за шесторицу. Две мање бандере, по пет метара дугачке, преко њих даске, на даске буре са водом, нафтом или стенама, само да буде тешко. Ту нас тако распореде да једни носе више од других. Поставе тројицу малих на једној страни а тројицу високих на другој па тако они мали носе више. На пример, кад једног малог сарајлију Марка Чавку поставе на једној страни обавезно на другој поставе двометраша Радан Милана па тако јадан Чавка богу душу.

Руководиоци „двомоторног строја“ су посебна прича. По мом мишљењу су крволочнији од сваке дивље звери. На жалост обојица су били интелектуалци: Хајрудин Дрина из Сарајева и Никола Јелић из Црне Горе. Сваког могућег тренутка су по нама млатили летвама тако бездушно да ја мислим да то људски разум не може да схвати, да постоје такви монструми. Поред трагача, а нарочито „лабуда“, било је још вађење песка из мора са лопатама и дршком дугачком од 4 до 6 метара. Са таквим алатом из такве дубине је скоро немогуће успети. Ако из два-три цуга не успеш да извадиш једну лопату песка гурну те у ону воду и ако је била хладна. Било је случајева да се на мени суши одећа, ноге ми ухвати ватра, а ја ништа не осећам. Онда ношење цемента на коту 101 – чуку највишу на Голом отоку. Ту су градили неку кулу – осматрачницу. Носимо цак од 50 килограма узбрдо један и по километар. Ако спустиш следују батине. Дешавало се да цакови на леђима пуцају од зноја, па су оно ресто људи морали носити на стомаку.

Овако малтретирани људи су покушавали да се отарасе мука тако што су се бацали у понор или затркивали се и ударали главом у зид и тако скончавали свој бедни живот. Неки су, опет, да би спасли и такав живот сами себи ломили руке или ноге. Било је доста успелих и неуспелих покушаја самоубистава скакањем у морске таласе. Неки Станко Врзић из Бачке је сам себе направио богаљем, намерно сломио руку. Од нас 73 бојкотована „двомоторца" у таквим мукама издржало је, како тако, нас пет или шест. Остали су се поубијали или отишли у болницу. Једног дана нареди управник Васко Булатовић да се расформира „двомоторни строј" и баш тада, приликом последњег повратка са „друштвено корисног рада" ја сам био решио да се убијем, тако што ћу да скочим у провалију коју смо звали код „Црвеног појаса". Срећом са мном у строју је био мој кум из Београда Стева Павловић. Каже мени тада кум: „Куме, Драгиша, па зар ми нисмо јачи од њих." То ме одврати од плана самоубиства и дадне ми неке снаге. Када смо били поред трафостанице кум каже: „Ајде куме да ми сада запевамо "Марсељезу". И тако ми, нас двојица, запевамо, а ови други кажњеници се крсте, гласно коментаришу да смо луди, јер је било незамисливо да неко има смелости да им пркоси. Док сам певао ја сам био у таквом психолошком стању, да сам имао осећај да сам див, а не човек. Толико сам добио нека крила. А можда је то било зато што сам био решен да се убијем па ми ово живота било као неки поклон. Нисам осећао да на леђима носим џак од 50 килограма брашна. У таквом расположењу смо те џакове, уместо да у магацину лепо спустимо на под, бацили тако да су пукли. Пукло било и нешто у нама. Јавила се жеља и потреба да не будеш оно што они хоће.

Опет „двомоторачки строј" за нас двојицу. Срећом био је то и последњи. Од сутрашњег дана није га више било.

Ипак према нама су и даље били наопаки све до скидања бојкота од 95 дана. Ја сам висок метар и осамдесет, а тада сам мерио 48 килограма, као авет. Моје здравствено стање је било такво да нисам могао сам себе да носим. Дође тада, у таквој ситуацији, код мене до неке врсте оболења. Почну да ми се суше тестиси. Дијагноза доктора Грује Петровића била је, на жалост, тачна да нећу бити способан да имам децу. То ми је био најтежи тренутак у живот, тежи због тог сазнања, него све муке кроз које сам прошао. Ништа ми тада није вредело утеха да ми то неће реметити нормалан сексуални живот. Ко зна шта би тада било са мном, да ли би све то преживео да опет нисам имао среће: сретнем тих дана у логору студента ветерине Србу Поповића из Пожаревца. Кад је дознао да сам од Белановице, каже ми да је његов отац био учитељ у Босути. Каже мени Срба: „Слушај земљаче, ово што ћу ти сада рећи знамо само нас двојица и камен. Ја сам у могућности да ти спасем здравље или боље речено сам живот. Али, ако неко за ово сазна онда знај да ћемо обојица овде оставити кости. Пошто је он био студент ветерине постављен је био за шефа неке врсте сточарске станице у логору. Имало је ту коза, ћурки, оваца, јаја... Све ми је остављао на скровито место: џигерице, јаја, ћуреће месо, овчије, а уз то и хлеба. Срећа ти је као и несрећа – никад не долази сама. Други земљак, Душко Радојичић из Горњег Милановца радио у итендатури па ми и он кришом малко дотурао хране. И ја ти се добро коварнем, поправим килажу, врати ми се живот. Ја сам и даље глумио тромост, па су људи мислили да отичем, да се надимам.

Некако тих дана, тачније 2. августа 1952-ге, на Илиндан, на Голи оток је стигао и Александар Ранковић-Лека. Пре тога све је било срећено, окречено, посуто хлором. Ми опрани, обучени, окупани... Са Ранковићем је био и

Слободан Пенезић-Крцун, иду по кругу, обилазе. Кад су били поред кухиње, мислим да је Ранковић видео свог познаника из рата капетана Ковачевића од Краљева али се, по мом дубоком уверењу, правио да га не види. Исто тако када су наилазили поред нашег павиљона хтео је да прође поред затвореника Душана Бикића, који је тада намерно узео нешто да једе, да би скренуо пажњу на себе. Иначе, тај Бикић је једно време био лични Брозов пратилац. Када су прошли, Крцун се поврати и каже: „Леко, ево га још један наш." Ранковић се врати и поздрави се са Бикићем, који је и даље седео јер је ручао. Каже Лека: „Зар си ти Бикићу још овде!" а Бикић мртав хладан, онако преко хлеба узвраћа: „Пичка ти материна, зар Ти не знаш, као, да сам ја још овде!" Поцрвени Ранковић али се уздржа па онако ће Ти благо: „Де, де Бикане, спусти мало тон". После мало тишине, прибра се Лека па каже: „Иди Бикане сместа у административни зграду, ја сам рекао то још неким људима па ћемо да разговарамо." На то ће њему Бикић: „Хуманије би било да нађете неке старе бродове па да нас на отвореном мору минирате него шта овако од нас радите". Ранковићу је било очигледно непријатно, отишао је даље према другим баракама, а Бикан према административној згради.

Следећег јутра мој вод је био дежурни па смо ишли по доручак. Остали смо запањени: први пут видимо прави хлеб, нормалан и бео као сир, гајбице са мармеладом, слатка кафа. Ручак исто тако добар: пасуљ са ребрима, парадајз салата, чак и халва. За вечеру опет лепа кафа, мармелада и бели хлеб. Тај дан је била недеља. Саопштили су нам да даље неће бити политичких часова, да ћемо радити седам и по сати дневно, а остало време да проводимо по слободном нахођењу. И стварно већ сутрадан стиже и паприка, опет парадајз салата, неке магиње, почеше људи

да долазе себи, повратише се. (Бикић је пуштен, ипак, тек 1954. Морао је да бежи у Италију, био је у групи „Видали“. Кад је осетио страх да ће га и ту пронаћи било је касно: трећи дан га нађу мртвог у хотелу.)

Промени се и иследник. Долази Милан Баста – Личанин. Био је обичај да се јављаш иследнику на рапорт. Све тако до августа 1953. Већ сам био завршио курс за заваривање. Једном тако сретнем иследника иде према мени. Ми треба да станемо на три метра, да погнемо главу да он прође. Ја све као да га нема. Он стаде: „Драгиша, је л' ти видиш мене?“ Ја кажем да видим, а он ће: „Знаш ли ти како се треба понашати?“ Ја се повратим и питам њега: „А знате ли Ви иследниче да поштујете закон?“ Он се зачуди и пита ме, како то мислим, да ли он познаје закон. А ја као из рукава: „Ето, мени је већ пола године истекла казна, а ви ме и даље држите овде, а да ја не знам зашто је то тако.“ Он се мало замисли па каже: „Драгиша, ја са тобом први пут овако разговарам. Уствари ја сам дао позитивно мишљење за тебе, да те пусте кући, али имаш горе у Комисији неког који је задужен за твој случај, који се труди свим силама да овде останеш што дуже. Ја сам комуниста и ово што ти кажем то је истина, кунем ти се у моје две ћерке.“

Ипак останем до 29. новембра 1953. Тада пусте све нас који се нисмо вратили „мајци партији“. Долазимо један по један пред Комисију. Баста окренут према прозору, не окреће се. За столом седи један грмаљ. Мој досије пред њим, пита ме: „Јеси ли ти Драгиша Петровић из Козеља?“ Када одговорих потврдно, каже: „Па не изгледаш ми баш опасан како су ми те ови представили.“ Ја ћутим, слежем раменима, чекам „пресуду“. Када ме упита да ли знам зашто су ме позвали и када ја рекох да немам појма, да је све у њиховим рукама насмеши се па вели: „Звали смо те да ти честитамо. Од овог момента си слободан грађа-

нин.“ Затим устаде, пружи ми руку и престави се: „Ја сам потпуковник Влајко Беговић.“ Окрете се и Баста и он ми честита. Налог је већ био написан да ми итендатура обезбеди одећу, обућу, карту до Београда и хиљаду динара.

* * *

Опет у Београду. Навикавам се на живот, није ни то лако, и у сну и на јави ти се све превиђа робијање, Голи оток. Прође више од једног месеца, уствари почетком јануара 1954. зову ме у Удбу. Иследник Драга Обрадовић, каже: „Мајмуне, доста је играња са нама, ти си ово потписао и мора ово да радиш што пише.“

Погледам оно пише моја изјава да ћу да сарађујем са Удбом. Видим то је онај папир што ми га је потурио „Пуле“ када сам полазио на Аутопут у Славонски Брод. Кад се мало повратих, кажем Обрадовићу: „Друже иследниче, све могу само то не могу.“ Смешка се он па онако цинично, претећи: „Моћи ћеш, моћи. Ми смо сломили и много веће птичице од тебе.“ Онда ми је натоварио неког новог иследника, Перу Атанацковића, родом из неког села код Пожаревца, који ме прогањао скоро сваки дан. Био сам већ запослен у „Минелу“ као један од најбољих заваривача у Србији у то време. Е, тај Атанацковић тако дође и у фабрику, не јавља ми се, само тако буде близу где ја радим, да га видим, да ми ломи живце. Разговара са другима, а не са мном. Ја одем у кафану, најчешће у „Тополу“ на Карабурми, он и тамо дође и седи, посматра ме. После кад ме саслушава пита ко ми је онај што ми прилазио, шта ме питао, шта сам ја њему рекао, ко ми је тај и тај што је седео са мном, о чему смо причали кад смо пили пиво итд.

Позивања у Удбу су се касније мало проредила, али и даље су од мене упорно тражили оно што пише на фамозном папиру, који сам у суштини несмотрено потписао. Али ко зна: да то тада нисам потписао да ли би преживео

све оне касније дане. Било како било, ја сам се опирао, кидао живце себи и њима у Удби, месецима па и годинама.

Све тако већ ушло у рутину и навику до пред Конференцију несврстаних у Београду 1. септембра 1961. године. Поново ме ухапсе. Разлог, кажу што сам негде у неком друштву рекао да је Броз на сафарију у Африци потрошио толико пара да је могло да се направи десет фабрика и запосли неколико хиљада људи, да је Тито белосветски мангуп, и све што ради уперено је против српства. Знао сам да морам нешто да признам, па кажем да сам читајући заједничку изјаву председника Тита и Пакистанског председника Кана у којој стоји да су им гледишта по свим питањима идентична, рекао: ако је тако онда је и Броз исто што и Кан председник најреакционарније земље на свету.

Опет самица, три спрата под земљом, у Бачванској. Саслушавао ме и Јова Мрвош. Оптуживали су ме и за неке ствари које уопште нису биле у току. На пример да сам после гледања филма у Руском дому „Срце пева", разговарајући са двојицом, који су ме и намамили да идемо у тај биоскоп, Александром Петровићем и неким Миливојем, не сећам се презимена, давао главне коментаре филма, све од изласка из сале па до Ботаничке баште. А сећам се падала је киша, ја сам био под јаким утиском филма и скоро да нисам ништа ни говорио, углавном су њих двојица коментарисали и величали филм и давали политичке оцене. Да сам, наводно, коментаришући филм све најгоре говорио о Брозу и сл. Онда „признам" и оно што су већ знали, оно за сафари и Абдулаха Кана, председника Пакистана, па још додам, као у шали, да је Броз имао 16 жена и 17-оро деце, па ако они не смеју то Титу да кажу шта ја као мали човек мислим, онда да ми омогуће да му ја кажем.

На појединим саслушањима је присуствовао и истражни судија, који је увек ћутао и слушао, мене и иследника.

После једне такве „сесије“ иследник ми прети да ми спремају најмање казну од осам година. Био сам већ 50 дана у затвору и кад је требало да се одлучи да ли да идем на суд истражни судија предложи да позову на суочење Ацу Петровића, да потврди да су његове изјаве тачне. На суочењу Аца је почео да прича нешто о његовом социјалном положају и личним проблемима. Каже му истражни судија: „Човече, нас овде не занима твој социјални проблем већ Драгишин случај. Је ли он говорио оно што пише да си ти као сведок у Удби рекао или није?“ Ја чекам шта ће овај да каже, од његове речи зависи шта даље, да ли живот или нове муке. Аца одговори као из топа да није ништа од тога тачно, да ја нисам говорио то и то што ме терете. После ми каже истражни: „Петровићу, све ти је крив овај што стоји ове поред нас, и који ти се правио да ти је пријатељ. Имаш право да нас тужиш, да Ти се све ово исплати, имаш право на плату за два месеца и плус пребачај од 25 посто, као и 20 дана опоравка у бањи.” Хтео сам тада свашта да им кажем, али се уздржим, живот ме ипак научио памети, знао сам да шут не може са рогатим, па прихватим да не тужим државу већ да се намиримо како су предложили – две плате, пребачај и Соко Бању 20 дана.

Чим сам се вратио из бање и почео да радим, мало, мало па ме окружише неки цинкароши, али сада већ ситније рибе, обични доушници, само да ми ставе на знање да ме неће оставити на миру. Више пута су ме позивали у Удбу општине Палилула у Далматинској улици и то углавном ноћу, у поноћ, малте не само да ме виде и да ја њих не заборавим. Седим тако у ходнику Удбе и до три-четири сата ујутру, а неко наиђе и каже: „Ене, ти још седиш овде, иди кући.“ Знали су често да ми јасно ставе на знање да сам стављен на списак за ликвидацију у неком ванредном стању. Уверио сам се да не лажу код задњег војног распореда. Пише ми у војној књижици (буквици) да сам „специ-

јалиста свих јединица“. Добијем у ратном распореду неку Војну пошту у Београду која уопште не постоји. Мој један пријатељ из Општине Стари град ми у поверењу каже да је та „ВП“ уствари логор у коме треба сви сумњиви у неким околностима да се изолују или чак ликвидирају.

У таквим околностима одем и у пензију 1983. године. Вратим се у Козељ код оца и мајке. Писмен, пун елана да помогнем својим сељацима да се нешто лепо и корисно уради у Козељу: путеви, телефони, мостићи на реци. Умео сам добро да причам, али и примером да покажем, па ме сељаци, рачунајући да сам као пензионер слободнији што се времена тиче, изаберу за председника Месне заједнице. Секретар је био Живорад Илић. У Љигу настане општа фрка. Зар нису имали Козељци кога другог него мене да изаберу. Позову Живорада у Љиг и наложе му да ме убеди да дам оставку. Нисам хтео да Илићу и мојим сељацима правим проблеме, да делим село, имало је и појединаца који нису били вољни што сам ја председник, па решим да попустим. Дам оставку. Морам искрено да кажем, на велику жалост многих, скоро свих сељана Козеља. Тако ти је то кад се за човеком вуче реп, а мислио сам све најбоље како себи тако и мом селу.

Но, двомоторац остаје двомоторац, изгледа за цео живот брекћу негде у теби и око тебе „два живота!“

СМРТ ШВАБАМА – СРАМОТА НАРОДУ

1200 ДАНА СТРАДАЊА

Као новинар, бавећи се веселим темама из сеоског живота, за двадесет година (1968-1988), обишао сам и Војводину. О оној другој, тужној, страни живота блиске прошлости ове покрајине, о великом страдању целог једног народа Баната, Бачке и Срема, није се у то време ни говорило. Да будем искрен (и грешан), нисам се тим делом затамњене историје ни хтео бавити, јер нико жив у то време то није хтео, нити смео објавити. А та велика тајна је велика несрећа преко пола милиона немачког становништва Војводине, убијених или протераних са својих двовековних огњишта, у кратком раздобљу од 1944. до 1948. године.

Према подацима, садашњу Војводину су, пре више од 200 година, поред Срба и Мађара, највише насељавали народи немачког порекла и језика. Било је то одмах после изгона вековних окупатора Турака. Тадашње подручје садашњег Баната, Бачке и Срема било је углавном мочварно, дивље и запуштено. Требало је да прођу деценије и деценије, па да се дунавска низија претвори у плодне оранице и житнице. Мора се признати да су у том култивисању највреднији били баш ти несрећни Немци или Швабе, како су се често називали. Њихова насеља и домаћинства била су најнапреднија у сваком погледу. Било је ту у мањој мери насељавања и других етничких група, али најбројнији су били Срби, Немци и Мађари.

Пропашћу Аустроугарске 1918. године и „препарцелисањем“ овог дела Европе, Војводина, која је до тада, била Угарска, припала је Србији, односно Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније преименована у Краљевину Југославију.

Постоји књига коју је урадила Радна група за документацију (Херберт Прокле, Георг Вилдман, Карл Вебер и Ханс Зонлајтнер) под насловом Геноцид над немачком мањином у Југославију 1944-1948, коју је за српско издање приредио Зоран Жилетић, Београд, 2004, а издало Друштво за српско-немачку сарадњу, Београд, Србија и Црна Гора, 2004. У даљем опису овог поглавља користићемо скраћено – Радна група.

Другу књигу која се бави овом темом, под насловом Један свет на Дунаву, написао је и издао новинар и књижевник Ненад (Новак) Стефановић, Београд.

Захваљујем се творцима ове две књиге што су ми омогућили да у наредном поглављу ове публикације користим и цитирам њихова темељна истраживања. Од доста материјала, користићемо само мали део, да се на светлост дана изнесу језива сведочанства преживелих.

Мотив да се бавим и овом темом је искључива потреба да свака истина и неправда треба да изађу на видело, ма колико биле болне, како оне која су чињене нама Србима, тако и оне које смо ми починили другима. Упознајмо и преиспитајмо себе како бисмо потомству оставили аманет како не треба радити.

У Краљевини Југославији, до 6. априла 1941, живело је и имало југословенско држављанство око 540.000 припадника немачког народа. Од тога преко 400.000 њих живело је у Србији, углавном у Банату, Бачкој и Срему.

На почетку књиге Радна група износи заокружене бројке.

После комадања Југославије 1941. године, 95.000 Немаца регрутовано је у немачку, мађарску или хрватску војску, а 245.000 цивила евакуисано је у Немачку, пре поновног успостављања Југославије под комунистичком влашћу. Преосталих 200.000 пало је под Титову контролу и постало жртва геноцида који је његов режим починио између октобра 1944. и априла 1945. године. Већ између јула 1941. и октобра 1944. године 1.500 цивила зверски је убијено у партизанским нападима на немачка насеља. 9.500 мушкараца и жена мучки је убијено, већина њих у току крваве јесени 1944. године. Од 8.000 жена и 4.000 мушкараца депортованих у Совјетски Савез крајем 1944. године, 2.000 њих је умрло у мучеништву којем је годинама било изложено. Са изузетком око 8.000 лица, свих преосталих 170.000 Немаца цивила (од беба до стараца) било је сконцентрисано у логорима. 51.000 деце, жена и стараца помрло је од страдања за само три и по године, углавном од глади и намерно несузбијаних епидемија. Отуда, укупан број немачких цивила који су смртно пострадали у смишљеном геноциду у времену од 1944. до 1948. године износи 64.000. Више од 40.000 тих жртава регистровано је именом и презименом у документационим томовима књиге „Голгота немачке мањине у комунистичкој Југославији".

Према Радној групи, прве намере да се Немци – Швабе протерају са њихових огњишта зачела су се и пре стварања Југославије 1918. године.

Српски панславизам – делимичан разлог за елиминацију

Питање у којој мери је елиминација Немаца у Југославији била условљена и тежњом Срба за територијалном експанзијом, заправо је предмет најконтраверзније расправе између подунавских Шваба и српских аутора.

Историјски, Срби су били само једна од мањина у Банату, Бачкој и Срему, сада Војводини. Ови крајеви, који су око 1.000 година припадали Угарској, дати су Југославији после Првог светског рата Тријанонским мировним уговором 1920. године, занемарујући тежње давно насељеног становништва. Најјаче етничке групе, које су изненада дошле под југословенску доминацију, били су Немци и Мађари. Упркос одмах започетим колонизационим напорима, Срби 1941. године нису представљали више од 37% укупног становништва у Војводини, а у Бачкој свега 23%!

Циљеви великосрпског национализма да Немце и, у мањој мери, Мађаре истисну из Војводине, демонстрирани су на три начина: изјавама српских политичара, у посебној мањинској политици и у политичким написима представника великосрпске политике.

Српски политичар Никола Пашић (1847–1926), који је првенствено одговоран за стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, хтео је одмах да протера немачку мањину. Владимир Матијевић, кога је 1916. године српска Влада ангажовала да разради план експропријације велепоседника, такође је изнео своје мишљење да је немачке пољопривреднике потребно потпуно развластити и протерати. Према Матијевићу, требало је да војска, одмах по заузимању Војводине, запали неколико села како би становници побегли и да бомбардују оне који одбију да оду. „Војска ће побити један део становништва, а други део ће тада бежати док све не буде очишћено".

Овакве изјаве налазе се у мемоарима познатог вајара Ивана Мештровића, који је 1962. године умро у САД. Током двадесетих година 20. века српски народни посланици разматрали су идеју о пресељењу подунавских Шваба у Македонију. На тај начин би Војводина била „очишћена" од њих. Штавише, подунавске Швабе, помешане са

македонским становништвом, истовремено би научиле Македонце да ефикасније раде.

У оквиру аграрне реформе из 1919. године, 40.000 хектара (400 квадратних километара) земље одузето је подунавским Швабама. Сва земља дата је Србима добровољцима, инвалидима и беземљашима.

Ове чињенице указују на антинемачко таласање од оснивања мултиетничке државе Југославије, подстицано српским национализмом (најпосле против највеће несловенске мањине – југословенских Немаца), као и завишћу, јер су Немци били и најбогатији. Наравно, ова нетрпељивост не односи се на цео српски народ, нити је овде циљ да се створи утисак колективне кривице.

Чак и генерал Недић, председник Владе Србије под немачком окупацијом, кога су 1941. године поставили Немци, није желео да има никакве националне мањине у будућој ратној Србији.

Последице Јајца

На другом заседању, од 21. до 29. новембра 1943. године у Јајцу у Босни, Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), привремени орган власти партизанског покрета, прогласио је равноправност националних права југословенских народа – Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, као и њихово право да формирају државе у оквиру југословенске федерације. Такође су зацртане контуре партизанске политике према Немцима. Етнички Немци нису били више признати као национална мањина.

Тај декрет носи датум од 21. новембра 1943. године и потпис Моше Пијаде, који је, заједно са Едвардом Кардељем, формулисао све прогласе из Јајца.

Текст је следећи: 1) Сви припадници немачке мањине који живе у Југославији изгубиће аутоматски југосло-

венско држављанство, као и сва грађанска и национална права. 2) Целокупна покретна и непокретна имовина свих немачких етничких лица сматра се конфискованом и постаје државна својина. 3) Југословенским Немцима се забрањује тражење било каквих права и вршење исте или тражење правне или личне заштите од судова или институција.

Намера да се немачко становништво елиминише из Народне Републике Југославије и да се усвоји став о „колективном кажњавању" потврђена је и у прогласу „Главног народноослободилачког одбора Војводине" који гласи: „Мађарско становништво као аутохтоно, уживаће сва грађанска права; казниће се само злочинци и слуге Хортијевог окупационог режима. Фолксдојчерско становништво које је колективно било у служби немачког фашизма… не заслужује место у нашој земљи".

Дух Јајца ослободио је, дакле, партизанско руководство сваког уздржавања од убијања, а убиствима давао вид легалитета.

Геноцид над становништвом немачке народности, жигосаном као фашистичко, показао се важним фактором у стабилизацији власти комуниста, с обзиром на то да је био ефикасан фактор застрашивања национално конзервативних снага и лојалних монархиста. Истовремено, уништење Немаца одговарало је комунистичкој концепцији у уклањању сегмента становништва који би у комунистичком друштву био највећи извор отпора.

Постојао је, по признању партизана, још један мотив против припадника немачке мањине: конфискована имовина требало је да послужи као награда учесницима „ослободилачке борбе". У релативно пасивним револуционарним деловима земље владала је несташица плодног пољопривредног земљишта. Велики проценат земље,

припадао је подунавским Швабама. Хиљаде активних партизанских бораца и њихових породица из тих пасивних крајева, нарочито из Крајине и Лике, награђено је кућама побеглих или интернираних Немаца у Војводини. Они су морали да науче како се обрађује плодна земља евакуисаних села у оквиру комунистичке доктрине заједничке имовине. Ову бившу немачку имовину требало је доделити првенствено југословенским партизанима. Ово јасно илуструје да је уништење Југословенских Немаца било истовремено замишљено и као корак ка диригованој привреди.

Крвопролиће

После Црвене армије наступили су Титови партизани. До 6. октобра 1944. године Совјети су заузели југословенски део Баната, а до 23. октобра Бачку.

Током окупације Баната и Бачке, руски војници ретко су из чистог мира убијали Немце, али су силовали немачке девојке и жене и разарали имовину немачке мањине. Прва акција партизана обично је било оснивање „Народноослободилачких одбора". Затим су почињала самовољна хапшења, брутална злостављања, силовања, погубљења и убиства, нарочито Немаца, али и Мађара, Срба ројалиста и других Словена. Период током прва два месеца партизанске војне управе био је период највише распрострањене самовоље и деспотизма. У том времену почињен је велики број убистава Немаца, због чега је оно називано војвођанска „крвава јесен 1944" .

По заузимању места, партизани и грађани, у неким етнички измешаним заједницама, самоиницијативно би организовали групе и предузимали убилачке акције.

„Народни суд" за област Бачке, Баната и Барање дао је инструкције партизанима да прикупе неколико хиља-

да људи, углавном Мађара и Немаца, али и српских интелектуалаца и 2.500 њих је ноћу, камионима, пребачено у шуму у близини Дунава, где су стрељани и бачени у масовне гробнице. Овај покољ документовали су и мађарски извори.

Почетком 1945. године комунистичко руководство обуставило је акције против Мађара из политичких разлога: Мађарску је требало сматрати „братском социјалистичком земљом" док се, међутим, варварско истребљивање немачке мањине наставило све до 1948. године.

Најнехуманија злодела почињена су над подунавским Швабама у Немачкој Црњи, сада Новој Црњи код Зрењанина. После повлачења немачких оружаних снага, самоиницијативно организована група Срба, руских војника и Рома изродила се у психопатско победничко оргијање мржње, резултирајући испрва масовним силовањима Немица и пљачкама. Најмање 55 лица (документовано поименично) извршило је самоубиство из осећања стида. Ово је локални извештај о неким догађајима:

„У два сата поподне 5. октобра 1944. године, појављују се прве Руске јединице. Већ у три сата премлаћени су и стрељани први локални Немци, међу њима и свештеник Франц Брунет. Истовремено, велики број подунавско швапских мушкараца већ је заточен у згради општине. Петре Швајнигер 6. октобра мора са својом коњском запрегом да се јави у зграду општине, где бива на смрт претучен. Пијани војник насумице отвара жестоку ватру на подрум, убијајући пет људи и рањавајући четворицу".

Маргарета Темаре даље описује како је са још две жене одведена у већницу. Тамо је већ 11 других жена. Први леш је изнет и бачен на кола. Један млади Србин и један Ром наређују им да певају. Морају да певају све док сви лешеви не буду на колима, затим морају да трче за запрегом,

пљескајући рукама. У стрводерници већ чека група Рома са лопатама. Жене враћају празну запрегу.

„Око 4 сата поподне 24. октобра 1944. године прва група мушкараца и жена, сви из Немачке Црње, везани у паровима жицом за конопац, доводе се у стрводерницу. Млади Срби и Роми, са палицама у рукама, спроводе колону и над њима изводе ексцесе по вољи. Оне који посрну и падну млате палицама и вуку за колоном. Колону смрти са сваке стране прате одрасли Срби и дечаци са крављим звонима. Звоне и црквена звона. Овога дана биће убијене три групе. Главни џелат за све три групе је партизанска командирка Љубица из Бачке. Све жртве морају да се свуку. Оне који то не могу свлаче Роми. У групама по пет до шест жртве морају да стану уз раку, а убијају их митраљезом. Следећа група жртава увек мора да гурне тела претходно стрељаних која нису пала у раку. На тела прве групе није бацана земља, како би остало места за следеће жртве.

У међувремену се неколико стотина Срба окупило као гледаоци. У јами има неколико жртава које још нису мртве и њихови самртни ропци изазивају смех гледалаца. До сумрака друга група још није била сва побијена, а трећа група је стрељана по месечини. Негде око 9 сати пошто су завршили са оргијањем убијања, партизани су се уз песму вратили у село".

Шарвил, Солтур, Св. Хуберт (три сестринске општине, сада Банатско Велико Село)

Ове три сестринске општине са укупно 3.300 житеља, основали су француски колонисти, који су се стопили са подунавским Швабама. Отуда је матерњи језик 3.050 тамошњих житеља био немачки. Руске јединице ушле су без отпора 6. октобра 1944. године. Уследили су неописиви призори силовања које су вршили совјетски војници

и партизани, уз пљачкање, у чему су учествовали српски цивили и Роми из суседних села. Адам Лајсман, познати паор, 11. октобра 1944. године мучен је до смрти. Следећег дана још петорица мушкараца и два петнаестогодишња младића ухапшени су и затворени у згради општине. После пијанке партизани су приступили поступку грозоморног мучења; жртве су жигосали иза ушију усијаним фосфорним шипкама, док су их по табанима ударали воловским жилама. Њихови крици чули су се у свим оближњим кућама, а 17. октобра одведени су у Кикинду и више их нико никада није видео.

У ноћи 31. октобра 1944. године партизани су опколили та три села, покупили све мушкарце које су могли да ухвате и одвели их у „Млекару" у Кикинди. Међу њима било је 70 људи из Шарлвила, 93 из Св. Хуберта и 76 из Солтура. До краја новембра 1944. године сви су убијени. Међу њима је био и католички свештеник Антон Адам; поименично су документоване 194 жртве.

Ковин

Партизанска власт у Ковину, заједници од 8.000 житеља (од тога 2.300 подунавских Немаца), била је посебно окрутна. Партизани су ушли у Ковин 2. октобра 1944. године. Према Јохану Фишеру, прва хапшења и мучења водећих личности, укључујући и градоначелника Саву Голубића, почела су већ следећег дана. У прогонима, од средине октобра на даље, једна немачка девојка је жичаним петљама обешена о довратак и располућена месарском сатаром. Фишер такође наводи да је био очевидац када су Хилди Кнехт, председници женског друштва, распорене груди и парчићи меса одсечени са доњег дела стомака. Неколико људи је катранисано, везано у групу и запаљено. Оваква спаљивања вршена су такође и на баржама, које

су затим пуштане низ Дунав као горуће бакље. Педесетчетворогодишњи Јаков Фичек био је жив претестерисан; поименце је документовано 108 убијених жртава.

Банатски Деспотовац

Током октобра и новембра 1944. године сви мушкарци које је било могуће пронаћи у селу (старци и тинејџери) сакупљени су и отерани у окружни логор за ликвидације у Бечкереку. Ладислав Шаг био је један од њих. Само за првих неколико дана, двадесет четворица их је подлегло страшном мучењу и недостатку хране. Логор је био познат и као „ Млин смрти“, а жртве су одвозили препуним запрежним колима.

Касније, у децембру, неки самртници били су пребачени из логора у оближња села (у логоре у којима су били концентрисани радно способни људи за депортовање у Совјетски Савез). Недељу дана пред Божић, Л. Шаг, као један од њих, заједно са још 38 жртава, одведен је у своје родно село Банатски Деспотовац. Били су потпуно исцрпљени, коже потпуно прекривене ранама и прљавштином од силних батинања. Били су преслаби да сами сиђу са кола, тако да су сељани морали да им помогну. Један од тих јадника пао је и није могао да устане. Неки партизан му је забио пушку у стомак, а јадник је још једном покушао да устане и поново пао и умро.

Партизани су почели да се напијају. Ноћу су извели затворенике једног по једног на куглану. Ту су морали да се сагну и да приме ударце секиром по леђима. Смртно рањена тела су се превијала док су партизани праскали у грохотан садистички смех. Очигледно беживотна тела су била исечена у комадиће да би била сахрањена у оближњим гомилама ђубрива. То, међутим, није било могуће јер је све било смрзнуто. Следећег јутра је неколико ста-

раца из комшилука дотерано да искасапљене делове тела утоваре на коњску запрегу и одвезу на гробље. Биле су потребне три запреге, са којих је цурила крв, да се обави превоз уз посматрање ужаснутих мештана.

Млади партизан из једног суседног мађарског села био је те ноћи на стражи и посматрао цео тај грозни злочин. Још увек је био у шоку док је следећег дана о овом догађају причао Елизабети Шаг. Крчма је још увек била упрскана крвљу, комадићима људског тела, косе и крвавим секирама. Иако су партизани запретили да ће их побити ако икоме ишта кажу, неки од стараца су такође успели да то испричају својим женама пре него што су помрли. Следећег дана месни командир известио је бечкеречки логор за ликвидације да је свих 39 затвореника умрло од тифуса. Општа пракса партизана била је да све жртве својих садистичких убилачких оргијања бележе као да су умрле природном смрћу.

Омољица, у округу Панчево, имала је око 5.200 житеља, а више од половине били су банатски Немци. Срби и Роми преузели су управљање местом 3. октобра 1944. године. Преко ноћи, локални Срби постали су партизани; међутим, стварни господари биле су банде. Руси и партизани силовали су жене и девојке. Једну девојку, од само 14 година, силовала су петорица руских војника пред њеним родитељима, под упереним пиштољем. Један вод за стрељање из Сремске бригаде појавио се 27. октобра и опколио село. Партизани, које су водили мештани, ишли су од куће до куће и хапсили све немачке мушкарце између 14 и 70 година које су могли да нађу. Одвели су их у једну крчму и записали њихова имена и занимања. Издвојено је 15 – 20 занатлија за касније послове, а остали су одведени у складиште црепова у дунавском шевару. Тамо им је наређено да се свуку и стану пред унапред ископану раку.

Митраљески рафали окончали су животе 173 дечака и стараца. До краја 1944. године побијено је још 49 мушкараца и жена из Омољице.

Град Панчево имао је око 22.000 становника, од којих око 8.000 Немаца. Пре опште интернације убијено је 222 – поименце забележено. Одмах по окупацији од стране Руса и партизана и након силовања и пљачки које су уследили, сви мушкарци су похапшени. Неки су држани у логору званом Рибља пијаца, а образовани мушкарци и жене у затвору Штокхаус. Партизански преки суд изрицао је пресуде. Свако јутро, жене и богати интелектуалци, после целоноћног мучења, извођени су и стрељани. А онда, после неколико дана, побијени су и сви остали затвореници.

Велико Пландиште у срезу Вршац имало је око 3.200 житеља, од којих су скоро 2.000 били Немци; њих 149 постали су жртве. Већина мушкараца затворених у сеоском дому током октобра није преживела мучење.

Око 200 партизана искрцало се из теретног воза 2. новембра 1944. године и похватало све мушкарце између 14 и 70 година, укупно 350 лица. Одведени су у „Стојковић – Телеп" у Вршцу, који је стекао тужну репутацију као логор за ликвидацију подунавских Шваба јужног Баната. Тамо је, према завичајној књизи Великог Пландишта, око 160 мушкараца из Великог Пландишта побијено.

Регионални ликвидациони логор „Млекара" у Кикинди"

Дан након освајања града Кикинде, 7. октобра 1944. године, (30.000 житеља, 6.000 Немаца) организован је затвор за немачке мушкарце. Већ првог дана убијено је 28 људи. Следећег дана су почели да тамо затварају и Немце из Банатске Тополе, Бочара, Бикача, Мокрина, Накова, Руског Села, Санада, Хајфелда и Масторта (данас су то два места обједињена под именом Нови Козарци).

Документација коју је објавио др Петер Бинцбергер садржи регистар имена 668 жртава (618 мушкараца и 50 жена), убијених у Кикинди. Изузимајући Мокрин, обухваћена су сва друга поменута села, али нема сумње да је стварни број био знатно већи. Оцењујући све извештаје очевидаца, реална је процена – 800 до 1.000 убијених.

Према једногласним извештајима очевидаца, затвореници су били изложени сталним нељудским, садистичким мучењима. Кад год би се партизанима прохтело, произвољно би извукли неколико Немаца – жртве би биле на смрт пребијене или ножевима касапљене као свиње. Међу првима је била већина интелектуалаца, укључујући и свештеника Михаела Ротена из Кикинде. Стварно је 5. новембар 1944. године постао крвава недеља: партизани су побили око 100 људи из „забаве", међу њима оца Антона Адама из Шарвила. На злу гласу су били викенди од петка до недеље, као најужаснији дани за беспомоћне затворенике. Партизански обичај прослављања викенда био је да се понапијају, па да муче и убијају Немце. Радним данима су празнине, које су оставили за собом мртви, попуњаване новим „људским материјалом".

Роза Муларчик из Хајвелда пише о једном клању, петком у „Млекари":

„Дана 3. новембра 1944. године била сам сведок касапљења веће групе људи. Појединци су и раније већ бивали ликвидирани. Ова група од 22 мушкарца, међу њима и двојица које сам познавала из суседног села, убијена је на зверски начин. Прво су свучени и морали су да легну, с рукама везаним иза леђа. Затим су били изложени страховитом шибању бичем. После су им исекли каише меса са тела. Некима су одсецали носеве, језике, уши или полне органе. Могла сам да будем очевидац ових страшних злодела, јер сам у то време, са још једном женом, била затво-

рена у соби у приземљу. Жртве су вриштале, превијајући се од бола. То је трајало око сат, а затим су јауци ослабили и на крају престали. Одмах следећег дана, када смо пролазиле двориштем, могло се наићи на језике, уши и друге делове људских тела расуте свуда унаоколо, а читаво двориште било је испрскано крвљу".

Синиша Јаконић, Србин, рођен 1961. године у Кикинди, издао је књигу у децембру 2002. године. Циљ његове књиге је да се обрачуна са пропалим националкомунистичким режимом. Секундарни аспект у том контексту је грозна ликвидација припадника немачке мањине, којој посвећује једно поглавље под насловом „Крв наших Немаца".

Око годину и по дана (1985-1987) Јаконић је радио у Служби државне безбедности (СДБ) и била су му доступна одговарајућа документа. Сем тога, српски очевици (њихова имена наведена су у књизи) причали су му о догађајима од 1944. до 1948. године. Међу многим детаљима о убиствима, Јаконић такође наводи како је група од око 80 немачких девојака, од 14 до 19 година, систематски искоришћавана за „сексуална задовољства" партизана и њихових гостију. Према Јаконићу, један од заповедника логора био је Никола Поповић, двадесетдвогодишњи партизански официр из Крајине (српски део Босне). Он наводи и имена следећих убица: Аркадије Трифунац, Неша Демић, Ром „Кљакави Сремац", Шантави Циган, Бриле и Дроња.

Аутор, надаље, потврђује да је већина жртава бачена у масовне гробнице, близу „Железничког гробља" и да је само незнатно затрпана.

Међу вршачким логорима за Подунавско-швапске цивиле, „Стојковић – Телеп", близу Железничке станице, био је најгори. Партизански стражари имали су сва овла-

шћења да муче и убијају логораше по милој вољи. Такође, и садисти изван логора могли су слободно да улазе у логор и малтретирају Немце. Супруге партизана долазиле су и уживале у мучењу болесних и повређених. Многи мушкарци су помрли од сталног злостављања и бачени су у масовне гробнице одмах до логора. Оне који би неко време издржали, одвозили би камионима, обично ноћу и убијали их ван логора. Подунавске Швабе убијене у Вршцу током „крваве јесени 1944.“ биле су углавном житељи следећих места: Стари Лец, Велика Греда, Велики Гај, Велико Средиште, Хајдучица, Гудурица, Дужине, Вршац и Велико Пландиште. Познато је 1038 жртава поименично, од којих јер 647 из Вршца.

Извештај др Јозефа Вишта из Велике Греде пример је онога што се догодило у поменутим селима:

„Сваким даном партизани су били све дрскији; узимали су све што су хтели. Убрзо су почели са насиљем. Учитеља Карла Петрија премлатио је на смрт један бивши ученик. Неки други мушкарци одведени су у сеоски дом и мучени до смрти. Ни жене, ни девојке, нису биле поштеђене; партизани су стално доводили у село руске војнике којима су се оне морале подавати.

Црвена армија заузела је без икаквог отпора, 2. октобра 1944. године, Велики Бечкерек (Зрењанин), највећи град западног Баната, који од 1918. године припада Југословенској краљевини. У то време, имао је више од 30.000 житеља, од којих су 7.500 били немачке народности. Партизани су стигли са руским јединицама. Успоставили су два логора за подунавске Швабе. По свим очевицима, логор „Стари млин“ служио је од почетка октобра 1944. за систематску ликвидацију подунавско-швапских мушкараца у средишњем делу Баната.

Већ 5. октобра 1944. године први подунавски Немци одведени су у логор „Стари млин“. Дана 10. октобра

одиграо се покољ немачких мушкараца широких размера. Партизани су опколили немачки део града, ишли од куће до куће и одвели све мушкарце немачке народности које су затекли, укључујући и младиће од 14 година, па навише, у једну улицу поред пијаце. Ту су сви морали да се свуку до паса и клекну, а затим су били покошени из митраљеза. По Хансу Дивалду 250 људи били су жртве овог покоља.

По др Вилкелму Нојнеру (потврђено и од других сведока), један од најгнуснијих злочина било је касапљење болесника које се догодило 17. новембра 1944. године. Нови командир, постављен за кратко време, затражио је на вечерњој смотри да се болесници пријаве за превоз у болницу. Шездесетак болесника пријавило се за такозвану амбуланту. Ноћу су несрећници потерани, по десет у групи, у двориште, а партизани су их побили лопатама.

Филипово (Бачки Грачац) срез Оџаци

Сеоска заједница настањена искључиво држављанима Краљевине Југославије немачке народности.

Истраживао др Георг Вилдман:

„Са Ротовог салаша људе су потерали на локалитет назван „Сењак", где су се налазили ровови коришћени као заклон за противавионске топове бившег немачког аеродрома у подручју Оџака. Људи су морали да се свуку испред тих ровова, а затим су млаћени до смрти, пробадани ножевима или стрељани и бачени у те ровове. Нико није преживео. Међу жртвама масакра било је 35 младића од 16 до 19 година. Званично, свих 212 убијених проглашено је за „фашисте" и „ратне злочинце".

Срем – Инђија

У вишенационалној општини Инђија (8.100 житеља, од којих је било 5.900 Немаца) локални „Народноослободилачки одбор“ био је тај који је најсуровије прогонио припаднике немачке мањине који су остали.

Партизани су без отпора заузели Инђију 22. октобра 1944. године. Навече, 28. октобра 1944, године прва група подунавских Шваба затворена је у бившој Мађарској школи. Извршиоци су углавном били локални Срби из Инђије, међу њима Брацо Вујанић и Јово Ковачевић.

Елизабет Вертачник, рођена Штурц, доведена је 2. новембра 1944. године у градску кућу. Страшно су је мучили и на крају батинали до смрти. За време мучења, четири мушкарца су свирала на усним хармоникама што су гласније могли да би заглушили њене крике. Кад је била мртва, њен муж морао је да је однесе на двориште. Њено мртво тело било је окрвављено, месо исечено у каише, а оба ока избијена. У овом злочину учествовали су разни локални Срби, а њихова имена су записана.

Дана 6. Новембра, сви немачки мушкарци који још нису били похапшени, такође су одведени у Мађарску школу. Девет познатијих људи је позвано у школско двориште 11. новембра, везано жицом и отерано у 8 километара удаљену Стару Пазову. Путем су их тукли батинама и пушкама. Тамо су их присилили да ископају сопствене гробове, а затим су побијеним ватром из аутомата. Роми са секирицама у рукама, проверавали су да ли су сви мртви и пробијали им главе. Убијени су и неки Хрвати из тог краја.

Преостали затвореници одведени су из Мађарске школе 12. новембра, везани по двојица, и сваки још конопцем око паса. Затим су их потерали у зграду Општине, псовали и злостављали путем, нарочито Роми. Утом је

стигао курир из Земуна, тражећи раднике за једну руску јединицу. Пошто су ти одабрани и отпремљени, остатак затвореника подељен је у три групе. Прва се састојала од 64 мушкарца, жена и деце. Речено им је да их сада воде кући, али су, уместо тога, одведени у стрводерницу и тамо ужасно мучени и набијени у једну собу. Локални Србин Тошо Вујанић затим је у собу убацио ручну бомбу, која је многе у њој растргла на комаде. Они који су још били живи, искасапљени су или затучени секирама. Током овог покоља, извршеног под командом једног комесара и неке партизанке, крвници су певали партизанске песме. Локални запис даје имена следећих Срба, учесника из Инђије: Белић, Ивица Вујанић, Тошо Вујанић, Дујо Вујанић, Брацо Вујанић, Јово Ковачевић и Влајко Јојић.

Више староседелаца немачке народности, нарочито старијих људи, ужасно је мучено и убијено 18. новембра 1944. године. Извештаји очевидаца сведоче о таквој зверској окрутности да је решено да се не објављују њихови детаљи, одајући тако пошту жртвама и њиховим породицама. Одговорни за то варварство били су Милош Ковачевић, Сава Живковић, Љубо Стојић, Влајко Јојић и Тошо Вујанић.

Земун/Нови Град

У Земуну, предграђу Београда (28.000 становника, од којих 8.350 припадника немачке мањине), одмах после заузећа партизани су похапсили стотине староседелаца немачке народности. Од оних које су побили у ноћи 3. новембра 1944. године, 241 жртва је документована по имену.

Локални записи кажу следеће:

Прва јединица партизана стигла је из Бежаније. Три дана по њиховом доласку, појавили су се по целом граду

плакати обавештавајући да 29, 30 и 31. октобра сви земунски Немци треба да се јаве у „Солану“ на рад. Свако ко се не одазове овом позиву биће одмах стрељан, без преког суда. Као одговорни грађани, што су одувек били, већина земунских и новоградских Немаца јавила се у „Солану“.

Следећег дана, једном новоградском Немцу, раднику, који се није јавио у „Солану“, један колега који је са њим радио у електричној централи, а није био Немац, рекао је: „Прошле ноћи провели су твоје сународнике поред ове централе свучене и везане два по два“. Електрична централа налазила се на Дунаву. Нико од њих никада више није виђен.

После овог догађаја, комунисти из редова немачке мањине, предвођени Александером Метлером, сматрали су да могу да помогну својим земљацима који су још били живи у Земуну и Новом Граду. Према поузданим изворима, Метлер је отишао у Београд да протестује против партизанских акција у Земуну и да затражи помоћ. Прича се да је отишао Моши Пијаде, једном од најутицајнијих чланова нове власти, кога је лично познавао из дана прогона комуниста у време Краљевине Југославије. Метлеру је, међутим, речено да се не меша у те ствари ако не жели да се и њему нешто деси. Метлера и његове другове у Комунистичкој партији нико више није сматрао важним, и једва су спасли и сопствене главе.

Рума

Новембра 1944. године слично крвопролиће догодило се у Руми (13.400 становника од којих 6.050 Немаца). Током многих ноћи бројни Немци брутално су убијени, најпре у Хрватском дому, а касније у Раушовој циглани.

А. Кројцер извештава:

„Чим су партизани ушли у Руму у јесен 1944. године, почели су да хватају све припаднике немачке мањине.

Немци из Руме и околних општина, покупљени су и затворени у Хрватском дому. Током ноћи пристигла је велика група партизанских убица, међу њима и један хармоникаш. Они су се постројили у другој великој сали. Сви су имали бодеже привезане за саре чизама или за пасом. Хармоникаш је стао на праг врата која су водила из једне сале у другу. Немцима је наложено да легну на под, тесно збијени. Кад је завладала мртва тишина, командир је дао знак хармоникашу, који је одсвирао мелодију једног кола, и читава група партизана уплесала је у салу. Дружина убица газила је преко непомичних тела Немаца, стално вичући и кличући, док су бодежима пробадали људе под својим ногама, све док нису завршили клање. Током следеће две ноћи поновљене су исте крваве оргије са другим групама жртава. Свако јутро немачке жене су морале да перу крв са зидова и патоса".

Неки разумни Срби су, протестовали код нових власти против масовног убијања у центру Руме. У сваком случају, стигло је наређење да се прекине са масовним убијањем у Хрватском дому. Отад су Немце староседеоце само доводили у Хрватски дом и по поноћи свучене гонили у Раушову циглану. Руке су им, двојици по двојици, биле везане жицом. У циглани су морали поново да легну, лицем према земљи. Џелати би газили по телима жртава и џепним лампама осветљавали њихове вратове и убијали их мецима. Тај је процес трајао све док више није било живих припадника немачке народности. Лешеви су прекривени кречом.

Извештај очевидаца о судбини деце

Њих су написали мушкарци и жене који су доживели те догађаје као деца. Следи неколико тих трагичних искустава.

Давид Герстхајмер, рођен 1936. у Бачком Добром Пољу. После неколико месеци, пошто су били интернирани у логор Бачки Јарак, његова мајка, шесторо браће и сестара, баба и деда, помрли су од глади. Давид, тада осмогодишњак, био је једини преживели, и био је послат у државни дечји дом на преваспитање и „славизацију".

Свештеник Венделин Грубер (1914–2002) из Филипова, Бачка, провео је неко време у логору смрти Гаково.

„Поподне бих одлазио у дечје делове који су организовани у већим сељачким кућама. Тамо су деца између 20 и 30 њих, лежала унаоколо, само на слами и оскудно покривена. Сама кост и кожа, болесна и са инфицираним ранама. Нико није бринуо о њима. Малишани су плакали и запомагали – умирали су од глади. Други су лежали непокретно; ови више нису имали снаге ни да плачу. Ишао сам од собе до собе, свуда иста слика. Жена која је преузела бригу као старатељица, одвела ме је до једне собе, позади. Пажљиво је повукла покривач са гомиле деце. Какав призор! Јесу ли још жива? Упитах дрхтећи. Малишани у реду на крпама скоро голи; сама кост и кожа. Хватали су ваздух отвореним устима. Последње што јер свет могао да им понуди. – Овде смо их издвојили јер више не могу да варе храну па ће први умрети.

Шуцо, свемоћни командант логора Гаково, одговарајући на питање шта намеравају комунисти даураде са преживелом децом, каже свештенику Грубер: „Не брини, друже попе! Све ће бити у реду! Наша социјалистичка држава бринуће се о деци. Сада ће бити одговарајуће храњена, а онда смештена у државне дечје домове. Већ је стигла напредна забавиља. Она ће да преузме одговорност за добро васпитање. Ова деца ће бити Титови пионири, храбри борци за нашу ослободилачку револуцију. Видећеш, ова фашистичка, капиталистичка деца, ће постати

узорни чланови ослобођене радничке класе и одушевљени поборници боље будућности".

Већина деце извештава о овом програму преваспитавања које је требало да пробуди мржњу према „фашистичким родитељима". Кад је наступило време спајања породица, било је деце која нису хтела да се врате кући својим „злочиначким родитељима".

Карл Вебер, у то време једанаестогодишњак, извештава о трагичним последицама покушаја да се оде у прошњу:

„Мој друг Филип претучен је на смрт за време таквог изласка у просјачење 28. октобра 1945. Није требало много, јер и онако смо већ били полумртви", рекао је Карл Вебер о судбини свог пријатеља Филипа Бауера, са којим је био у више таквих излазака у прошњи.

У логору Бачки Јарак, Фридрих Глас из Буљкеса, који је видео како су двоје његових прадеда и прабаба и деда и баба, као и његова двогодишња сестра, помрли од глади, био је ухваћен са својим пријатељом Петером Хендлом док су се искрадали из логора да оду у прошњу. Два партизана су их одвела у стражару. После неког времена одведени су назад на место где су били ухваћени и речено им је да иду. Пошто су направили неколико корака, стражари су припуцали по њима од позади. Фридрих је, правећи се мртав, преживео. Рањени Петер је, међутим, завриштао кад су стражари већ почели да се удаљавају. Вратили су се и усмртили га метком у главу.

Долазило је до самоубистава због очајања, страха и осећања стида после силовања. Чак ни деца нису поштеђена за време масовних силовања у Немачкој Црњи у октобру 1944. године. Еву Бишоф, деветогодишњакињу, силовало је девет људи. Повреде су јој биле толико тешко да је изгубила свест и није могла да се покрене. На то ју је рођена мајка, у очају, обесила, а затим и саму себе.

Јулиана Вираг (1908) из Рибица задавила је ћерке близнакиње, рођене 1944. јер није могла да нађе начин да их заштити од лаганог умирања од глади, а онда се и сама обесила.

Ева Буцшедел (1932), из Гакова, приповеда о једном од најтрагичнијих и најдирљивијих забележених искустава. Мајка јој је била болесна од тифуса.

„Сваким даном , стање у нашој соби и стање моје мајке погоршавали су се. Усрдно смо се молили. Мајка није престајала да се моли. Бог је, међутим, за њу имао друге планове. Стање јој се погоршавало и видели смо да се приближава смрт. Сви су у соби већ имали високу температуру и нико није био свестан других око себе. Кад је Моника, моја сестра, постала свесна предстојеће мајчине смрти, није је напуштала. Стално је питала: Мајко ти нећеш да умреш, је л' тако? Мајко, ти нас нећеш оставити, је л' тако? Преклињала је Богородицу: „Мајко дивна помози нашој мајци". Стално је грлила мајку и примећивала да је ова постајала све слабија. Њене сузе су падале на неизлечиво болесну мајку, као да је веровала да ће јој оне помоћи да се спаси смрти. Мислим да нема ничег горег на свету за једно дете у таквом стању усамљености, окружено смрћу и тугом, него да клечи уз самртни одар своје мајке, а да није у стању да јој помогне у њеној борби, и да гледа како је рука смрти полако заувек односи.

Каролина Бокмилер (1905), Немачка Црња, Банат, описује стање у дечијем делу логора за ликвидацију Книћанин.

„Морала сам да посетим тај дечји логор и случајно сам ушла у собу са 30 до 35 деце (од беба до деце старе 16 месеци), чији су родитељи помрли. Ни једно од њих није могло да стоји, а камоли да хода. Само су лежала или пузала по соби на трбуху. Соба је смрдела на измет. Деца су плакала, била су бледа и испијена. Тела су им била умазана изме-

том који се делимично осушио на кожи. Побегла сам из собе плачући и питала жене да ли има ко да брине о јадној напуштеној деци. Одговориле су да не могу да помогну јер нису имале пелена, ни пешкира, ни лавора, ни воде, ни сапуна, практично ничега. Стално су од логорске управе тражиле бар основне потрепштине, а нису добиле ништа сем коментара: Деца треба да цркну!"

Петер Вилперт (1938) из Бачке Паланке, о условима у логору за ликвидацију Бачки Јарак каже:

"Обе баке су умрле у року од недељу дана. После тога, са шест година био сам страшно сам".

Катарина Вебер, рођена Лаутерер (1935), из Буљкеса, Бачка, имала је тада десет година, била је са шест школских другарица у логору за ликвидацију у логору у Бачком Јарку. Пет их је помрло од септембра 1945. до фебруара 1946. Шеста њена другарица умрла је у октобру 1947. у логору у Суботици. Преживела Катарина пребачена је у државни Дечји дом.

Ана Никлош – Њари описује тужно умирање целе једне породице у логору за ликвидацију у Гакову:

„Била је ту једна млада мајка која је живела у једној соби са троје мале деце. Кад јој се последње дете борило са смрћу рекла је људима из суседне собе: „Више не знам за кога бих се пре молила, за ким бих пре жалила или плакала: за мужем који је страдао у рату, за родитељима, за дедом и бабом, браћом и сестрама или за мојом децом. Шта Свевишњи хоће да уради са мном? Да ли сад треба да останем и без последњег детета? Отетурала се назад у собу и клекла уз умирућег дечака. Ми смо стајали у својој соби и плакали. Да су сузе саосећања могле да помогну, малишан сигурно не би умро.

Чула сам како дечак стење и дуго нисам могла да заспим. Мора да је било рано ујутро кад сам се пробуди-

ла. Око мене су сви још спавали. Погледала сам у суседну собу. Малишан је лежао на поду, склопљених руку; знала сам шта то значи. И треће женино дете је умрло. Она никог није пробудила, већ је бдела и молила се потпуно сама. У том тренутку видела сам је како клечи, погледа упртог у плафон, а онда је почела да говори гласно. Да ли је изгубила разум? Глас јој је био потиштен: – Свевишњи узео си себи све које сам волела. Надам се да сад нећеш заборавити да узмеш и мене. Не дај да дуго чекам, спремна сам да умрем.

Покушај спасавања

Налажење локација и репатријација „изгубљене деце“ захтевали су велике напоре. Неколико организација и појединаца, а посебно Међународни комитет црвеног крста, после напорних борби, постигли су одређени успех, па је између 1950. и 1959. око 2.300 деце успело да се споји са својим родитељима и рођацима. Па ипак, неколико стотина немачке деце више није могло да се нађе, а у међувремену, била су „преваспитана“ и „славизирана“. Сад она живе у подељеној Југославији. Можда су изгубљена, али никад нису заборављена.

То је једно од најтрагичнијих поглавља подунавско-швапске трагедије.

Да поновим још једном да је напред наведен само мали део података и исповести из књиге Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948.

Пре него што кренемо да прелиставамо и књигу Један свет на Дунаву, да се укратко подсетимо шта се догађало са војвођанским Немцима после јесени 1944, па до марта 1948. године. Сви што су преживели јесен – зиму 1944/1945, присилно су исељени и груписани у неколико десетина логора на подручју Војводине. Били су то рад-

ни и сабирни логори, или боље речено – логори смрти, од глади, болести, тортуре… Одатле су одвођени на разна градилишта, неке заробљенике су од логорских власти откупљивали сељаци да им раде на њивама, а добар део, колико-толико способних за рад, депортован је у Совјетски Савез. У сабирним логорима су, они који су знали неки занат, радили на „одржавању структуре". Тако су, чак, и мала деца постајала у логору мајстори – бригадири и слично. Неки од те деце спасли су се глади, болести и смрти, и напокон се успели иселити у Немачку. Неке од њих је, много година касније, посетио Ненад Стефановић, водио са њима разговоре, веома драгоцене за историјску истину коју је преточио у изврсну књигу „Један свет на Дунаву".

Из Ненадове књиге узећемо неколико одломака тих исповести, које ће помоћи читаоцима да схвате сву трагедију овог народа.

Почећемо са предговором који је написао Зоран Жилетић.

– Пред читаоцима су интервјуи са припадницима једне народности у нашим просторима које данас има само у траговима – са Немцима из Војводине чији највећи део данас живи у Немачкој. Разговори су вођени 1996. неколико деценија након што су војвођанском завичају окренули леђа бежећи од принудног рада и погибељи у другој половини 40-тих година и почетком 50-тих од немаштине коју је у њихов дојучерашњи пребогати војвођански завичај донео совјетски начин привређивања увезен у јесен 1944. на бајонетима Црвена армије.

Они су као најимућнији били свакако предвиђени за изгон, како би се насељавањем титоизованог живља превасходно из усташоидних делова некадашње Југославије што коренитије пролетаризовала и атеизовала Војводина.

Другим речима – војвођански Немци лишени су овде код нас после 1944. сопствене историје. И то све до у наше дане, и не толико због њиховог држања 1941-1944, већ због њихових велелепних кућа и земљишног и другог поседа! Да би се, наиме, могла запленити њихова баснословна имовина, стечена неуморним радом генерација њихових пословично радних предака, који су запуштену и забарену турску Војводину претворили у средњоевропски пејзаж првог реда, историјска им је прошлост замењена митском.

Из њихових кућа које су напустили под принудом и са завежљајем у руци, намирен је првенствено локални плебс покућством, пољопривредним справама и стоком, а касније су у њих усељени Титови колонисти.

Када се сви ти разговори прочитају, човек се неминовно запита шта се то догађало са нама од 1944. до данас, када смо пристали на то да се не само уништава читав један народ него да се о том уништавању ћути већ више од пола века.

Михаел Ајзеле

– Филипово у Бачкој је било познато побожно село. Од 1762. када су га засновали немачки колонисти дало је 139 часних сестара и преко 40 свештеника, искључиво католика, а то је подразумевало да су породице имале пуно деце. У генерацији мога оца ни једна сеоска кућа није била без четворо деце, а једна је бројала чак 19. Просечна немачка породица на почетку овог века у Филипову, може се рећи и у целој Војводини , имала је шесторо деце.

Као најстарији син, способан за рад, одвојен сам од мајке 10. марта 1945. Млађа браћа од 9 и 4 и по. Мени проглашеном за радника, било је 14.

Тешко ми је сада да кажем колико је људи прошло кроз сомборски логор. Њега је чинило 8 барака, у које је појединачно стајало, сабијало се, збијало, између 100 и 120 заточеника. Већину су чинили мушкарци, али је у једној бараци увек било и жена.

Бараке су биле ограђене жицом; на излазима су стајали стражари. Спавали смо по поду, без струје, грејања са једним ћебетом. На средину дворишта је догуран камион без точкова. Офарбали су га у бело. Звали смо га бела кућа. У њега су смештени свештеници и учитељи, образовани људи. Ошишали би их до главе. Повремено су их изводили напоље на место за прозивку. Распоређивали су их у круг; морали су да клекну, и тада би стражари око њих играли коло и пљували им на главе.

Убрзо добијамо распоред да гурамо вагоне натоварене цаковима жита. Двадесет, тридесет, четрдесет нас дечака на један вагон, и полако га гурамо по равници од железничке станице Гаково до Станишића. Пруга равна као длан. Ми се зној имо као мрави око парчета хлеба. Стражари надгледају са банкине вагона. И њих гурамо. Маршрута око 10 километара. У Станишићу се жито млело у црно брашно за раднички хлеб, за раднике по салашима. Чекали смо до увече да се жито самеље, да би онда вагоне са брашном вратили до Гакова. У повратку вагони миле пругом, уморни смо. Да су их старији гурали ишло би сигурно брже, али пошто смо само ми деца замењивали локомотиву, кретали смо се милећи.

На прегледу, одмах по доласку у оџачки логор, стражари су ми одузели ципеле, моје добре јаке ципеле, и дали ми неке старе, расцепљене. Могли су одмах да пуцају на мене, било би исто. Те ципеле сам могао обути само на босу ногу. Једног дана, крајем децембра, одредили су нас да истоварамо купус из вагона, по врху купуса снег. Но-

симо тај смрзли купус до запрежних кола. Мени се смрзну руке и ноге. У једном тренутку се онесвестим. Смрзнут. Ставе ме у ћошак да не сметам. Када су све истоварили моји другови ме понесу између себе назад до логора. Тамо ме спусте у кухињи испред пећи, да се откравим. Како су ми скинули ципеле са њима је отишла цела кожа.

Лоренц Барон

– Рудолфсгнаду је име мењано, и са прекрштавањем мењана му је и судбина. Од 1920. по Тријанонском уговору селу је дато српско име Книћанин. Године 1941. се враћа име Рудолфсгнад, а затим, када су наши људи избегли, поново је осванула табла са називом Книћанин.

Немци насељавају место 1866. Као вредни колонисти преградили су рукавац Тисе, исушили мочвару и направили полуоток на који је насута најбоља речна црница.

Ја сам са породицом остао у селу, тако да ме је задесила несрећа свих Немаца који су мислили да ће се судити само ратним злочинцима, а не целом једном народу, деци, женама, старцима.

Из куће су нас стражарно спровели до општине, где је отворен затвор. Испред зграде висе тројица. Не могу се препознати, као страшила. Лица пуна тамне крви. Кажем мами: „Хоћу кући!“. Имао сам само 12 и по година. Стражар ме с леђа удари кундаком. Мајка је препознала Јакова Верта, он је у једном лову остао без руке. Пред улазом у општину лежи мртав мој сусед Ханс Вакер. Позвали су га да се у осам сати јави у општину са колима. Он је дошао, и кад је стао на степенице, убијен је. Оставили су га да лежи у крви. Ми смо морали да прескочимо преко његовог леша да би нас увели у затвор. Чинило ми се да сваке секунде сазревам. Од дечака сам се претварао у зрелог човека.

Увече нас пуштају кући. Целе те ноћи они су пили и пуцали. Када су Руси видели да су ови домаћи веће пијанице

од њих, наређе им да престану и да закопају обешене. У међувремену су обесили и четвртог који је лежао поред општине. Мој ујак је морао са колима да одвезе обешене на коњско гробље и да их сахрани.

Они су Немце тада одреда изопштили из људског рода. Док су нас спроводили, један Рус је питао, зашто воде мене у затвор, дечака. Онда је партизан одговорио: „Његов отац је убио 300 партизана". После рата, када сам се срео са оцем, питао сам га колико је заиста убијао у рату. Он се насмејао. Рекао ми је да није видео више од два партизана за све време рата.

Људи из Сигмундсфелда, који су стигли у наше село донели су вести о томе како Руси силују пљачкају и убијају. Са Русима су ишли младићи од 17,18 година, и ту се није знало ко све силује. Ја и данас чувам проглас Иље Еренбурга који је штампан у милионима примерака као летак и дељен војницима. „Убиј!" то је наслов прогласа. „Убијајте, силујте фашистичке мајке и сестре!".

Мој отац је био бравар, имао је вршалицу за сунцокрет, за пшеницу, круњач кукуруза, селектор за чишћење пшенице, млин за прављење сточне хране. Наследио сам од оца вештину заната. Та наслеђена вештина у рукама спасла ме је пољa, а можда ми и живот сачувала. Постао сам званични столар. Израђивао сам сталаже, војничке кофере, онда једну светлећу рекламу – Книћанин са петокраком на стаклу која је ноћу светлела: у сред мрака светли звезда петокрака.

Скидали су капуте, а бабама су задизали сукње и бројали. Неке су имале пет, шест, неке десет. Жене из Ченте, контролорке, остављале су им по једну.

Книћанин је имао око 800 кућа и 3134 становника. Када су почели долазити транспорти, накрцало се 24.000 људи, углавном стараца и деце. Постали смо логор за децу и старце, млађе и способније су одвели у друге логоре.

Кроз село – логор прошло је 32.000 људи, а у току три године умрло је 12.000, углавном од глади. Масовне гробнице су прво прављене на североисточној страни. Пре Божића 1944. жене од 18 до 30 година су транспортовали на рад у Русију, према договору Стаљина и Тита. Моја мајка се спасла зато што смо познавали добошара, који јој је дошапнуо да не долази на прозивку. Транспортовали су их у Донбас.

У логору је живело 6.000 деце. Ујутро би се постројавали у четири реда у главној улици. Можете замислити колико је то дугачко. Тачно километар. Поред колоне један партизан са пушком, три жене бригадирке и наш четворо деце бригадира. Ми смо пребројавали и предавали рапорт. Деца су ишла скоро до Ченте шумом поред Тисе и Дунава да успут скупљају грање.

Најтежа је била зима 1946. Четири дана око Божића није било хране. Тада су почела масовна умирања. Рекли су нам да због великог снега није било могуће возити храну. Ми нисмо имали ништа, све нам је било одузето. Ни комад сапуна, ни шерпу, ни лонче. Од дрва ништа. И кад су људи тргали плотове или разваљивали шупе, онда су стражари пуцали и убијали кога су затекли, онога ко није успео побећи.

С почетка је дневно умирало 70, затим по стотину, мислим да је граница била 120. Ујутру су пролазили дугачким сељачким колима. Мртви су избацивани у ходник или на улицу. Обично су их замотавали у њихове крпаре. На гробљу смо их слагали у четири реда. Кад је надошла Тиса, лешеви су испливали, били су сувише плитко закопани. Дан и ноћ су жене носиле земљу да затрпавају већ затрпане.

Најстрашније су страдала деца у логору. На броју 205 и 206, у гостионици Витман, смештана су деца пред смрт. Умирала су од глади. Некима је лице трунуло, зуби ис-

пали. Становао сам преко пута, на броју 95, и целе ноћи слушам тихо јечање, нису имали снаге ни да плачу. Остављени су били да умру, неколико стотина деце. Деца су лежала у шест редова на слами; између редова узани пролаз.

Када су нам одузели кућу у њу су се уселили колонисти из Шипова код Јајца. Не да нису одржавали кућу, већ су били толико лењи и примитивни, да кад су им требале паре, они су рушили део по део куће и продавали. Тако су у грађевински материјал продали 12 метара куће. Одсекли и продали, а рупу у ходнику су зазидали и наставили да живе. Наша кућа је била дугачка 36 метара, имало се ту шта одсецати.

У марту 1948. расформирао се логор Книћанин. Баку и сестричину пребацили су у Бесни Фок, а прабаку у Македонију. Многи су послати у Бор. Немци су развлачени по целој Југославији, где год је било потребе за радном снагом. Године 1953. 17. јуна, дошли смо у Немачку. Хвала Богу!

Јакоб Зол-Даксер

– Одрастао сам у Војловици која је сада предграђе Панчева.

Младићи који су до прошле недеље радили у фабрикама или на земљи, преко ноћи су ставили петокраке на капе и говорили да су партизани и првоборци, узвикивали су комунистичке пароле и писали по зидовима. Сећам се једне песме против краља: „Наша краљица, родила мајмуна. Хитлер шаље кило сапуна, да краљица пере свог мајмуна“. Нас дечаке, Немце, су јурили и тукли на улици кад би нас стигли. Викали су за нама да смо „фашисти“. Није било помоћи ни од куда.

Када су ратне операције за Београд завршене Немци, мушкарци, у Панчеву, од 16 до 70 година, ангажовани су

да празне житне магацине на Тамишу. Појединачно су морали да понесу чак и од 100 килограма до лађе на Тамишу. Партизани су их, на том путу од силоса до лађе, терали бичем или ударали кундацима пушака. Неки су падали у воду и давили се. Други су намерно скакали у Тамиш да прекрате мучење. Било је паклено. Ноћ у затвору је била још гора. Нико није могао да спава од страха. Чувари су мучили, тукли и убијали. Сваке ноћи је 100 – 200 везивано жицом и одвођено у село Јабуку. Више пута су Цигани убијали лопатама. Никаквог суда није било. Важно је само да си Шваба. Убијали су и четнике, ратне заробљенике. Један пут сам видео да су терали улицом вод четника дугачких брада и косе. Стрељали су и богате Србе, Мађаре, Словаке и Румуне.

Године 1944. 10. новембра, на ред су дошла деца и жене. Наредили су да сви напустимо наше куће, наводно због пребројавања. Дозволили су нам да понесемо само мало хране и лаку ћебад јер ћемо се већ сутра вратити. Када смо изашли на улице, тамо су већ били сви Немци из предграђа Топола. Срели смо се и са мојом тетком Маријом и њеним сином Стефаном. Пратили су нас кучићи, теткин Манди и дедин Хинди. Партизани су их терали назад, и како пси нису одлазили, испалили су у њих рафал.

Одвели су нас у фабрику млека. У халама Млекаре стали смо сви. Деца су плакала од глади и страха. Партизани су скидали са људи вредне ствари које би запазили. Деди су скинули бунду и ципеле. У замену су му дали поцепане баканце. Претресали су тражећи вредности: паре, злато, минђуше и сатове. Другог дана, у недељу, стигли су кочијаши. Прво су одведени стари, болесни и деца. На једним колима смо се нагурали, деда, бака, ја и бакин брат Ралф Стефан, стар 80 година. Када смо кренули, господин Ралф је пао са кола и није могао одмах да се дигне. Партизан, спроводник, је скочио са кола и устрелио га из пиштоља.

На Божић 1944. наредили су свим женама од 18 до 30 и мушкарцима од 15 до 50 година да изађу пред руско – југословенску комисију лекара. После прегледа послали су три транспорта у Русију, на рад у рудницима. Тада је много деце остало без мајки.

Транспорт од 3.500 логораша је прошао Панчево. Многи су последњи пут видели свој град, из далека. У сред ноћи је воз стао. У зору смо видели да на станичној табли пише „Книћанин". Било је то 1. новембра 1945. године. Налазили смо се испред будућег „Сабирног логора Книћанин". У транспорту је петоро умрло.

Спавали смо на поду као и сви други логораши; обучени због хладноће и пацова. Пацови су нападали људе за време спавања. Не знам ко је био гладнији: ми или они.

Ко год је могао, био покретан, искрадао се ноћу из села да у пољима тражи кромпир, вадећи га из смрзнуте земље, или клип кукуруза. Свака ова потрага за храном је била изузетно опасна. Била је забрањена. Кога је стража ухватила добијао је батине и био бацан у подрум, бункер, где је остајао 8 дана у води. Неки стражари су пуцали, тако да смо у пролеће налазили логораше смрзнуте у кукурузу.

За Божић 1945. командант логора је забранио пет дана храну. За цео јануар 1946. добио сам 750 грама хлеба. Људи су умирали као муве у јесен. Жене нису пријављивале смрт деце, деца нису пријављивала да су умрли баба или деда, како би добили њихово следовање. Најтеже је било крајем јануара 1946. Почео је тифус. Сваког дана је умирало све више људи. У нашем реону „Топола" дневно су излазила пуна кола мртвих. Тетка Марија је умрла 29. јануара. Баба је везала мараму око њене главе да би имала неко обележје у заједничкој гробници. Деда и ја смо је изнели у ходник. Ујутру сам је затекао сву оглоданог лица, то су учинили пацови.

Заменио сам тетку поред казана. Заложио сам ватру и поделио храну. Сваког дана је долазило мање људи. Били су болесни или мртви. Лежали су у кућама на поду и чекали да им неко донесе храну. Већина их је била толико стара да није могла да устаје, зато су у многим кућама сви помрли од глади. И данас видим једног дечака, имао је девет година, који је личио на смрт. Само кости, велике очи и дебели трбух. У рукама је носио нокшир, који није могао да држи од хладноће и болести. Молио ме је да му сасвим напуним, јер му браћа, сестре и баба већ неколико дана нису ништа јели. Када сам насипао, све му је испало из руке. Одмах се бацио на земљу да нешто ухвати устима.

Средином фебруара и мене је ухватила болест. Ставили су ме на кола полумртвих и одвезли у центар села. Тамо је од школе преуређена болница. Добијали смо сваког дана јело. Али ту у болници, више је људи умирало него у кућама. Лево и десно од мене су односили лешеве и доносили живе, који би убрзо умирали. У осам дана избројао сам 100 мртвих. После тога више нисам бројао.

Једнога дана дође мој школски друг из Хајдучице, Авендер Хајнрих. Дошао је без ичега. Позвао сам га да легне под моје ћебе које сам узео са једног мртвог када су га износили у двориште. У сред ноћи сам се пробудио и осетио да је Хајнрих хладан.

Убрзо сам отпуштен као здрав јер нисам умро. Било је то 5. марта. Полако, корак по корак, повлачио сам се тих 900 метара до „наше“ куће. Пут је трајао око 5 сати. Кад сам стигао деда ми је рекао да је бака умрла јуче, два дана пре њеног рођендана. Деда је исто био на ивици смрти, није јео већ неколико дана. Лице му је било крваво. Партизани су га претукли. Стража са моста је приметила да је одломио летву од амбара и да прави знак за баку у масовној гробници.

Отишао сам до другог краја села где је био логор „Јабука“. У њему су били мештани из Војловице. У животу је била још дедина сестра и њене две кћери. Вратили смо се до деде. Сво четворо смо га на рукама одвукли до „Јабуке“. Умро је 14. априла. За толико смо му продужили живот.

Преко пута су живели родитељи мога оца. Посетио сам их и питао за моју браћу: Јохана и Карла, и за сестру. Они су били моји браћа и сестре по оцу. Рекли су ми да су смештени у Дечјем дому и да ја одем тамо. Тамо сам сазнао да постоји дечији дом. Отишао сам одмах и после дуго време први пут се најео. Добили смо куље са хреном. Давали су нам оброке три пута дневно. Али, и ту су многа деца умирала од последица глади и болести. Многа деца су имала, као и ја, скорбут, недостатак витамина Ц. Код болесне деце су се отварале рупе на образима и кроз њих се видели зуби, који су иструлили и један по један испадали. Због скорбута су ме поново пребацили у ону исту болницу где сам био у фебруару. Сада, крајем априла, стигла је једна комисија у логор, састављена од војних и цивилних лекара. Узели су ми крв и сутрадан ме послали у болницу за заразне болети. Ту сам лежао 14 дана и пошто нисам умро отпустили су ме у „Дом за опоравак“. Прве ноћи је избио пожар. Једна жена, која није нашла своје дете, полудела је и скочила у бунар. А људи су и даље пили воду из тог бунара.

Пребацили су ме у другу кућу, исто за рековалесценте. Изнад је била башта куће за трактористе и њихова кухиња. У башти је ископана јама за отпатке од хране: кожице кромпира, љуске лука, водица пасуља. Да ми деца не би јели, сипали су пуне нокшире на те помије, да би нам се огадило. Али, ми смо били сувише гладни. Искрадали смо се до те јаме ноћу, поред страже. Једном сам пронашао ногице и изнутрице пилета. Богатство! Договорим се са јед-

ном женом да ми она посуди шибице и лонче, а заузврат да поделимо ручак. Она пристане и заложимо ватру. Док сам се окренуо да нађем још грања, она је узела лонче, однела га и појела „месо“ сама.

Неколико дана касније, чуо сам да је у ливади крај млина угинуо један коњ. Када сам тамо стигао, било је све однето. Нашао сам само парче плућа у прашини. Променио сам га за панталоне.

Крајем пролећа је надошла Тиса. Око 10.000 мртвих на Телечки и преко 3.500 на гробљу у селу, подигло се из земље. Као неке гране извиривале су им руке и ноге. Нама деци су дали у руке лопате и будаке да изравнамо земљу. То је значило да пребијамо руке и ноге мртвима, како више не би вирили. Дотерана су кола са земљом и гробље је поново насуто.

Једном, у сред лета, по пакленој врућини, извели су нас на ливаду и постројили. Рекли су да морају да нас преброје. Бројали су нас до заласка сунца без хране и воде. Много људи је тог дана пало у несвест или остало мртво на постројавању. То се дешавало сваке године, без потребе, као мучење, казна. За партизане је то била забава. Волели су шале. Једне ноћи су све скулптуре светаца изнели на улицу, да изгледа као да се свеци шетају.

За време лубеница, стајали су на прозорима касарне и јели. Само да би правили зазубице гладној деци. Бацали су нам мале парчиће и коре на улицу да би уживали у нашој тучи. Иза ћошка је одједном наишао партизан. Ухватио је једног дечака. Везао му је конопац око леђа и дао две лубенице да држи. Спуштао га је у бунар да остави топле лубенице и извади хладне. Једном се конопац прекинуо и дечак се утопио. То ми је причао један друг кад ме је видео да чекам пред касарном. Рекао ми је да бежим јер ће ме спустити у бунар.

У логору су партизани живели као Бог у Француској. Чуо сам кад двојица разговарају: „Како иде?“, добио је одговор: „Никад боље. Имам сваког дана другу жену, а за празник три“.

Јуна 1946. у Дечијем дому је живело 2.000 деце без родитеља или ближих рођака. Једног дана у јуну разаслали су их по целој Југославији, као јаничаре. Сестра Тереза је одведена у Скопље, брат Јохан у Битољ, а брат Карл у Аду, у Бачкој. Братић Стефан је одведен у Словенију. Мене је расељавања спасла болест.

У фебруару и марту 1948. раселили су логораше у рудник по Србији и Босни или на пољопривредна добра у Војводини.

Деветнаестог марта 1948. кренуо је транспорт, нас 200, преко Бачке Паланке и Бача у Бајћански рит. Морали смо потписати уговор да ћемо тамо остати три године и да ће нам после тога вратити држављанство. Зато су сви потписали. Ко неће да потпише – враћа се у логор.

Године 1951. сазнали смо преко Црвеног крста да тетак живи у Западној Немачкој. Од тада све што смо зарадили потрошили смо за отпуст из југословенског држављанства. Трајало је то до 12. маја 1953. све док нисмо напустили Југославију.

До данас не могу заборавити прошлост, тих три и по године које сам преживао са вашкама и пацовима. Без светла, шибице, ватре, без хлеба, некад парче проје као камен. И никад сит. Пси и мачке су били поједени, голубови и врапци такође. Нисам имао сапун ни топле воде. Ни чешаљ, иглу конац. Нисам добио ново одело и ципеле, све сам морао да скидам са мртвих. Деца нису имала школе преко 8 година. Зато сам радио на Пустари као кочијаш и у Немачкој као радник на грађевини. Када сам ванредно успео да завршим средњу школу примљен сам

у Луфтханзу као чиновник. Од последица логора отишао сам у превремену пензију. Време логора ме је обележило за цео живот.

Хајнрих Келер (1933)

– Према мојим истраживањима губици немачке популације у Панчеву током Другог светског рата и затим комунистичке освете, што значи у периоду 1941-1948, износе 2.045 лица. Само у логору Рудолфсгнад помрло је 865 људи из Панчева. Од тога 215 деце, 433 жена, 157 мушкараца.

Када смо ми у зиму стигли у Книћанин тамо више није било ничег за храну. Затекли смо само потпуно испражњене куће по чијим сламнатим подовима су спавале, збијене, хиљаде људи, деце и стараца. Рагастови са прозора и врата, све од дрвета, већ је било утрошено за грејање. Домаће животиње су нестале из села, разнете се као ратна награда заслужним партизанима. Преживљавали смо хранећи се дивљим псима и мачкама, који су се намножили. Ловили смо их рукама, голим длановима. У селу није било ничега, ни летава, ни шипке. Наше руке су биле сасвим изгребане, до рамена. Пуне штрафти, пошто смо ми завртали рукаве да нам се не исцепа једино одело које имамо. Ране су зацељивале, а од глади се умирало. Са мачкама је невероватно тешко, жилаве су као сто ђавола, немогуће их је убити. Оне су живеле по таванима у чопорима. Ми се прикрадамо, грабимо једну, и онда мислимо сад ћемо да је треснемо са тавана о земљу и она је готова. Погрешна процена. Мачка се извије и дочека на ноге. Ако си је хтео за ручак није се смела испуштати из руку. Прва умирања од глади почела су пошто смо похватали све мачке.

Пацове нисмо јели, барем ја то не знам, али су они јели нас. Ноћу су се шуњали по гредама таванице и одатле ска-

кали за вратове. Били су угојени, стомаци су им се вукли између шапица. Хранили су се нашим мртвима, и од онога што би успели да на брзину откину са живих. Обично, парче коже са врата.

Прошња у оближњим селима Перлезу и Ченти, била је још један начин да преживимо. Само што је требало побећи из логора, искрасти се неопажен и вратити. Бежали смо из Книћанина обично ноћу. Када су почела умирања, глад нас је досетила да скидамо кошуље са умрлих, или било шта од одеће, и да то размењујемо са Србима за храну.

Моје логорско задужење било је да будем кочијаш. Терао сам кола која су вукла два коња. А позади на колима слагани су мртви. Двадесет дневно, некад у зиму по педесет. Лети су људи мање умирали.

Мени је било 14 година.

Стрељања, стално су ме пратила стрељања. Гледао сам изблиза лица људи, крв која се појављује на кошуљама, па је онда дошло да и ја будем постројен пред цевима пушака. У лето 1947. нас једанаесторица дечака изашли смо на Тису да се окупамо. Купање у Тиси је било дозвољено, заправо прање, пошто у селу уопште није било воде, о сапуну ни говора. Ми смо отишли даље од обале, знали смо да пливамо. Угледао нас је стражар са моста и пуцао у воду. Ми смо одмах запливали назад. Када смо изашли на обалу, партизани су већ истрчавали из шуме, која се као појас пружала између Книћанина и Тисе. Пред нас су стала тројица партизана. Одмах су одлучили да нас стрељају. По њиховим правилима бекство у Тису је било за стрељања. Нису уопште размишљали нити нас саслушали. Постројени смо у два реда. Рафал. Дечак испред мене је пао од рафала, оборио ме на земљу и истовремено пошприцао сопственом крвљу. Обливен, крвав, лежао сам на песку. Нисам се мрдао. Партизан је рекао: „Ајде да их бацимо у

Тису!“ Искористио сам прилику и побегао у шуму и преко насипа у село. Нисам ни знао да сам био рањен. Сакрио сам се. Сакрили су ме. Један рањеник међу двадесет хиљада, као сламка у стогу сена. Међутим они су пребројали да један међу стрељанима недостаје и дали су се у претрес. Успео сам да до вечери побегнем из логора. Упутио сам се за Сефкерин. У Сефкерину сам познавао једног Србина, официра Краљевске војске, Лаковића, који ме је сакрио код себе. Излечио ме и скривао три месеца. Када сам поново могао да ходам, пешке одлазим до логора Гаково у Бачкој, а одатле после три дана, прелазим за Мађарску. Бежало се масовно преко мађарске границе. Затим пешке до Аустрије. Прво смо дошли у руску зону. Третман је био строг, не као логори у Банату, али смо били евидентирани, прегледани и упућени на рад у сеоско домаћинство. Циљ нам је био да пребегнемо у енглеску зону. И то смо успели, домогли смо се Граца. Затим смо, пошто смо три месеца радили, успели да се домогнемо Немачке.

УМЕСТО ПОГОВОРА

Истражујући државне злочине у периоду 1944-1957, обавио сам много разговора са преживелима, потомцима, родбином, комшијама и познаницима, као и са понеким егзекутором – мучитељем, прочитао много чланака и књига на ту тему. После неколико радио и ТВ емисија, интервјуа у штампи, где сам говорио о свом истраживању, добијао сам доста телефонских позива, писама, изјава.

Да бисмо још боље упознали зло „црвено доба", уместо поговора изнећу још понеке догађаје које сам чуо, бележио, прочитао. Све у циљу да се не заборави.

* * *

У лето 1990. године, пише ми Миодраг Ничић из села Ласово код Бољевца:

– Најгоре године за нас сељаке, који смо имали, рецимо, више од осам хектара обрадиве земље, била је 1950-та и 1951-ва. Мени је тада било 18-19 година. Мој отац Петар није хтео у Сељачку радну задругу, па су нас мучили „ко Бог ђавола". Укратко, описаћу како су радили са нама. 1951-ве позову оца у Месни народни одбор у селу и уруче му пореску опомену да у року од пет сати плати порез од 68.000 динара. Опомену му дају у 10 сати, до 15 сати да исплати. На срећу нису дошли у попис у 15 сати, него сутрадан ујутро. Чим се смркло ми казасмо суседима да

ће да нас опељеше, те нам суседи навалише, те неке наше ствари разнесоше на сигурна места.

Узеше прво један плуг. Из куће изнесоше једини шпорет, један орман закључан у коме су ми биле разне књиге, а међу овима комплет дела Слободана Јовановића, 16 књига, издање Геце Кона, које је оновремено мој деда, мајчин отац купио за 1.500 динара, а то је тада вредност скоро две краве. Узеше и листове „Тежак", „Млади задругар", разне пољопривредне и задружне календаре за којима највише жалим.

Још Миодраг пише да су им оставили само две краве. Све, осталу стоку и бика за приплод, као и ствари из куће, намирили су око половине пореза, више није имало.

У ово време деси се и један, мислим да је једини случај у земљи. У току ноћи, активисти, одборници, целе ноћи су скупљали људе са запрежном стоком, већином кравама, на кола натоварено жито и поворка дуга километрима. На челу поворке активиста са барјаком, за њима плех музика, и кренула бившим бановинским друмом за Зајечар. Музика свира приликом проласка кроз село, најпре Леновац, а сељани истрчавају на друм мислећи да је нека свадба, све док нису одгонетнули ову лакрдију безумних људи.

Око принудног откупа (отимања жита) пише Миодраг још нешто:

– Конфискована је целокупна имовина Уроша Живановића, за мало кукуруза. Затим је конфискован Милен В. Миленовић, Владимир А. Миленовић и Вучко Илић. Пошто није имао тражену количину да испоручи, Душан Милутиновић се обесио.

У затвор 1952. године су почели да долазе и чланови Сељачких радних задруга осуђених на 2-3 месеца, јер нису одрадили минимум „трудодана", те им као саботери-

ма суде. Из Ласова су осуђени Вељко Милошевић и Најдан Јовановић и две жене – Душанка Јовановић и Дарина Виденовић.

Из писма Миодрага Ничића се још види да су се, због терора принудног откупа и насилне колективизације, и неки одборници због наложених задатака почели бунити, па су се, када су им припретили да ће због неактивности бити ухапшени и убијени, одлучили на илегалу. У шуму се одметнуо Милорад Милосављевић, после пребегао у Грчку, па у Америку. Живео је у Чикагу, где је и умро.

* * *

Историјски архив Ваљево издао је 2002. године књигу „Конфискација имовине у ваљевском округу 1944-1946", аутора Снежане Радић. Ево дела мог приказа те књиге у ревији „Колубара" из октобра 2003. године.

„… има још пуно докумената која говоре о ономе што тада није писало у новинама. На пример, да је за изборе месних народних одбора у јесен 1944. у пет села Ваљевског среза на изборе изашла тек половина бирача. А у једном селу су гласале само две жене итд. У књизи има података да отето није баш све ишло „народу и држави". Извесном Миши Ефименку, чиновнику из Забрежја, осуђеном на смрт, Срески суд Обреновац је конфисковао све – укупно 102 ствари, које је предао кухињи војне команде, сем једне – „три метра мушког штофа са прибором дато је другу полит. ком. Пенчићу".

Има у књизи, ради илустрације, пар копија спискова одузетог покућства и имовине. Хотелијеру Марку Бабићу из Ваљева, стоји у подужем списку, одузима се, рецимо, креденац вредности 3.000 динара, али и џарач за ватру од 10 динара, као и једна лопата за вршење нужде – 30 динара.

Јовану Јузбашићу из Лукавца је, поред фабрике коже, одузето преко хиљаду ствари, практично све покретно и непокретно, па и једна тегла пекмеза од купина и четири крпе за судове. Када су Братиславу Митровићу из Голе Главе конфисковали све непокретно – земљу (9 хектара), кућу, све зграде, као и покретности, почев од жита, вероватно су израчунали да, пошто нема више шта да једе, не требају му више ни кашике, па су му одузели свих пет комада, као и два тањира, једну шерпу, један лонац. По правилу ништа није остајало, конфисковали су и шустикле, половне ципеле, саксије, празне флаше… Поред списка имена људи којима су конфисковали и шта им је отето, Снежана Радић је у књизи дала и списак свих судија и чланова комисија који су у то време ведрили и облачили у Ваљеву, Каменици, Мионици, Убу, Обреновцу. Дато је и име главног егзекутора – главног војног тужиоца Сава Каписоде, за кога се каже да му је последњи знани траг виђен 1972. године, када је као адвокат бранио усташе – диверзанте, убачене у Босну код Бугојна.

* * *

У селима око Љига и Качера било је 1946. године још одметнутих четника који су се крили од органа власти. Из маленог села Моравци било их је четворица, прилично вештих у скривању уз помоћ јатака. У очајању што не могу лако да им уђу у траг, да их ликвидирају, а убеђени да их чува добар део села, љишка УДБА је приредила терор, по угледу на немачку казнену експедицију – почели су са паљевином. Једне ноћи у јесен 1946. букнуо је пожар у котару сточне хране код Војина Танасијевића. Скоро цело село је помогло у гашењу пожара, али са слабим успехом. Посумњало се да су то урадили четници, нехотице од остављеног опушка цигарете.

Следећу ноћ, на мање од пола километра одатле, букне сено и слама код Живорада Божића. Опет дојуре људи да спасавају, али сада са страхом да то није нехотице, да је то нечија намера. Али чија? Четничка сигурно није, јер су оба настрадала домаћина пре били наклоњени равногорцима него комунистима. Тек је следио прави шок. У највећем току гашења ватре, на само две стотине корака одатле, плане ватра у сењаку Милорада Васића. Настане паника, нико да помогне Милораду, свако потрчи својој кући да спасава имовину. Наредних дана и ноћи се није ништа дешавало, али су домаћини, наоружани вилама и секирама, из ноћи у ноћ стражарили у свом котару. Страх се увукао у мирно село, само се о томе причало и нагађало. Све тако док једног дана познати удбаш из Љига Миленко Миловановић – Брка није позвао неколико људи из села у УДБУ и без икаквог увода их упитао: „Хоћете ли да те ваше љубимце – четнике нама одате и испоручите или да наставимо са паљевином?“. Никакав приговор није хтео да чује, уплашене сељаке је најурио кући са поруком да о томе обавесте остале у селу. Село је занемело и даље чувало своје котаре.

Видевши да не вреди, УДБА је одустала од даљег „експериментисања“, трагање за одметницима је настављено уобичајеним методама. Ликвидирани су тек после годину – две, али подаље од Мораваца.

Интересантно, после десетак година, Милораду Васићу се опет догодила паљевина, али усред дана. Наиме, његов десетогодишњи синчић Драган је запалио сено. Несрећни Милорад, да би муку окренуо на шалу, увек би, кад га неко запита: „Шта то би?“, одговарао: „Ништа, играло се дете партизана“.

* * *

Приликом писања и објављивања фељтона „Црвени јарам“, десио ми се и овакав случај:

Када сам на позив једног, већ остарелог, „кулака“ из Ирига отишао да забележим његову тужну исповест, доживео сам да ме његов син и одрасли унук истерају из куће. На старчев плач и преклињања да 40 година на души носи терет страдања, да једва чека да се исповеди и укор: „Зар ти, сине, тако, а ја сам робијао 4 године само да се не упишем у Сељачку радну задругу, да би ти имао што да наследиш!“, син му је бездушно одбрусио: „Тако ти је и требало, да си имао краћи језик, не би се тако провео!“

После су ми људи у селу причали да син несрећног кулака другује у лову са очевим прогонитељима, неће човек да квари другарство.

* * *

Поодавно ми се из Америке јавила Љубица Томић и испричала да је као 16-годишња девојчица гледала и слушала у зрењанинском Суду како јој оца невиног осуђују на робију и потпуну конфискацију покретног и непокретног. Судило се, каже, цео дан и ноћ. Њен отац је дошао на ред тек после два по поноћи. Када је пред зору дрхтећи и плачући дошла кући., затекла је све пописано и запечаћено. Месне силеције су тачно знале каква ће бити осуда, па су унапред, још пре поноћи, завршиле посао. Сутрадан су све потерали сем зидова празне куће, ни једну теглу са пекмезом нису оставили.

Неколико дана касније, мајка и Љубица су добиле решење да им се од свих одузетих ствари „има вратити један јорган и један јастук“. Како је мајка сваки дан ишла у надницу да заради парче хлеба, то је Љубица неколико

пута обијала праг месне власти да би најзад поступили по решењу. Пошто је магацин био подалеко, то је надлежном „другу“ било криво, па је Љубици успут уз псовку одбрусио: „Боље да смо вас све побили као у Русији!“

* * *

У једном колубарском селу близу Лајковца, на почетку 1945. године, десио се и овај случај:

Човек је изгубио главу због лепе удовице. Наиме, та наочита удовица имала је и свог „заштитника“, богатог и отменог домаћина у селу, за кога би се најмање могло рећи да га је занимала политика. За време окупације успевао је да избегне сарадњу са било којом зараћеном страном, био је опседнут својим домазлуком и својом пријатељицом. Али, на његову несрећу, у њу се загледао и сеоски моћник. Тај се шетао селом у кожним чизмама, о пасу носио пиштољ, руководио сеоском партијом, месним одбором, једном речју, бог и батина у селу. Међутим, код лепе удовице то није вредело, свако његово наваљивање било је њено – не. Онда се силник одлучио да уклони конкуренцију, те је несрећног човека оптужио код његових у Ваљеву да је овај народни непријатељ, опасан за нову власт у селу и срезу. Човек је ухапшен, спроведен у ваљевски затвор и већ после дан – два губи му се сваки траг.

* * *

Бата Кнежевић, као активиста Таковског среза, пошао је једног дана са сеоским одборницима у „чишћење“ магаза у селу Доња Врбава, недалеко од Горњег Милановца.

– Ми купимо, народ грди, моли и куми, жене кукају. Кад смо код једног домаћина захватали пшеницу из задњег сандука, жена извади дете из колевке и стави га на

оно мало жита у сандуку говорећи: „Ево вам, па сад купите све редом!“. То је било толико шокантно да смо се с места покупили и скоро побегли из дворишта.

* * *

Сећање некадашњег референта за откуп из Славковице под планином Рајац:

– У Месни народни одбор у Славковици улази Димитрије Миловановић, стари ратник, солунац, правда се да нема да преда ни килограм нарезане масти, вели: „Верујте, децо, немам ове године ни посека, чак ни печенице за Божић!“. Устаје један од сеоских активиста, млад, био би Димитрију унук, па њему у брк: „А зашто, друже Димитрије, ниси букарио крмачу, па да ти се опраси?“.

* * *

Село Јабучје код Лајковца има око хиљаду домаћинстава. У Сељачку радну задругу је ушло што милом, што силом, свега око 40-ак, тек сваки 25. порески обвезник. Станимир Негић је у задругу, међу првима, унео све што је имао: земљу, стоку, пољопривредни алат… Али Станимир је међу првима осетио да од задруге нема вајде, па је на једном састанку узвикнуо: „Људи, од овог посла нема ништа. Пропаде нам, испости се земља, сва стока оде, упропастисмо пољопривредни алат, на штети смо и себи и држави. Него, да се ми лепо расформирамо!“.

Пошто петао који најраније закукуриче, обично први и у лонцу заглави, боље среће није био ни Станимир. Оптуже га и одмах ухапсе. У затвору на Убу био је око два месеца, до оног дана када је у новинама изашао чланак са Кардељевом изјавом да Сељачке радне задруге, које не раде добро, могу да се расформирају. Исти дан је Стани-

мир, напречац, пуштен из 'апса. Љут, али и срећан, Станимир је одмах купио новине, махао њима низ Уб, вичући: „Ево, оно што сам ја говорио, то говори и друг Кардељ! Живео друг Кардељ, који мисли исто што и ја!"

* * *

Када је из штампе изашла моја књига „Црвени јарам", где је објављена и прича о државној пљачки у време насилне колективизације и у селу Крнуле код Владимираца, јавио ми се писмом Милосав Петровић. Милосав је био главни активиста у селу и у књизи је искрено говорио о својим тадашњим заблудама.

У писму, између осталог, пише:

„Господине Божићу, хвала Вам што сте написали све онако како сам испричао. Посебно вам се захваљујем што сте ми омогућили да се јавно исповедим и да ми падне терет са срца. После толико година гриже савести, кошмарних снова, непроспаваних ноћи, сада се осећам препорођен, мирно спавам…"

ЗАКЉУЧАК И ЛИЧНИ СТАВ

У свом новинарско-истраживачком раду дословно сам се држао гесла: Свако дело на видело! Свако сакривено зло дело већ је недело. Истина је корисна за друштво у целини. Лажно приказивање историјских догађаја, као и њихово прикривање, тежак је дуг који остављамо нашим потомцима, који ће га, кад-тад, морати враћати са каматом, у било ком облику – било као жртве или као починиоци зла. Сваки човек, сваки народ, свако друштво треба да погледају себе у огледалу и нарочито да сагледају своју негативну страну, да признају своје промашаје, заблуде, грехе …

Ми Срби више смо склони да своју прошлост приказујемо на митски него на чињенични начин. Тако испада да смо неки много паметан, племенит народ, пун човештва, природно паметнији од свих других народа на свету, па нас зато сви мрзе, и, сходно томе, чине нам разне неправде. Када тако своју историју приповедамо потомству, нормално је очекивати да наши нараштаји постају уображени, задојени мржњом према „вековним непријатељима“, са жељом и тежњом да се те „неправде“ исправе. А зна се куда све то води: у нова непријатељства, мржње, патње, сатирање себе и других, цивилизацијска назадовања. Зар нам последња два века то јасно не потврђују?!

Нисам историчар, нисам чак ни тумач свега што се око мене догађало. Одлучио сам да бележим прилоге за историчаре. Посебно, скоро искључиво, истражујем оне догађаје о којима се ћутало и још се прилично ћути из разних разлога, најчешће политичких.

Неко ће се запитати зашто пишем само о злоделима партизана – комуниста, о цивилним жртвама и зашто је моје интересовање баш за период од јесени 1944, од коначног одласка окупатора и дефинитивног учвршћивања нове револуционарне власти? Зато што, по међународним законима и конвенцијама, по логици и моралу, никакво насиље (најблаже речено) према цивилима није оправдано. Зар партизани, кад су већ приграбили – учврстили власт, нису могли да се мало стрпе, док се не охладе главе, да се успостави какав-такав правни систем, па да се суди само по доказима и само онима који су криви, а не и недужнима, на које је њихов комунистички симпатизер пружио прст? Напротив, безакоње је било дозвољено, чак и пожељно, најчешће због умишљене освете и пљачке, али и елиминације свих оних за које су претпостављали да им неће беспоговорно служити.

На крају, не и мање важно: нова власт је деценијама, после свог устоличења, до детаља описивала, и описала, све злочине према свом народу, стварне или наводне, сем својих. То нам говоре многобројне књиге, сећања, мемоари, фељтони, па и уџбеници као званична истина. Своја недела победници су крили „к'о змија ноге", тако што су забранили да се о томе говори, а поготово пише. И сâм сам био жртва када ми је 1989. године забрањен фељтон „Црвени јарам".

Зато сам се и одлучио, те се придружио онима који желе да осветле и другу страну победника, антифашиста. Овде бих посебно поменуо једну, ако не и једину, озбиљ-

ну институцију која се на научни и документарни начин бави овом темом, а то је Институт за савремену историју у Београду. Посебно бих издвојио два сарадника те установе: др Момчила Павловића, аутора књиге „Српско село 1945-1952 – откуп“ и др Срђана Цветковића, аутора књига „Између српа и чекића“ (1.2.3.) и „У име народа“.

Примећујете да у овом прилогу ретко употребљавам појам антифашизам. То чиним намерно јер држим да све зло које су комунисти урадили своме народу (хоћу рећи својим држављанима) нема никакве везе са антифашизмом. Под паролом „Смрт фашизму – слобода народу“ почињена су многа зверства, непојмљива нормалном људском уму. Нажалост, и данас се (истине ради пред реалном опасношћу од повампирења фашизма), под изговором антифашизма, заговара прећуткивање истине, тврдећи да би њено изношење ишло наруку новим фашистима. Најблажи у томе су они који кажу да треба направити неку дистанцу, да ће време показати ко је и у чему у праву. Овде се поставља питање како ће будући историчари, уметници, писци уџбеника моћи да дају оцену нечега ако чињенице нису записане? Прошла су, ваљда, времена гусала.

Пишући књигу „Црвени јарам“, желео сам да запишем и казивања из целе ондашње Југославије, али су, нажалост, дошле несрећне године (1991-1995), па су остала незабележена искуства из Словеније, Босне и Херцеговине и Македоније.

Бележећи потресна казивања голооточана, наилазио сам на неразумевање, чак и на критике од стране, условно речено, „десничара“. Њихов коментар је увек био: нека су страдали између себе, сви су они исти. Мој одговор је био и биће увек: свестан сам да су неки голооточани били загрижени стаљинисти, да су и оправдавали све оно што

је њихов друг Стаљин радио са својим саборцима и да би и неки од њих, да су успели да са власти скину Тита, вероватно то исто чинили са својим дојучерашњим друговима. Дакле, ја не браним стаљинисте од титоваца, него браним човештво од нечовештва.

Приређујући поглавље „Смрт Швабама – срамота народу", пошао сам од гесла да не постоје злочиначки народи, већ да су то само неки припадници одређеног народа, преовлађујућа државна идеологија, њена државна врхушка. Из политичких, идеолошких, економских, властодржачких разлога нечовештво је почињено према држављанима Југославије, бројној немачкој популацији у Србији, у трагичном раздобљу од октобра 1944. до априла 1948. године. Овде се поставља питање: како то да су цивили (жене, деца и старци) немачког народа колективно криви за фашистичке злочине, рецимо, у Банату, а мађарски народ није крив за злочине хортијеваца у Бачкој или хрватски народ за усташке злочине у Срему? Далеко било да је требало и са ова два народа поступити као са немачким! Управо обрнуто: требало је и немачки народ поштедети прогона и геноцида, као што су оправдано поступили са мађарским и хрватским, јер нису сви Хрвати били усташе, нити сви Мађари хортијевци, нити сви Немци хитлеровци.

И на крају ове књиге да изнесем свој лични став: истина, и само истина, и поглед у будућност треба да буду испред сваког интереса, било личног, било општег. Патриотизам – родољубље треба усмерити више на добробит садашњости и будућности него на, често, лажну прошлост и митове. У противном, родољубље лако прелази у национализам, а кад он набуја, ето шовинизма – подлоге фашизма. Онда се дигне „кука и мотика", па се деси, као што се и десило, да неки „рогови у врећи" у име антифа-

шизма почине насиље, прогон, геноцид, укину слободу и демократију, а уведу диктатуру, деспотизам и нову историју… И тако све укруг.

Изаћимо из тог проклетог круга! Зауставимо га истином!

У Моравцима,

маја 2018.

Драгиша Божић

Белешка о себи као писцу

У младости сам се бавио пољопривредом, културно-уметничким радом и писањем хумористичко-сатиричних текстова. „Писаније“ није остало незапажено, па ме 1968. године позову у Радио Београд на пробни рад, без конкурса. Као новинар у забавно-хумористичком програму остао сам равно двадесет година.

Одласком из Радио Београда, мењам „жанр“ – посвећујем се репортажама и фељтонима; посебно истражујем и објављујем сведочанства појединачних страдања „малих“ људи која су доживели у великим несрећама, прохујалим на овим просторима.

Моја прва књига „Црвени јарам“ настала је од забрањеног фељтона „Како смо упропастили село“. Другу књигу „Црвени метак“, писао сам упоредо са првом и истим начином казивања која говори о ликвидацијама мирних, голоруких цивила, које су комунисти починили одмах по доласку на власт. Књига „Црвени метак“ се појавила тек 2002. године, да би већ наредне изашла у другом издању. У трећој мојој књизи „Преживели говоре“ (2015.), описујем страдања невиних малолетника, прошлих кроз пакао ОЗНЕ и УДБЕ.

Књига „Црвени метак“ у трећем издању (2018.) доноси доста нових прилога, као и комплетан садржај књиге „Преживели говоре“ .

ПРИЈАТЕЉИ КЊИГЕ

Милош и Марија Божић, Моравци • Душан Божић, Моравци, Лондон • Бранимир и Станимир Јанковић, Бранчић, Енглеска • Маја Буквић, Бранчић • Влада Ивановић, Љиг • Зоран Милутиновић, Бранчић • Јован Даниловић, Босута • Драган Сарачевић, протојерej, Сиднеј • Милош Миливојевић, Луново Село, Чачак, Марибор • Милован Ђурић, Команице, Ваљево • Милун Васић, Богатић • Драган Марјановић, ДАМ 93, Горњи Милановац • Иван Нешковић, Лозањ, Горњи Милановац • Раде и Вида Недић, Угриновци - Срем • Живојин Богићевић, Јаловик, Ница • Јовица Стевић, Сремска Митровица • Мирољуб Божовић, Белановица, Лазаревац • Љуба Лазић, Термоелка, Лазаревац • Милан Јевтић, Липље, Беч • Драган Гајић, Лепо Поље, Липље • Момчило Пауновић, Рудник • Милан О. Мирић, Калањевци, Београд • Миленко Мирић, Калањевци, Уб • Марко Мирић, Белановица • Марко и Даница Јанковић, Бањевац • Здравко Никодиновић, Липље • Момчило Павловић, 315, Липље • Радојко Лакић, Липље • Милан Михаиловић - Вукота, Љиг • Радиша и Гордана Кустурић, Љиг • Љубивоје Н. Ћирјанић, Кадина Лука, Љиг, Франкфурт • Милета Терзић, Ивановци, Београд • Оливера, Василија, Марија и Јелена, праунуке Пантелије Маркулића, Трлић.

САДРЖАЈ

УВОД 5

ЧИСТИЛИ ТЕРЕН – УПРЉАЛИ ДУШУ

ПОЖУРИТИ СА ЛИКВИДАЦИЈОМ 11
СПАСИОЦЕ ПРЕД ЦЕВ 28
ПЕТОРО ЗА ЈЕДНОГ 34
ТРИ МЕТКА У НЕВИНОГ 44
СТРАДАЊЕ ЛАЗИЋА 49
ПУЦАЊ У КРСТОНОШЕ 57
НАЈМЛАЂИ РОБИЈАШ 63
МАЛОЛЕТНА ЗАТВОРЕНИЦА 75
ОСАКАЋЕНА МЛАДОСТ 85
КИДНАПОВАНИ ЗА СРЕМСКИ ФРОНТ 101
ЗАКАСНЕЛИ СА ЛИКВИДАЦИЈОМ 122
ПЕТОКРАКА ПРОТИВ ХИПОКРАТА 132
ЉИШКА УДБА, ЈАНКОВИЋА СУДБА 140
ЗЛОЧИН У ДУДОВИЦИ 151
ДВА ЋОРКА ЗА ЂОРЂА 163
НЕСРЕЋНА МАЈКА ДОБРИНКА 168

СМРТ КУЛАЦИМА – ГЛАД НАРОДУ

ДОЛОВАЧКА ТРАГЕДИЈА 173
ЂАВОЛОВА ПЕТОРКА 201

ЧИСТИЛИ РЕДОВЕ – МОРИЛИ ДРУГОВЕ

УДРИ ПО ЈАУКУ 223
УБИЛИ МИ СЕМЕ ПОТОМСТВА 265

СМРТ ШВАБАМА – СРАМОТА НАРОДУ

1200 ДАНА СТРАДАЊА 305
УМЕСТО ПОГОВОРА 347
ЗАКЉУЧАК И ЛИЧНИ СТАВ 356
Белешка о себи као писцу 361
ПРИЈАТЕЉИ КЊИГЕ 363

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327.323.32(497.1)(093.3)
329.15(497.1)"1944/1957"(093.3)

БОЖИЋ, Драгиша, 1934-
Црвени метак : сведочанства / Драгиша Божић. - 3. проширено изд. - Моравци : Д. Божић, 2018 (Ваљево : Топаловић). - 361 стр. ; 21 cm

Тираж 500. - Белешка о себи као писцу: стр. 366.

ISBN 978-86-903331-5-8
COBISS.SR-ID 264964876